

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**19. YÜZYIL İKİNCİ YARISINDA ÇUKUROVA BÖLGESİNDE
ZİRAİ ÜRETİM**

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
PROF. DR. MUSTAFA ÖZTÜRK**

**HAZIRLAYAN
HİLMİ DÖNMEZ**

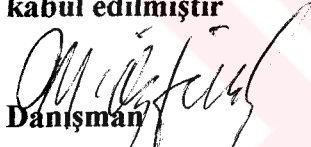
ELAZIĞ - 2005

T.C
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Çukurova Bölgesinde Zirai Üretim

DOKTORA TEZİ

Bu tez... /.../2006 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği /oy çokluğu ile kabul edilmiştir

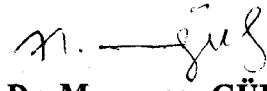

Danışman
Prof Dr. Mustafa ÖZTÜRK

Başkan :

Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK

Üye : Doç. Dr. Mehmet KARAGÖZ

Uye : Doç. Dr. Ahmet AKSİN

Üye : Yrd. Doç. Dr. Muammer GÜL

Yukarıdaki jüri üyelerinin imzaları tasdik olunur

Doç. Dr. Ahmet AKSİN

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

Doktora Tezi

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Çukurova Bölgesinde Zirai Üretim

Hilmi Dönmez

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Elazığ-2005,Sayfa:IX+

Çukurova bölgesi günümüz Türkiye'sinin en önemli zirai bölgelerindedir. Burada ziraatın gelişme seyri aynı zamanda İmparatorluk döneminde zirai alanda yapılan ıslahatların da önemli bir örneğini teşkil etmektedir. Bu bölgede ziraatın gelişme seyri 19.yüzyılda başlayan ıslahatlar döneminden itibaren büyük bir gelişme göstermiştir

Çukurova olarak bilinen bölge Anadolu'nun güneyinde Adana merkez olmak üzere, doğudan itibaren Antakya (Amik Ovası), Osmaniye, Kadirli, Kozan ve batıda Tarsus ve İçel kazalarını içine alan geniş bir bölgedir. Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin suladığı alanlar geniş bir zirai kapasiteye sahiptir.

Bu mülahazalarla hem imparatorluk döneminde yapılan genel zirai ıslahatları ve hem de özelde Çukurova bölgesinde ziraatın gelişmesini takip etmek amacıyla bu çalışmayı yaptık. Çalışmamızda Tanzimatla birlikte başlayan ıslahatlar serisinden olmak üzere zirai alanda yapılan yapısal değişiklikleri, devletin ziraat alanında uyguladığı politikalar ve getirdiği teşvik tedbirleri ele alınmıştır. Daha sonra diğer kaynakların ışığında Amik Ovasından başlayarak bütün kazalardaki söz konusu bölgelerin zirai kapasitelerini, mahsullerini, üretim miktarlarını, ithalat ve ihracat durumlarını inceledik.

Her ne kadar çalışmamızın sınırlarını aşısa da konunun devamlılığını takip etmek için, Cumhuriyetin ilk yıllarına hatta bazen 1950'li yıllara kadar bölgedeki zirai gelişme ve buna bağlı genel değişimleri takip ettik.

Anahtar Kelimeler:Çukurova, Adana, Mersin, Tarsus. Antakya,Tanzimat, Ziraat, Ticaret, Islahat, Amik ovası

SUMMARY

Doctoral Thesis

Agricultural Production in Chuquorova District in the Second Half Century

Hilmi

Fırat Üniversitesi

Institute of Social Sciences

The Department of History

Elazığ- 2005, Pace IX+

Chuquorova District is one of the most important agricultural areas. Here, the way agricultural develops also constitutes an important part of agricultural reforms in Empire period. In this area agriculture's development begins with the reforms which started in 19th. Century.

This study has been made in order to follow both the development of agriculture in Chuquorova district specially and the general agricultural reforms which were made in Empire period. The area which is known as Chuquorova is a large area which covers the Antioch (Amik Ovası) Osmaniya (Jabal-i Barakat), Sis, Kars-ı Zu'l-Qadriyya and Tharsus and İç-il in the west. It is in the South of Anatolia having Adana as its center. The areas that Sayhan and Jayhan rivers water have a wide agricultural capacity.

In this study, with Tanzimat being agricultural and formal differences states politics about agriculture encouragement of the state have been discussed. Then agricultural development in all areas including firstly Amik Ovası the agricultural capacities of these areas, their products, amount of the products, imports and exportation situation were analyzed. Also taking subjects like new forming techniques, machinery using, credit possibilities, research was made with an entirety.

Although it is out of the study's boundaries, in order to follow the continuity of the subject, agricultural development in the area and following general Exchange in the first years of republic, even in 1950s were analyzed.

Key Words: Anahtar Kelimeler: Çukurova , Adana, Mersin, Tarsus. Antakya, Tanzimat, Agriculture, Trade, Reform, the plain of Amik

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	II
SUMMARY.....	III

ÖNSÖZ	VIII
KISALTMALAR	X

GİRİŞ	1
--------------------	----------

I.BÖLÜM

1:Bölgenin Tarih :	12
2: Bölgenin Sosyal Durum.....	16

II.BÖLÜM**19.YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİNDE ZİRAİ DURUMUN GENEL GÖRÜNÜMÜ**

1 : Ziraat ve Ziraatın Gelişmesini Güçleştiren Sebepler.....	19
1.1: Ziraatın Önemi	19
1.2: Toprak Mülkiyeti Meselesi	19
1.3: Adalet Sisteminin Bozukluğu	20
1.4: Yol Yokluğu:	20
1.5: Vergilerin Ağırlığı:	20
2 : Osmanlı Devletinde Ziraat	21
3 : Avrupalıların Osmanlı Ziraatı Hakkında Düşünceleri:	21
4: Zirai İhracatın İstihsale Nispeti	22
5: Zirai İstihsal	24
5.1:Zirai Mahsuller İstihsali	25
6 : Bölgeler itibariyle Zirai İstihsal	26

III. BÖLÜM**I: 1880-1913 SENESİNDE DÜNYA EKONOMİSİNİN GELİŞMESİ ÇERÇEVESİNDE OSMANLI DEVLETİNİN DURUMU**

1 : XIX Yüzyıl sonlarında ve XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nin Ekonomik Durumu	29
2: ziraatla Sanayi Arasındaki Verim Farkları	30
3 : Zirai Alanların İslahı	32
3.1: Genel Şartlar	32

3.2: Ziraatın geri kalması	32
3.3 : Vergilerin Ağırlığı	33
3.4 : Ziraat usul ve aletlerinin iptidai oluşu	34
3.5: Sermaye Yokluğu	34
4 : Sanayi Hammaddelerinin Üretim Islahı	35
4.1: Devlet Sanayi	35
4.2 : Hususi Sanayi	37
4.3 : İpek Sanayi	38
4.4 : Pamuklu Sanayi	40
4.5 : Yünlü Sanayi	40
4.6 : Tütün Sanayi	41
4.6.1:Tütün İstihlâki	42
4.7 : Un Sanayi	43
5 : Debbâgat	44
6 : Müskirat İstihsal ve İstihlaki	44
7 : Küçük Sanatlar	45
7.1 :Halıcılık	45
7.2 :El Dokumacılığı	47
8 : Bakırcılık	48
9: Saraçlık	48
10 : Silah ve Bıçak Sanayi	49

IV BÖLÜM

I : OSMANLI EKONOMİK POLİTİKASI VE BUNUN DEĞİŞMESİ SONUCU ORTAYA ÇIKAN YENİ MÜESSESELER.

1: Osmanlı Devleti'nde Toprak Sistemi ve Müesseseler	50
2 : Vergi Sistemi ve müesseseler	52
3:Tanzimat Dönemi Ziraat İşlerinde Islahat Hareketleri ve yeni müesseseler	54
4: Tanzimat Dönemi Ziraat	58

V. BÖLÜM

ADANA.....	60
I. TARIM	63
1. Adana Bölgesinde Tarım Çeşitleri	
1.1. Pamuk	68
1.2. Mercimek Harası	72

2. Tarımda Makineleşme	72
2.1. Adana'ya Getirilen İlk Tarım Araç ve Gereçleri İle Ürünler	73
2.2. Adana'da İlk Fabrikalar	74
2.3. İlk Bez Fabrikası:	75
2.4: İlk Un Fabrikası:	75
3. Ulaşım	75
3.1. Deniz ulaşımı	75
3.2. Demiryolu	75
4. Adana'da Kurumlar.....	76
4.1. Ticaret ve Sanayii Odası Ticaret Borsası	76
4.2. Adana Ticaret Odası:	76
4.3. Adana Ticaret Borsası	77
5: Eğitim:	77
6: Sağlık Hizmetleri	77

VI. BÖLÜM

MERSİN(İÇEL)	80
1: TARIM	81
1. Pamuk	81
2. Ormanlık Alan	81
2.1. Narenciye	82
II. SANAYİ	
1: Dokuma Sanayi	82
2. Madenler	83
III. TİCARET	84
IV. ULAŞIM.....	90

VII. BÖLÜM

TARSUS

I. TARIM.....	93
1. Hububat Üretimi	94
1 1. Buğday.....	94
1.2. Arpa	96
1.3. Darı	94
1.4. Susam	95
1.5. Burçak	95
1.6. Mercimek	95

1.7. Nohut.....	95
2. Diğer Ürünler.....	95
2.1. Pamuk	95
2.2. Duhan (Tütün)	96
2.3. Soğan	96
2.4. Bağcılık	96
2.5. İpek Kozası	97
2.6. Gül	97
2.7. Zeytin	97
2.8. Diğer ürünler	97
II. SANAYİ	98
III TİCARET	99
1. Tanzimat'tan Sonra Tarsus'ta ki Ticari Teşekküller, Teşekküllerin Tarihçesi	101
2. Elde Edilen Ürünlerin Pazarlanması	104
VIII .BÖLÜM	
ANTAKYA	105
I. TARIM	108
1. Buğday	108
2. Arpa	108
3. Yulaf:	108
4. Pirinç	109
5. Baklagiller:	109
5.1. Mercimek:	109
5.2. Nohut:	109
SONUÇ	111
BİBLİYOGRAFYA	124
EKLER(Resim,Harita,vs).....	127
ÖZGEÇMİŞ.....	128

ÖNSÖZ

Türkiye coğrafyası son derece müsait coğrafi mevkii dolayısıyla tarihin en eski zamanlarından beri, insan topluluklarını kendisine çekmiş bir iskan sahası olmuş, ticaret ve ziraata dayanan büyük medeniyetlerin ve devletlerin çıkmasına sebep olmuştur.

Bu bakımdan Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasından sonrada bu önemi devam etmiş, bir ziraat memleketi olma karakterini sürdürmüştür. Yine dış ticaretinin %85 civarını zirai mahsuller teşkil etmesi bize iktisadi hayatımızda ziraatın önemini daha rahat açıklamaya yetmiştir

Çalışmamızda esas itibariyle Türkiye'nin bir bölgesini ele alarak 19.Yüzyıl boyunca Adana ovalarının coğrafi konumuna ait çeşitli hususlar üzerinde durularak tarihinin, nüfusunun, yerleşme, ziraat, ekonomi, sanayi ve mesken şekillerinin analitik incelenmesi yapılarak. o günün durumundan sonuçlar elde etmeye gidilmiştir.

Yine bu çalışmada esas itibariyle bölgenin iklim hususiyetleri, toprak cinsleri, tabii ve kültürel bitki örtüsü akarsu kaynaklarının özellikleri analitik incelenmesi yapılmıştır

Böyle bir konunun alınmasında tarih metodu içerisinde 19. Yüzyıl Osmanlı Devletinin ziraat'a vermiş olduğu önem ve gelişmeler, yeni teknolojiler salname ve sicillere dayalı olarak ekonomik durum ve ziraat'ın durumunu geçmişten günümüze meselenin boyutlarını ortaya koymak amacımız ve hedefimiz olmuştur. Şüphesiz eksiksiz olması mümkün değildir. Gayemiz bundan sonraki çalışmalara öncülük ederek tarihi bir perspektif içinde bölgenin ekonomik ve zirai durumunu ortaya koymaktır

Bu konuda çalışmalarında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof.Dr. Mustafa Öztürk'e teşekkürü bir borç bilirim.

HİLMİ DÖNMEZ
ELAZIĞ-2004

KISALTMALAR

a.g.e	:Adı Geçen Eser
a.g.m	: Adı Geçen Makale
A.ÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil tarih ve Coğrafya Fakültesi
Bkz-bkz	: Bakınız
C.	: Cilt
s.	: Sayfa
S	: Sayı
OTA	: Osmanlı Tarih Ansiklopedisi
YA	: Yurt Ansiklopedisi
AIY	: Adana İl Yıllığı
AVS	: Adana Vilayet Salnamesi

GİRİŞ

Bilindiği gibi bölge, Seyhan ve Ceyhan nehirleri ile bazı küçük derelerin taşıdıkları alüvyonların, bu çukur sahada birikmesi neticesinde bugün görülen düz ve geniş ovalar meydana gelmiştir Bu ovayı “ Adana Ovaları “ olarak isimlendirilmiştir..¹

Bugün, bölgenin batıdaki kısmına “ Çukurova ” denilmektedir. Doğuda kalanına ise, “ Yüksekova “ ismi verilmiştir.²

Bu bölgenin en kalabalık şehri Adana'nın ismi de tetkik bölgesi olan muhtelif ovaların hepsine teşmil edilebilir. Adana ovalarının Toros Dağları, Amanoslar ve bölge ortasındaki Misis dağları ile sınırı tespit etmek nispeten kolaydır.³

Adana ovalarında⁴ Dördüncü Zamana ait formasyonlar geniş sahalar kaplamaktadır. Toros Dağlarından ovalara inen nehirlerin ve büyük derelere ait vadilerinin ağızlarında muhtelif kademeler halinde eski taraça dolgularına tesadüf

¹ Bu ovalara ve etrafındaki yüksek dağlara, eskiden Kilikya denilmiştir. Roma imparatorluğunun bu bölgeye hakim olduğu zamanlarda Kilikya, idari bakımdan Suriye'ye bağlanmış,. daha sonra müstakil bir vilayet olmuş ve takriben 395 yılında birinci ve ikinci Kilikya olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Birinci bölge veya Batı Kilikya, Tarsus, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin müşterek deltasıdır. Merkezi, o tarihlerde önemli bir kültür ve liman şehri olan Tarsus idi. Doğu Kilikya ise Amanoslar ve denizden uzak, iç kısımda bulunan eski idari merkezi Anazarba'dır. (Süha Gönay: **Adana Ovaları**,I, İstanbul, 1976,s.1): (**Yurt Ansiklopedisi**” Adana Maddesi”,C.1,İstanbul,1981s.8-9

² Bu kısımdaki ovalar; Kozan, Kadirli, Osmaniye ve Ceyhan gibi kenardaki şehirlerin etrafında yayılmakta ve isimlendirilmiştir. Yüksekova'da çeşitli kısımların yakınlardaki nispeten büyük merkezlere göre ayrılmasına karşılık, Çukurova'da çeşitli kısımlar nehirlere göre ayrılmıştır. Mesela Mersin'den başlayarak Tarsus ırmağına kadar olan kısma Tarsus ovası, Tarsus ırmağı ile Seyhan nehri arasındaki bölüme Berdan ovası, Seyhan ile Ceyhan nehirleri arasına Yüreğir ovası, Ceyhan nehri ile Misis dağları arasındaki kesime Misis ovası olarak isimlendirilmiştir.: (**YA**” Adana Maddesi”,C.1,s.9

³ Bu saha dahilinde Adana, İçel ve Hatay vilayetlerinin bir kısmı kalmaktadır. Adana-merkez; Ceyhan, Kadirli, Karataş, Kozan, Osmaniye, Yumurtalık, yine Mersin-merkez; Tarsus, Erdemli ve Dört Yol kazalarının büyük bir kısmı Adana ovaları içinde bulunmaktadır. (Süha Gönay: **Adana Ovaları**, I,,s.3): (**YA**” Adana Maddesi”,C.1,s.9

⁴ Adana ovaları: a)Yüksekova-Adana ovaları kuzey-güney istikametindeki bu tektonik istikametlere dik bir şekilde, özellikle doğu-batı istikametinde gelişmiştir. Erdemli yakınından başlayan kıyı ovaları doğuya doğru gittikçe genişlerler ve Mersin'den itibaren Tarsus, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin müşterek deltalarına geçilir. Bu delta sahası doğuda Ceyhan nehrine ve Misis dağlarına kadar devam etmektedir. Amanos dağları ile Misis dağlık kütlesi arasında ise, yeni kıyı ovaları Kuzeyden Toros dağlarından inen ve Ceyhan'a karışan dereler ovanın kuzeyde kalan kısmını hafif dalgalı bir hale getirir. Süha Gönay: **Adana Ovaları**, I,s.4). (**YA** Adana Maddesi”,C.1,s.10

Etiler zamanında Karataş tepeleri, Kilikya ovaları açığında bir ada halinde olduğu bilinmektedir. Bu itibarla Etiler zamanından beri takriben 30-35 asır zarfında Seyhan ve Ceyhan nehirleri tarafından doldurulmuştur. Ancak bu sahadaki eski yerleşme yerlerine tekabül eden höyüklerde bulunan keramikler, bu yerleşmelerin M.Ö. 10-12. Asırlara ait olduğunu göstermektedir: (Süha Gönay: **Türkiye Ziraat'ının Coğrafi Esasları**,İstanbul,1987,s.68- 74): Süha Gönay: **Adana Ovaları**, I,,s.4-5): Ahmet Özus, Ali Yüzgeç, A. Nuri Karabaş; **Proje**; ,ODTÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ankara, s.10-

edilmektedir. Toros dağlarının eteklerinde, alüvyonlar üzerinde birkaç santimetre ile metre arasında değişen kalınlıkta bir traverten örtüsü mevcuttur Adana ovaları ve çevresinde kalker, daha geniş yer kaplamaktadır.⁵

İklim :Sıcak ve kurak geçen yaz ile mutedil ve nemli kışlar, Adana ovalarında Akdeniz ikliminin hüküm sürdüğünü göstermektedir. Bu suretledir ki, Adana ovalarında çeşitli mahsul yetiştirilmesi imkan dahiline girmektedir. Adana ovalarında. ortalama sühunet 19.3 (Tarsus) derece ile 19.4 (Dörtyol) derece arasında değişmektedir. Bu itibarla Adana ovaları, sühunet bakımından orta iklim kuşağı dahilindedir Aylık ortalama sühunetler Şubat ayında bütün bölgede 10 derecenin üzerine çıkmaktadır. Nisan ayının sonunda ise, Adana ovalarında her yerde aylık ortalama sühunetler 20 derecenin üzerindedir. Adana ovalarında en soğuk ay Ocaktır Mutlak minimum sühunet Adana'da -7, 1 derece, Mersin'de -6, 6, Dörtyol'da -6, 3 derece olmaktadır⁶

Yağış şartlarının beşeri hayat üzerindeki etkisi, sühunet şartları kadar önemlidir. İklim ve hava şartlarının insan toplulukları üzerindeki etkisi çok önemlidir. İklim ile ilgili hususiyetler bir bölgenin sadece iktisadi hayatı üzerinde değil, kültür durumu ve medeniyet seviyesine de tesiri olduğu çeşitli araştırmacıların çok eski tarihlerden beri dikkatini çekmiştir.⁷

Toprak :Muhtelif vesilelerle temas edildiği gibi Adana ovaları, başta Seyhan, Ceyhan ve Tarsus nehirleri olmak üzere muhtelif nehir ve derelerin çevredeki dağlık ve tepelik sahalardan taşıyarak getirdikleri unsurların burada birikmesi neticesinde meydana gelmişlerdir.⁸

Bitki Örtüsü :Adana ovaları ve çevresinin zengin ve çeşitli tabii bitki örtüsü,

⁵ Süha Göney: **Adana Ovaları**,I ,s.4: (YA) Adana Maddesi",C.1,s.10

⁶ Süha Göney: **Türkiye Ziraat'ının Coğrafi Esasları** ,s.20-23: Süha Göney: **Adana Ovaları**, I, s.24-250: Ahmet Özus, Ali Yüzgeç, A. Nuri Karabaş; **Proje**; ,ODTÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,s.11

⁷ Süha Göney: **Türkiye Ziraat'ının Coğrafi Esasları** , s.24-39: Süha Göney: **Adana Ovaları**,I, , s.37-42: (YA) Adana Maddesi",C.1,s.11: Heyet: **Adana İli Arazi Varlığı**: TC Başbakanlık Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankata,1996,s.31-34

⁸ Diğer bir toprak tipi de etek ovalarındaki veya birikinti yelpazelerindeki iri unsurlu kumlardan ve çakıllardan mürekkep topraklardır. Toros ve Amanos dağlarından inen sel ve dereler, ovaların kenarlarına geldiğinde, hızlarının azalması neticesi taşıdıkları unsurların bir kısmını bırakmaktadır.

Adana ovalarının toprakları arasında kıyı kumullarını da bahsetmek gerekmektedir. Kıyı bölgesinde kumullar, ovaları güneyden ihata etmektedir. Adana ovaları tarihinin en eski zamanlarından beri insanlar için yerleşme bakımından son derece elverişli bir saha olmuştur. Süha Göney: **Türkiye Ziraat'ının Coğrafi Esasları**, s.68-74: Süha Göney: **Adana Ovaları**, I,s.50-56: (YA) Adana Maddesi",C.1,s.12: Ahmet Özus, Ali Yüzgeç, A. Nuri Karabaş; **Proje**; ,ODTÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi I.s.12: Heyet: **Adana İli Arazi Varlığı**: TC Başbakanlık Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayını,,s.35

yeryüzünün en eski ve köklü iki medeniyeti olan Mısır ile Mezopotamya medeniyetleri için büyük önem taşımıştır. Adana ovalarında tabii bitki örtüsünü amansızca tahrip edilmesine rağmen geniş ovaların bazı kısımlarında koruluklara rastlamak mümkün olmuştur

Toros dağları eteklerinde bazen çam ağaçlarına tesadüf edilmesi, maki formasyonlarının çam ormanlarının tahribinden sonra ortaya çıkmıştır. Maki formasyonları Mersin ve Tarsu'nun kuzeyinde Kozan civarında ve Dört Yol ovasının Amanos dağlarına yakın kısmında oldukça geniş sahalara yayılmıştır⁹

Etek ovalarından daha güneye inildikçe Adana ovalarında maki formasyonları ortadan kalkmaktadır. Ovalarda pek mahdut bazı yerlerde, zeytin deliceleri, keçiboynuzu, kırmızı ve beyaz çiçek açan zakkum, papatya yonca, gelincik kekik gibi otsu çalı ve ağaç türünde bitkiler mevcuttur. Söğüt, ılgın ve zakkumlar özellikle nemli topraklarda, yetiştikleri halde, bu bölgede bazı klerofil karakterde bitkiler de mevcuttur¹⁰

Akarsu durumuna bakıldığı zaman : Adana ovaları esas itibariyle Ceyhan, Seyhan ve Tarsus nehirleri bölgedeki akarsu kaynakları içinde önemli yer tutmaktadır¹¹. Ceyhan bu bölgenin en büyük nehridir.¹²

Bölgedeki akarsuların aşağı mecraları düz ve geniş ovalarda uzanmaktadır. Tarsus nehrinin uzunluğu 105 Km, Seyhan 550 Km, Ceyhan nehri de 516 Km civarındadır. Bu üç nehir ilk baharda suyunun en bol dönemi olması ziraat için pek yarar sağladığı bu sebeple arazinin büyük bir kısmının ziraata tahsis edilmesini böylece ekonominin canlanmasını buna bağlamak yanlış bir kanaat olmasa gerekir.¹³

Nüfus : Adana ovalarında hakim olan topluluklar bölgede ziraat(e ve ticarete dayanarak gelişen büyük yerleşim yerleri kurmuşlar kesif nüfus topluluklarını barındırmışlardır. Ancak bu dönemleri ait nüfus miktarları hakkında müspet sonuçları

⁹ Süha Göney: **Türkiye Ziraat'ının Coğrafi Esasları**, s.40-44; Süha Göney: **Adana Ovaları**, I, s.53 Ahmet Özus, Ali Yüzgeç, A.Nuri Karabaş; **Proje**; ,ODTÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, s.13

¹⁰ Süha Göney: **Adana Ovaları**, I, s.57,59

¹¹ Devlet Su İşleri-**Aşağı Seyhan Projesi**: Ankara 1970 Say, 16 : Ahmet Özus, Ali Yüzgeç, A.Nuri Karabaş; **Proje**; ,ODTÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, s.13

¹² D.S.İ.-**Aşağı Seyhan Projesi** Say, 16

¹³ Süha Göney: **Adana Ovaları**, I, s.61-63

ortaya koyacak belgeler mevcut değildir. Yine Türklerin bölgeye yerleşmeleri ve sonrası hakkında da kesin nüfus bilgilerine ulaşılamamıştır ¹⁴

Umumi nüfus sayımları 1844,1859,1882 yıllarında yapılmıştır. ¹⁵Adana ovalarının nüfus miktarları ve nüfus hareketleri hakkında bilgilerimiz 19. Asrın ikinci yarısından ve 20. Asır başlarından itibaren daha sıhhatli malumatlara istatistiği malzemelere istinat etmektedir. Hicri 1309 (miladi 1891-92) tarihli salnameye göre ¹⁶ çok büyük kısımları Adana ovaları içinde yer alan Adana sancağında 50.639, Kozan sancağında 37.280, Mersin sancağında 38.709, Cebel-i Bereket sancağında 29.183 kişi bulunuyordu. Böylece Adana ovalarında zikredilen senede toplam olarak takriben 155.811 kişi bulunmaktadır. ¹⁷

1891 senesinde V. Cuinet'in verdiği istatistiklere göre, Adana kazasında 93.955, Tarsus kazasında 41.606, Mersin kazasında 29.175, Osmaniye kazasında 7.370 kişi olmak üzere Adana ovalarında toplam olarak takriben 172.106 kişi bulunuyordu ¹⁸.

1910-1913 yılları arasında nüfus durumuna baktığımızda Adana Vilayetinin Nüfusu,250.000, İçel Livası,120.000, görünürken,çıkan harp, göç isyan hareketleri sonunda büyük insan kayıplarına uğramıştır. ¹⁹

Adana ovalarında muhtelif senelere ait nüfus miktarları hakkında bu eski vesikalara ve bilgilere dayanarak bazı neticelere varmak çok güçtür. Adana ovalarında nüfusun kalabalıklaşması özellikle 1945 yılından itibaren başlamış ve zamanımıza kadar gün geçtikçe bu kalabalıklaşma hareketleri artmıştır. ²⁰

Bölgede nüfusun kalabalıklaşmasında en önemli faktör, ziraat bakımından fevkalade müsait şartlar arz eden Adana ovalarından istifade edilmeye başlanılmasıdır. Küçük ve mahalli sulama tesisleri kuruluş, ikinci cihan harbi esnasında zirai mahsullerinde görülen artışlar Pazar şart ve isteklerine göre mahsul yetiştirilmesini, dolayısıyla fazla kazanç elde edilmesini sağlamıştır. Hele 1950 yılına doğru ziraatta

¹⁴ Süha Gönay: **Adana Ovaları**,I, s.95

¹⁵ Vedat Eldem; **Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**; Ankara,1994,s.10: YA) Adana Maddesi",C.1,s.17

¹⁶ Adana **Vilayeti Salnamesi** 1309 s, 77-78

¹⁷ Süha Gönay: **Adana Ovaları**, I, s.97;

¹⁸ VitalCuinet: La Turquie D'Asie,Geographie Administrative ,Statistique Descriptive Et Raisonnee De Chaque Province De L'asie- Mineure , Paris,1891

¹⁹ Vedat Eldem; **Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, s.20-24

²⁰ Süha Gönay: **Adana Ovaları**, I,s.97,98

geniş ölçüde makineleşmeye doğru atılan adım ziraatta tahsis edilen sahaların genişlemesini, böylelikle bilhassa pamuk yetiştirilmesinde daha fazla emeğe ve işçiye ihtiyaç duyulmasını hazırlamıştır.

Hatay, Kayseri, Maraş, Malatya, Diyarbakır, Antep, Urfa, Elazığ ve Adıyaman'da Adana ovalarında ziraat işlerinde çalışmak üzere çok işçi gelmiş ve bunların ekseriyeti bu bölgeye yerleşmiştir. Bir taraftan makine kullanmak suretiyle ziraat sahalarının genişlemesi diğer taraftan ise tesislerinin ovaların sathına yayılması neticesinde verimin artması bu bölgede zirai ürünlerin değerlendirilmesini zemin hazırlamıştır. Böylece bölgede toprak mahsullerinin mamul veya yarı mamul hale getiren çeşitli sanayi tesislerini bulunması ve genişletilmesi mümkün olabilmıştır. Ziraat kolunda vuku bulan gelişmeler yanında gün geçtikçe sanayileşme hızının da artması nüfusun kalabalıklaşmasını şüatlendirmiştir.²¹

Adana ovalarında beşeri, tabii imkanlarından istifade etmesine bağlı olarak bu bölgenin nüfus bakımından kalabalıklaşması artmaktadır. Netice olarak daha fazla sanayileşmek suretiyle Adana ovalarının bu günkünden çok daha kalabalık nüfusu barındırması mümkündür. Şüphesiz nüfus artışı Adana ovaları içindeki çeşitli ilçelerde çok farklı bir şekilde cereyan etmiştir.

Bu hususta dikkati çeken müşterek bir diğer özellikte nüfus artışı bilhassa Cumhuriyetin ilk yıllarından sonra çok daha bariz bir şekilde ve bölgenin her yerinde artmış olmasıdır. Bu artış Adana merkez Mersin ve Tarsus gibi bölgenin büyük şehirlerini içine alan kazalarda daha da yüksektir. Adana, Mersin, Tarsus ve daha az oranda olmak üzere Ceyhan, Kozan, Osmaniye gibi şehirler bölge içinden ve çevresindeki vilayetlerden gelen insanların cazibe merkezleridir Adana ovalarına ait toplam şehir nüfus miktarı 1935 senesinde 160.781 iken bu değer 1970 yılında 728.669'a yükselmiştir²².

Osmanlı Devleti'nde toprak rejimi ve mülkiyet sistemi genellikle bu büyük devletin askeri bünyesine uygun olarak teşkilatlanmıştı. Bir bölge fethedildiğinde buranın toprakları, nüfusu geliri ve kaç haneden oluştuğu belirlenir ve bu topraklar dirliklere bölünürlerdi. Bunlar değerine göre kendi aralarında tımar, has ve zeamet

²¹ Süha Gönay: **Adana Ovaları**, I, s.98-99

²² **Adana İl Yıllığı (AİY)** Adana 1968 Say, 190

olarak ayrılıyordu, Osmanlı Devleti'nde ziraat topraklarının büyüklüklerine göre bu şekilde ayrılmasını, Selçuklu İmparatorluğu'ndan almıştır. Osmanlılar ve Selçuklular toprak sistemlerindeki benzerlik daha eskiye inen birçok uygarlıklarda da rastlanmaktadır.²³

Osmanlı Devleti zamanında arazinin büyük kısmı devlete ait bulunuyor ve arazini sahibi durumunda bulunan devlet ile toprağı işleyen kişiler arasındaki ilişkilerde milli mahalli hükümler konulmuştu. İmparatorluğun toprakları beylerbeyi tarafından idare edilen eyaletlere ve eyaletlerde kendi aralarında sancak beyleri tarafından idare edilen sancaklara ayrılmıştı.

Bu mülki ve idari amirler görevlerini yerine getirirken, idareleri altında bulunan eyalet ve sancaklarda tımar, has ve zeamet sahiplerinden faydalanırlardı. Tımar, zeamet ve haz denilen toprak parçaları, düşmanla vuku muhtemel bir savaşa karşı hazırlıklı olmak üzere ehil ve layık kişilere verilmekte idi.²⁴

Denilebilir ki, ziraat topraklarının bu şekilde dağıtılması Osmanlı Devletinin üç kıtada Avusturya'dan Hindistan'a, Kırım'dan Hicaz'a kadar uzanan geniş sahalar üzerinde yayılmasına ve Karadeniz ile Akdeniz'in imparatorluğun hükümranlık alanında birer iç deniz durumunu iktisap etmesine zemin hazırlamıştır. Bu durum bir araştırmacının ileri sürdüğü gibi , "Bu şekilde, iç sömürü ile dış sömürü de birbirini tamamlamış ve desteklemiş oluyordu." Şeklinde ifade edebilmek pek mümkün görünmüyordu. Ancak duraklama ve çökme devrelerinde has, zeamet ve tımar sistemi de maksadından uzaklaştırıldı; tımar ve zeamet çok defa layık ve ehil olanlara dağıtılmamağa başladı ve aynı zamanda daha da bozulan bu sistem, Tanzimat'ın ilanından sonra ortadan kaldırıldı.²⁵

Has, zeamet ve tımandan müteşekkil ziraat işletmeleri sisteminde dirlik sahipleri, topraklarının mülkiyetine sahip değildi. Bunların mülkiyeti devlete aitti. Hatta toprakta tasarruf hakları bile, kendilerine değil, çiftçilere ait bulunuyordu. Dirlik sahibinin yetkisi öşür ve haraç gibi çeşitli isimlerdeki vergileri almak, buna karşılık dirlik rejimi

²³ F. Köprülü **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu.**, VIII, Sayı 8, Ankara,1959, Say.109.

²⁴ Hasılatı yüz bin akçeden fazla olanlara has, yirmi binden yüz bine kadar olanlara zeamet ve üç binden yirmi bine kadar olanlara tımar ismi veriliyordu. Özellikle tımar ve zeamet, askeri bir vazife karşılığı verildiğinden, bunların sahipleri aynı zamanda askeri selahiyeti haiz birer kumandan durumunda idiler. Haslar ise, padişaha, saltanat ailesine ve görevleri süresince bazı yüksek rütbeli devlet adamlarına tahsis edilirdi.

²⁵ Süha Göney: a.g.e,s.90-95

şartlarına göre devlete olan hizmet ve görevlerini yerine getirmek idi. Köylülerden dirlik sahipleri vasıtasıyla toplanılan vergilerin çok büyük bir kısmı devlet merkezine gönderilirdi.

Osmanlı Devleti'ndeki bu toprak sistemi zamanın şartlarına son derece iyi uymuştu. Devlet tarafından yapıldığı takdirde, büyük masraf ve teşkilat isteyen bu hak, dirlik sahiplerine yapacakları askeri hizmetler karşılığı devredilmişti. Böylece devamlı olarak, savaş hazırlığı ve ya savaş içinde olan devlet, teçhizat ve sevkıyat masrafları hazineden çıkmayan ve yeteri derecede güçlü bir orduyu memleketin dört bir köşesinden kısa zamanda ve kolaylıkla toplayabiliyordu. Tımarlardan toplanan askerler, Osmanlı ordusunun önemli ve büyük gücünü meydana getiriyordu.

Ancak Osmanlı Devletinin duraklama ve gerileme devresinde mülki teşkilat bozulmağa başlamıştır. Kanuni devrinden itibaren Tanzimat'ın ilanına (1839) kadar süren devrede, beylerbeyi ile sancak beyleri idareleri altında bulunan sahalarda kendiliğinden feodaliteye benzeyen bir rejim kurmuşlardı. Artık tımar ve zeametler, layık ve ehil olanlara dağıtılmıyor; çıkar sağlamak suretiyle, diledikleri kişilere toprakları tahsis ediyorlardı. Böylece ülkemiz ve çevresinde Osmanlı Devletinin kurulmasından önce mevcut mülkiyet sistemlerine bir çok yönlerden benzeyen bu sistem, imparatorluğun duraklama ve gerileme devresinde artık faydalı olmaktan uzaklaşmıştı. Bu toprak mülkiyeti sisteminin bozulmasıyla birlikte tımar sahipleri bir çeşit muhtariyet elde etmişlerdir. Gelişme devrinde devlet, vergi toplamak hak ve salahiyetlerinden mühim bir kısmını tımar, zeamet ve has sahiplerine bırakmıştı. Bunlar kendilerine tahsis edilen sahada arazi ve reayanın (mevcut çiftçilerin) sahibi sıfatıyla, etraflıca hazırlanmış kanunnameler suretiyle tespit edilmiş bulunan seri ve örfi bir çok vergileri, kendi nam ve hesaplarına toplarlar ve onların gelirleriyle kendi öz bütçelerini düsenler ve bunun neticesinde yükümlü oldukları görevleri yerine getirirlerdi²⁶

Tımar sahipleri kendilerine ayrılan topraklar üzerinde reayadan vergileri kendi adlarına toplayıp, diledikleri şekilde harcayarak idari ve mali bakımdan özerk birlikler teşkil etmeğe başlamıştır..

Bu kira sözleşmesi gereğince,köylüler kendi araçları ile toprağı işliyorlardı. Köylüler bu topraklar üzerinde sürekli ve babadan oğla geçen kiracı durumunda

²⁶ Ö.L. Barkan- Osmanlı İmparatorluğunun. Bütçelerine Dair Notlar,1953 Cilt 15. Say.244-245

bulunuyorlardı. Reaya toprakların mülkiyetine sahip değildi. Tarlayı satmak,hibe,vakıf ya da vasiyet etmek, toprağın diğer mülkler gibi mirasçılara geçmesini sağlamak,tarlayı dilediği gibi kullanmak ve istediği mahsulü yetiştirmek hakkı köylülere verilmemişti. Köylüler toprağı nadasa bırakmak gibi gerekli ve haklı sebepler dışında toprakların işlenmesini uzun zaman terk edemez ve üç yıl boş bırakılan toprak çiftçinin elinden alınır başka birine kiralanırdı.²⁷.

Köylüler toprağı işlemek için ödedikleri tapu resminden başka, elde edilen mahsulden iki çeşit vergi alınırdı. Bunlardan birincisi 'çift akçesi' idi. Çift akçesi ziraat sahaları üzerine konulmuş bir vergi olup maktu olarak ödenirdi. Bu vergini yetiştirilen ürünle bir ilgisi yoktu. Alınan mahsul ne olursa olsun ödenen verginin miktarı değişmiyordu. Çift akçesinden başka reayadan alınan ikinci bir vergi ise "öşür" dür.²⁸

Osmanlı Devleti'nde toprak mülkiyeti itibarı ile miri toprak rejimi mevcuttu. Toprak devlete aitti ve çiftçiler bu toprakları işlemle yükümlü bulunuyorlardı. Fakat İmparatorluğun sahası genişlediği devrelerde,Türk halkının yeni topraklar üzerinde yerleşmesini ve kalabalıklaşmasını sağlamak için ziraat işletmelerinde bazı istisnalar ortaya çıkmıştır. Başlangıçta İmparatorluğun özellikle Trakya'daki topraklarında ortaya çıkan bu istisnalar,sonraları Anadolu'da Karamanın ötesinde doğu vilayetlerinde de uygulanmaya başlamıştır. Bu serbest mülklerde mukavelelerle bildirilen daha fazla verginin olup olmadığı araştırılmazdı ve sahiplerinin yeni köyler kurma hakları vardı. Böyle mülklerin ekserisi içinde,genellikle 10-15 köy kurulacak ve besleyecek kadar büyük ziraat işletmeleri mevcuttu. Dolayısıyla ülke topraklarının genişlemesi ile birlikte Osmanlı Devleti'nde esas mülkiyet sisteminden daha değişik uygulamalara girilmiş,hatta bazı yerlerde miri toprak rejimine tamamen ters düşen mülkiyet sistemleri kabul edilmiştir.

²⁷ Ö.L. Barkan - 1938. Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları. **Ülkü Mec.**, Cilt XI, Say.54-55.

²⁸ Öşür ve ye aşar yetiştirilen mahsulün cinsine ve miktarına göre onda birden yarıya kadar değişebilen bir vergi idi. Bu başlıca vergilerin yanında reayanın yükümlü olduğu önemli bir diğer vergide savaş ve seferberlik gibi olağanüstü durumlarda devletin halktan aldığı "avarız" (vergisi avarız-ı divaniye) dir . Bunun dışında "resm-i ağnam" (koyun ve keçi başına alınan vergi),"resm-i otlak" (otlak vergisi),"resm-i kışlak" (kışlak vergisi),"resm-i kovan" (arı kovanı vergisi),"resm-i değirmen" (değirmen vergisi) vb. vergiler çiftçilerden tahsil edilirdi. Ayrıca reaya yılın belli günlerinde beylerbeyi,sancak sahipleri ve sipahilerin işlerinde de çalışmak zorunda ve bu büyük toprakları idare edenlerin konaklama ihtiyaçlarını da karşılamak durumunda idiler. Bütün bunların dışında,yukarıda sıralanan vergilerin mükellefi olan köylü,kendisine gösterilen köyde oturmaya mecburdu. Kendisine bir sözleşme karşılığı verilen toprağı terk edemezdi. İzinsiz toprağını bırakıp giderse zorla geri getirilirdi çalıştığı toprakta ancak on yıl geçtikten sonra,köylü çiftini bırakıp gidebilme hakkına sahipti. Fakat bu defada tarlasını boş bıraktığı için "çift bozan resmi" adı altında vergi ödemek zorundaydı.

Osmanlı Devleti'nde dirlik sistemi XIV. ve XV. yy. yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Fakat bu sistem İmparatorluğun genişleme devresinin sonlarına doğru çeşitli sebeplerle büyük sıkıntıların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Zaman zaman vuku bulan Şeyh Bedrettin ve Börklüce Mustafa'nın (Bade Sultan) liderliğini yaptıkları isyan hareketleri, bu mülkiyet sisteminden köylülerin duydukları memnuniyetsizliğinin sonuçları olmuştur

Köylülerin sıkıntıları XVI. Yüzyılın ortalarından itibaren daha da artmıştır. Bu tarihlerden sonra fütihat hareketleri ve dış kaynaklı gelirlere ortaya çıkan azalışlar neticesinde, devletin giderlerini karşılamak üzere reayadan alınan vergiler arttırılmıştır. Bu sıkıntılı devrede köylülerin kasaba ve şehirlere göçü hızlanmış, ayrıca tımar sahipleri de işlettikleri ziraat sahalarını bırakıp şehirlere yerleşmeye ve ziraat dışındaki işlerle, özellikle ticaretle uğraşmaya başlamışlardır.

Tımar ve zeametler vali ve mutasarrıflar tarafından en çok rüşvet verenlere dağıtmaya başlanmıştır. Bu durum gittikçe şiddetlenmiş ve neticede "iltizam usulü" ortaya çıkmıştır. Böylece devlet mültezim ismi verilen şahıslara tımar ve zeametlerin gelirlerini götürü şekilde vermeye başlamıştır. Mültezim buna karşılık belirli miktarda para vermek sureti ile, sipahilerin haklarına sahip olurdu. Böylece zamanla İmparatorluğun ziraat sahalarının büyük bir kısmı gün geçtikçe zengin mültezimlere satılmaya başlanmıştır. Bu suretle hazineye daha çok gelir sağlanmakta idi. Fakat mültezimlerde bu gelir fazlasını ve kendi hisselerini çeşitli şekillerde ve çoğu zaman büyük baskılarla köylüden çıkarıyorlardı. Mültezimler ve bunların emrinde para toplayan tahsildarlar, köylülerin gelirlerine istedikleri gibi vergi koyarak tahsil etmeye başlamışlardı.²⁹

Bu durum büyük sıkıntılara sebep olmuştur. Tanzimat'ın ilanını (1839) takiben, vergilerde de ıslahat yapılmaya çalışılmıştır. Böylece dirlik sistemi ortadan kaldırılmış, tımar toprakları miri arazi içine alınmış ve eski sahiplerine maaş bağlanmıştır. Tanzimat'ın ilanından sonra, 1858 tarihinde toprak mülkiyeti ile ilgili konuları etraflıca düzenleyen bir arazi kanunnamesi oluşturulmuştur. Bu kanunname neticesinde mülkiyet şekilleri ayrıntılı bir şekilde tespit edilmekte ve her birinin bağlı olduğu hukuki hükümler de dikkatle belirtilmişti.

²⁹ Süha Göney: a.g.e,s.98-100

Çıkarılan kanunun birinci maddesinde, Osmanlı Devleti'nde ziraat sahaları beş kısım altında toplanmış bulunuyordu.

Bunlar; 1-)Mülk Toprakları (Arazi-i memluke), 2-)Miri Topraklar (arazi-i emriye), 3-)Vakıf Toprakları (arazi-i mevkufe), 4-)Metruk Topraklar (arazi-i metruke) da kendi aralarında iki kısma ayrılıyordu; a-)Menfaatleri umuma ait olan topraklar,yani kamu arazisi, b-)Menfaatleri muayyen köy ve kasaba halkına tahsis olunan metruk topraklar. Birinci kısma umuma ait yollar,camiler mesire yerleri,panayır ve iskele yerleri girmektedir. İkinci kısımda ise bir köy ya da kasaba halkına tahsis edilen baltalıklar harman yeleri yaylak ve kışlaklar giriyordu. Görüldüğü üzere metruk topraklar kelimenin bugünkü anlamı ile terkedilmiş topraklar anlamında kullanılmamış,bu topraklar umumun ve ya belirli bir yerleşmedeki insanların faydalanmaları ve kullanmalarına tahsis edilmişti.5-) Boş topraklar (arazi-i mevat). Bu gruptaki toprakların bir şahsın tasarrufunda bulunmaması,köy ve kasabalara yaya olarak takriben yarım saat mesafede yer alması ve bu gibi toprakların kamunun yararına kullanılmasına terk ve tahsis olunmaması gerekmektedir. Böylece bu tip topraklar, ziraata elverişli olmayan ve ürün getirmeyen toprak durumundadır.³⁰

Tanzimat'ın ilanından sonra çıkarılan bu yeni toprak kanununda miri toprakların murakabesi, yine devlette kalıyordu; ancak devlet, bu topraklar üzerindeki yararlanma hakkını kişilere devredebiliyordu. Bu yetkiyi, 1874 tarihinde kurulan tapu dairelerinde mal memurları kullanıyordu. Ziraat arazisinden yararlanmak isteyen kişiden toprağın değerine uygun şekilde tapu bedeli alınır ve bundan başka her yıl elde edilen üründen bir miktar vergi tahsil edilirdi. Ayrıca topraktan faydalanma hakkını, sahibi bir başkasına devredebilirdi. Bu devir işlemine "ferâğ" denilmekte idi ve devlet bu işlemde "ferâğ harcı" alırdı. Toprağı kullanan kişinin ölümü halinde, yararlanma hakları mirasçılara geçerdi. Böyle bir geçiş esnasında, devlet "intikal harcı" alıyordu.

Netice olarak denilebilir ki, miri topraklarda özel mülkiyete doğru geçiş belirmişti ve bu toprakların asıl sahibi, yani kuru mülkiyeti hala devlete ait olmasına rağmen, topraklardan yararlanma hakkına sahip olanların durumu, Tanzimat öncesine nazaran daha kuvvetli idi. Hak sahibinin vefatından sonra mirasçuları topraktan yararlanabiliyor; ayrıca hak sahibi, haklarını bir başkasına devrede biliyordu. Böylece

³⁰ Bu konuda bakınız: Ö.L.Barkan- . Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi. İstanbul,1940

bu hal bir kira sözleşmesinden daha kuvvetli bir durum ortaya çıkarmıştır. Bu sebeplerden dolayı ülkemizde Tanzimat'la birlikte, bugünkü duruma yakın sayılabilecek bir özel mülkiyet aşamasına gelinmiştir. İntikal hakkı 1867 yılında daha da genişletilmiş ve neticede miri toprak ile mülk toprakları arasındaki farklılıklar azalmıştır.

Memleketimiz ziraatında ki bu güç durum Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar devam etti. Daha evvelki devirlerde özellikle Tanzimat ve Meşrutiyet devrinde bazı tedbirler alınmasına rağmen, memleketimizde çok ağır ve güç şartlar hüküm sürdü. Böylece memleketin % 90'nını teşkil eden ve çiftçilikle geçinen halk kütlesi iktisadi sıkıntı içinde bunaldı.

I.BÖLÜM

1:Bölgenin Tarih :

Bölge ilkçağlardan itibaren bir çok devletin hakimiyeti altın girmiştir. Mezopotamya ve Suriye'ye hakim olan Sümerler. Akadlar ve Asurlular tüm bölgeyi hakimiyetleri altına almışlardır.Eski çağlarda yine bölgeye Mısır krallığı, Asurlular, Yamhad Krallığı, Kilikyalılar, Persler, Makedonyalılar, Mitanniler ve Hititler'in hakim oldukları görülmüştür.³¹

M.Ö. 1. Yüzyıl rastlayan Roma hakimiyeti döneminde ise Romalılar bölgeyi kendilerinin bir eyaleti gibi yönetmişlerdir. Roma hakimiyetinden sonra ise Anadolu ve Suriye'de Bizans hakimiyeti etkili olmuştur.³²

İslamiyet'in yayılması ile Halife Hz. Ebubekir Suriye'nin güneyi, kuzeyi ve güneydoğu bölgelerinde faaliyet göstermişlerdir Nitekim Halid bin Velid komutasındaki askeri kuvvetler Bizans kuvvetlerini Ecnadeyn savaşında yenilgiye uğratarak, Suriye kapılarını İslam fetihlerine açmıştır³³. Halife Hz. Ömer döneminde Suriye'ye yapılan seferler daha planlı bir şekilde yapılmıştır. 636 yılı Ağustos ayındaki Yermuk zaferi ile Suriye'deki Bizans etkisi kırılıp, tüm Suriye'nin fethi sağlanmıştır³⁴.

Emeviler'in son dönemlerinde meydana gelen çalkantılar Suriye'yi oldukça etkilemiş Abbasilerden sonra Suriye'de Fatımi hakimiyeti dönemi başlamıştır. Fatımiler Şam ve çevresinde Karmatiler'le mücadele ederek, onların nüfuzunu kırmışlardır. Fatımilerin Suriye'deki hakimiyetine Selçuklular son vermiştir³⁵..

³¹ Süha Gönay: **Adana Ovaları**, I,s.67-73: **YA) Adana Maddesi**",C.1,s21-23

³²Yılmaz Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar**, C.3, Ankara, 1990, s.47. M. Şemseddin Günaltay, **Yakın Şark Elam ve Mezopotamya IV**, Ankara, 1987, s.332. Daha geniş bilgi için bkz.:Füruzan Kınal, "Yamhad Krallığı", **Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.V, S.8-9 Ankara,1967, s. 193-211. ; Füruzan Kınal, "Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriye'nin Önemi", **Atatürk Konferansları IV**, (1970), Ankara, 1971, s.11: Süha Gönay: **Adana Ovaları**, I,s.74-80

³³ Philip K. Hitti, **İslam Tarihi**, (Çeviren:Salih Tuğ), C.1, İstanbul, 1989, s.224: **YA) Adana Maddesi**",C.1,s.24: Ahmet Akgündüz: **Tarsus Tarihi ve Ashab-ı Kehf**, İstanbul,1993,s.28-42

³⁴ Süha Gönay: **Adana Ovaları**, I,s.81-83Ahmed Cevdet, **Kıyas-ı Enbiya**, (Hazırlayan: Mahir İz), C.2, Kısım II, Ankara, 1985, s.125: Philip K. Hitti, **İslam Tarihi**, (Çeviren:Salih Tuğ), C.2, s.439.: Bahriye Üçok, **İslam Tarihi**, **Emeviler-Abbasiler**, Ankara, 1983, s.83-85.

³⁵ Süha Gönay: **Adana Ovaları**, I,s.83-86: Ramazan Şeşen, "Selçuklulardan Önce Şam (Suriye-Filistin) Diyarında Türklerin Rolü", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDAD)**, S.65, İstanbul, (Nisan), 1990, s.145-146.: Philip K. Hitti, **İslam Tarihi**, (Çeviren:Salih Tuğ), C.2, s.712.

Bu arada İlk Müslüman Türk devletlerinden Mısır'da kurulan Tolun oğulları daha sonra Suriye'ye de hakim olarak Türklerin bölgedeki etkinliğinin artmasının başlangıcı olmuştur. Daha sonra Tolun oğullarının 905'te yıkılması ile birlikte Abbasiler bölgedeki hakimiyetlerini yeniden kurmuşlardır. XI. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Türkmenler Suriye'ye girmeye başlamışlardır. Böylece buradaki Türk hakimiyetinin dönemi de başlamıştır. Suriye'deki ilk Türkmen yerleşme bölgelerinin Halep ve Lazkiye şehirleri ile bu şehirlerin kuzeyinde kalan bölgeler olduğu sanılmaktadır.³⁶

Selçuklular 1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'ya yerleşmeye başlamışlar. Yine Atsız yaptığı mücadeleler sonucunda 1071-1076 tarihleri arasında Kudüs, Dımaşk, Remle, Trablusşam, Taberiye, Akka, Sayda, Humus ve Sur şehirlerindeki Fatımi idaresine son vermişlerdir.³⁷

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı Suriye Selçuklu Melikliğini kurmuştur. Melikşah 1078 yılında Tutuş'u Suriye Selçuklu Melikliğine atamıştır. 1082 Süleyman Şah'la birlikte Anadolu Selçuklu devri Osmanlı Devleti'nin kurulmasına kadar devam etmiştir. Eyyubiler döneminde ise bölgede Haçlılar etkinliklerini arttırmaya çalışmışlarsa da Selahaddin Eyyubi'nin 1187 yılında Haçlıları Hittin Savaşında yenilgiye uğratarak Kudüs'ü Haçlılardan almış ve Anadolu'nun güney kesimi etki alanları altına girmiştir.³⁸

Daha sonra bölge Memlukların hakimiyeti altına girmiştir. Memluklar, Moğolları 1260 tarihinde Ayn Calut Savaşında yenmesiyle birlikte tüm Suriye'yi hakimiyetleri altına almışlardır.³⁹

Şüphesiz Anadolu Selçuklu kuvvetleri 1243'te Köseadağ Muharebesinde Moğollara yenilince, Türkmen boyları Anadolu'dan ayrılarak, Memluklu hakimiyetindeki Suriye'ye göçmüşlerdir. Sultan Baybars zamanında 40.000 çadırılık bir

³⁶ Ali Sevim, **Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi**, Ankara, 1989, s.18.: Nazif Öztürk, "Suriye", **TDAD**, S.56, İstanbul, (Ekim), 1988, s.18.: Ahmet Akgündüz: **Tarsus Tarihi ve Ashab-ı Khef**, s.42

³⁷ Süha Gönay: **Adana Ovaları**, I.s.86-89M. Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara, 1989, s.116.: Coşkun Alptekin, **Dımaşk Atabeğliği (Toğ-Teğnililer)**, İstanbul, 1985, s.171-173 : Süha Gönay: **Türkiye Ziraat'ının Coğrafi Esasları**, İstanbul, 1987, s.80-83 Yahya, S. Tezel; **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Ankara, 1982, s.36-43

³⁸ Ramazan Şeşen, "Eyyubiler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C.6, s.410-411. Süha Gönay: **Adana Ovaları**, I.s.88-90: Ahmet Akgündüz: **Tarsus Tarihi ve Ashab-ı Khef**, s.56

³⁹ Philip K. Hitti, **İslam Tarihi**, (Salih Tuğ), C.2, s.1090.: Kazım Yaşar Kopruman, **Mısır Memlukleri Tarihi**, Ankara, 1989, s.6.: Ahmet Akgündüz: **Tarsus Tarihi ve Ashab-ı Khef**, s.59-76

Türkmen topluluğu Halep bölgesine gelerek buraya yerleşmişlerdir. Daha sonra Ramazan Oğulları devri başlamıştır⁴⁰

Nihayet Yavuz Sultan Selim'in Suriye ve Mısır seferine çıkması ve. 24 Ağustos 1516 yılında Mercî Dabık'ta Memluklu ordusunu büyük bir yenilgiye uğratması ile, kısa süre içerisinde tüm Suriye ve Mısır Osmanlı hakimiyetine girmiştir. ⁴¹

1798 yılında Mısır'ı işgal eden Napolyon, Suriye üzerine de yürümüştür. Napolyon bu askeri sefer sırasında Suriye'deki Hıristiyan ahalinin Osmanlıya karşı isyan ederek, kendisine destek vereceğini düşünmüştür. Ancak Hıristiyan kesimden umduğu yardımı göremediği gibi Akka önlerinde de Cezzar Ahmed Paşa tarafından durdurulmuştur.

Bölgenin son dönem tarihine baktığımız zaman ise ; Mısır Valisi olan Mehmet Ali Paşa, Mısır'da kuvvetli bir ordu teşkil ettiği, Osmanlı idaresinden ayrı müstakil bir devlet kurmak için harekete geçtiği ve Suriye'nin, Mısır hükümetine ilave edilmesini istediği görülmüştür. Zira bununla hem Suriye'deki tabii kaynaklardan istifade etmek hem de Osmanlı Devleti ile müşterek sınırlarını Mısır'dan uzaklaştırarak ülkesini daha emin duruma sokmak gayesini gütmüştü.

Nitekim Mehmet Ali paşa bazı bahaneler ileri sürmek sonucu İbrahim Paşa idaresindeki kuvvetler Suriye'ye girdi. 1832 senesinde Şam, Halep şehirlerini aldı ve kuzeye çıkılarak Urfa, Maraş ve Adana ele geçirildi. Böylelikle Anadolu yolları kontrole başlandı. Mısırlıların Adana ovalarını işgal ettikten sonra, önce sükun ve huzuru tesis ettikleri gibi yeniden düzenledikleri ziraati geliştirdiler⁴².

Adana ovalarında Mısırlıların hükmü oldukça kısa sürmüştür. Nitekim 1839 yılında İngiliz, Fransız ve Rusların müdahalesi neticesinde Adana ovaları ve Osmanlı Devletinin diğer güney vilayetleri Kavalalı işgalinden kurtulmuştur

Tanzimat devrinin ilk yıllarında ziraati kalkındırmak için bir çok teşebbüsler yapılmıştır. Nitekim önceleri Maliye Bakanlığına bağlanan (1815) Ziraat Meclisi daha

⁴⁰ Ahmet Akgündüz: **Tarsus Tarihi ve Ashab-ı Kehf**, s.76-104

⁴¹ Süha Gönay: **Adana Ovaları**, I,s.89-91: YA) Adana Maddesi",C.1,s25-26: Ahmet Akgündüz: **Tarsus Tarihi ve Ashab-ı Kehf**, s.105-107

⁴² E. Ziya Karal, a.g.e., C.5, s.201: Süha Gönay: **Adana Ovaları**,C.I,s.1: YA Adana Maddesi",C.1,s,30-32:Bkz. Geniş bilgi için, Yahya, S.Tezel; **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi** (1923-1950),Ankara,1982,s.32-42

sonraları(1846) ilk defa olarak Ziraat Bakanlığı haline getirildi. Ancak bu bakanlık dört ay sonra tekrar Ticaret Bakanlığı ile birleştirilerek Ticaret ve Ziraat Bakanlığı haline dönüştürüldü.Tanzimat hareketleri ile birlikte iktisadi faaliyetlerde olduğu gibi zirai işlerde de planlı ve programlı bir kalkınma içine girildi. Nitekim pamuk ziraatının geliştirilmesi ve elde edilen ürünün ihracı için büyük gayret gösterildi. Ayrıca Selanik'te bir ziraat okulu, Bursa ziraat okulu açıldı. 1856 yılında bir orman okulu açıldı⁴³

Ancak bütün bu gayretler yerinde olmakla beraber ziraatin büyük ölçüde gelişmesine yardımcı olamamıştır. Bu durumun pek çok sebebi vardır. Ziraati devletin içinde bulunduğu güç iktisadi ve içtimai şartlardan ayrı olarak düşünmek mümkün değildi. İmparatorluğun gerileme devresinde siyasi durum yanında iktisadi durumu da bozulmuştu. Tanzimat ile birlikte girişilen reform hareketleri ziraat hayatının daha ileri götürülmesinde fazla etkili olmadı

Diğer kötü bir durum ise, köylünün tefecinin elinden kurtarılamaması olmuştur. Şehirlerde türeyen zengin sınıfı çiftçiye yüksek faizle borç vermekte mahsulünü ise düşük fiyat ile alarak köylünün yıkılmasına sebep olmuş ve ağır şartlar altında köylü tarım ürünleri üretmekten vazgeçmeye başlamıştı. Ayrıca idari mekanizma,hükümet daireleri, adalet mekanizmasındaki bozukluk halkı canından bezdirmeye hoşnutsuzlukları artırmaya götürmüştü.

Bu kötü şartlar 1. Cihan savaşı esnasında kendini daha fazla hissettirdi. Adana ovaları sakinleri en sıkıntılı devrelerinden birini bu yıllar arasında yaşadılar. Savaşın kötü etkisini, kurak yılların yarattığı sıkıntılı durum katıldı. İş gücü, ziraat aletlerine eksikliğine de bağlı olarak kurak geçen yıllarda mahsul azaldı. Zaten az olan zirai mahsulü hükümetin el koymasına geçim şartlarını daha da zorlaştırdı, açlık, ilaç ve sağlık teşkilatının kafi olmayışı salgın şeklinde bulaşıcı hastalıkların artmasına yol açtı. Tifüs, kolera, malarya salgınları bölge sakinlerine önemli kayıplar verdirdi. Savaşın son yılında siyasi durum çok bozuldu neticede Eylül 1918 tarihinde Fransız generali Beramon'un kumandasındaki işgal kuvveti Adana'ya girdi.

Adana ovalarının düşman tarafından işgal edilmesi bölgede büyük üzüntülere yol açtı. Fransızların himayesi altında Ermeniler çeteler halinde silahlandılar. Adana ovaları

⁴³ Süha Göney: *Türkiye Ziraat'ının Coğrafi Esasları*, s.80-85

ve çevresinde sözde bir Ermeni Devletinin kurulması ve Ermeni bayrağının dikilmesini hayal ediyorlardı. Bunun için Müslüman köylerine zalimce saldırdılar. Bölge sakinlerinden ileri gelenleri hapse attılar ve öldürdüler. Böylece asayiş bozulmuş ve her yerde anarşi hüküm sürüyordu. ⁴⁴

Yer yer kurulan Türk çeteleri asayişi sağlamak ve milli bir teşkilat kurmak için çalışıyordu. Ceyhan, Osmaniye, Haçin ve Kozan'da kalabalık çete teşkilatları meydana getirildi. Bu çete grupları, daha iyi bir şekilde teşkilatlandılar ve Fransızları ve bunlarla işbirliği eden Ermenileri hayli tedirgin ettiler Bu güç durum karşısında Fransız Dış İşleri bakanı Mustafa Kemal Paşa'dan mülakat talebinde bulundu ve Ankara'ya geldi. Yapılan toplantı sonucunda Çukurova'da bulunan Fransız kuvvetlerinin üç gün içinde çekilmeleri ve Adana merkezinde toplanmaları, çarpışmaya son vermeleri istendi. Netice olarak 29.4.1921'da Kozan ve Osmaniye sancaklarının tahliye edilmesi kararlaştırıldı. ⁴⁵

Bu arada Ankara antlaşmasının tahakkukundan sonra Türk ve Fransız temsilcileri Adana'ya geldiler ve 30 Kasım 1921 günü iki heyet temsilcileri Türk ve Ermenilere hitaben bir beyanname hazırladılar. Böylece Adana, Mersin ve Tarsus'u terk ettiler. Ancak Askeri birliklerin Mersin ve Payas'a çekilmesi tamamlanamadığından Fransızların isteği üzerine boşaltma işi 4 Ocak 1922 tarihine kadar uzatıldı ⁴⁶.

Sonuçta Mersin'den birkaç günde kaçan Ermenilerin sayısı 21.360 kişiyi bulmuş,..keza 2.000 kadar Rum da iki gemiye dolarak Yunanistan'a hareket etmişti. Böylelikle 3 yıl kadar süren işgal ve işkence devresi bu şekilde son bulmuş ve kötü karanlık günler geride kalmıştı. ⁴⁷.

2: Bölgenin Sosyal Durum

Türkiye'nin diğer kısımlarında olduğu gibi Adana ovalarında da Cumhuriyet idaresi altında planlı ve programlı bir kalkınma devresi başladı. Şehirler ve köyler imar edildi. Bu gün Adana ovaları dış piyasaları, borsalardaki fiyat değişikliklerini takip ederek üretime geçen ziraat ve sanayi işletmelerini kesafet kazandığı bir bölge haline

⁴⁴ Süha Göney: a.g.e ,s.84--92

⁴⁵ Süha Göney: Adana Ovaları, I,s.93

⁴⁶ Yusuf Ayhan - Mustafa Kemal'in Pozantı kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu Adana 1963 Say, 134

⁴⁷ Kasım Ener-Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi Ankara 1970 Sayı, 296: Süha Göney: Adana Ovaları, I,s.94

geldi. Adana ovalarında şehirlerden ve köylerden İstanbul, Ankara ve İzmir gibi bölge dışındaki büyük şehirlere hatta yurt dışına doğru yönelen bir başka nüfus akımı da bahis konusu olurken daha fazla kazanmak, güzel yaşamak, öğrenmek, dinlenmek ve eğlenmek için bölge sakinlerinden bir kısmı başka yerlere göç etmeye başladı.⁴⁸

Şüphesiz göçe hareketleri 19. Asrın ortalarına hatta 20. Asrın ilk çeyreğine doğru, yaygın idi. Göçebelerin toprağa bağlanmalarında bölgenin mahalli idarecilerine ve mülki erkana karşı davranışları da, büyük rol oynamıştır. Yayla ve kışlalarda serbest yaşamağa alışmış Türkmenlerden vergi verme ve askere alma meselelerinde bazen bölgedeki idareciler büyük zorluklarla karşılaşmışlardır. Özellikle hükümetin zayıf olduğu devrelerde, devlet idaresini sarsacak derecede anarşik faaliyetlerde bulunan göçebeler, bezen devlet otoritesini sarsan büyük mesele haline gelmişlerdir

Türkmen topluluklarının toprağa bağlanarak sedanter hale geçmesi şüphesiz beşeri bir tekamülün neticesi olmalıdır. Daha Orta Asya'da yaşarlarken Oğuzların bir kısmı çiftçilik yapmakta köy ve şehirlerde oturmakta idi. Dolayısıyla Anadolu'ya sadece göçebe topluluklar değil, onların yanında köy ve şehirlerde oturan çiftçi veya sanatkar grupları da gelmişlerdir.⁴⁹

Anadolu'nun fethi tamamlandıktan sonra göçebeler, çoban-çiftçi ve çiftçi-çoban devrelerini geçerek çiftçiliğe başladılar. Fakat çobanlıktan çiftçiliğe tedrici geçişi inkıtaat uğratan pek çok hadise vuku bulmuştur. Bilhassa 17.yüzyılda uzun yıllar devam eden Celali isyanları, bu bölgedeki yerleşik hayata darbe vurmıştı. Adana ovalarında da pek çok köy halkı köylerini terk ederek başka yerlere sığındılar ve müdafaaya elverişli yerlere çekildiler. Böylece pek çok köy yerleşmesi terkedilmiş ziraat sahaları kendi haline bırakılmıştı⁵⁰.

Asayişin düzeldiği emniyet şartlarının yeniden teessüs ettiği devirlerde çevreden bir çok yürük oymağı Adana ovalarına geldi ve bu bölgede yerleşti. Bu yürükler arasında Akkoyunlu, Cerid, Tecirli, Bozdoğan aşiretleri, Menemenci oymağı, Kütük Bozdoğan, Karakayalı, Çoroğlu, Bahşiş oymakları başlıcalarıdır. Daha Orta Asya'da başlayan ve Anadolu'da zamanımıza kadar devam eden bu tekamül neticesinde

⁴⁸ Süha göney **Adana Ovaları**.I.s.123-130

⁴⁹ F. Sümer-X.Yüzyılda Oğuzlar **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi(DTCF)**) Ankara 1958 S, 148,,s.28

⁵⁰ F. Sümer-Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi** Ankara 1963 s. 31

çoban, çoban-çiftçi, çiftçi-çoban safhaları geçirilerek belli bir yerde toplu halde yerleşen Oğuzlar, Adana ovalarında pek çok köy veya mahallerin kurulmasına veya çeşitli yerleşme noktalarında nüfusun daha da kalabalıklaşmasına zemin hazırlamışlardır.⁵¹

Şüphesiz, Adana ovalarında köy mesken şekilleri arasında en mümeyyiz husus mesken inşasında çok çeşitli inşa malzemelerinin kullanılmakta olmasıdır. inşasında kullanılan malzemeler, Taş, toprak, saz veya ahşap malzemeyle yapılan damların meyi derecesi, birbirinden farklı bir karakter iktisap ede Ancak bunun yanında yapı malzemesinin çeşitliliği, bölge sakinlerinin iktisadi seviyelerinin varlığını da ortaya koymaktadır⁵².

⁵¹ Batıya göçlerini müteakip göçebeler bugün ekseriyeti oldukça güç yetiştirilen hayli maharet ve emek isteyen sulamalı pamuk ziraatına başlamışlardır.. Göçebe hayat tarzı ve göçebelik hususunda netice olarak denilebilir ki, göçebelik devrindeki aşiret isimleri hariç, bu hayat tarzı gün geçtikçe bölge sakinlerinin hafızalarından silinmektedir. Oğuzların Orta Asya'da yerleşik hayatı seçmiş olanlarına, tembel anlamına gelen yatuk derlerdi (F. Sümer-Oğuzlar Tarihleri Boy Teşkilatı, Destanları Ankara 1967.s, 200)

⁵² Necmi Sönmez - Ziraat İşletmelerinde Kerpiç Yapılar ve Bunların Özellikleri Ankara 1961 Say, 18: Süha göney Adana Ovaları.I,s.140-145

II.BÖLÜM

19 YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİNDE ZİRAİ DURUMUN GENEL GÖRÜNÜMÜ

1 : Ziraat ve Ziraatın Gelişmesini Güçleştiren Sebepler

1.1: Ziraatın Önemi: Türkiye için ziraat hayat meselesi idi. Dünya milletleri içinde Osmanlı halkı boğaz tokluğuna çalışan ve yaşayan bir halktı. Geçim standardının ölçüsü "ekmek" ya da "ekmek parası" idi.

1.2: Toprak Mülkiyeti Meselesi : Bu amillerin başında toprak statüsü gelmekte idi. Bu statü 1858 tarihli arazi kanunnamesi ile tanzim edilmişti. Arazi kanunnamesine göre, miri topraklardan (devlet toprağı) ferde verilen arazi üzerinde devletin ferdin mülkiyet hakkı tanınmıştı. Fakat bu mülkiyet kesin değildi. Fert alakalı memurların müsaadesi olmadıkça toprağını ferağ edemez, bağ ve bahçe haline getiremez, çiftlik, ambar, değirmen, ahır vesaire gibi inşaat yapamazdı.

Bundan başka sahibinin ölümü halinde toprak birinci derece varislere intikal eder, bunlar mevcut olmadığı halde tasarruf hakkı iddiaya salahiyyetli ve kanunda sayılmış olan akrabalara tapu için muayyen olan resim verilmek üzere geçerdi.⁵³

Köylünün toprak üzerindeki bu tahditli mülkiyet hakkı da emniyet altında değildi. Gülhane hattı ile ilan edilmiş olan hayat ve mal masunluğu köylü için henüz gerçek haline gelmiş bir prensip değildi. Memleketin her yanında türeyen eşkıya köylüye musallat olmakta ve onun alın teri mahsulüne ortak olmakta idi.

Daha önemlisi korkunç bir düşman vardı ki o da mütegalibe idi. Bir nevi derebeyi olan mütegalibe, Ziya Paşa'ya göre iki sınıf idi. Birinci sınıf konsoloslar, ikinci sınıf vilayet meclisi üyeleri ve mahalli eşraf ve ayan oluşturuyordu. "Konsolosların çoğu

⁵³ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, c. VI., S 223.

yerli idi. Ticaret, ziraat ve faizcilik ile para kazanmaya ve haksız işlerini bir sözle mahalli hükümet otoritelerine gördürmeye alışmışlardı. Beldenin nüfuzlu şahıslarına gelince, bunlarda memleketi aralarında paylaşarak her biri bir bölgenin amiri durumunda idi. Türlü zulümlerle köylüyü istismar ediyorlardı."

1.3: Adalet Sisteminin Bozukluğu: Zulüm ve haksızlık halinde köylünün başvuracağı mercii adalet kapısı idi. Fakat Abdülaziz devrinde kurulan mahkemelere ve çıkarılan kanunlara rağmen adalet sağlanamıyordu. Teşkilat ve kanunla, ahlaksız hakimleri ahlaklı hale getirmek mümkün değildi. Kadılar mahkeme harçları ile geçindikleri için onların esas davası haklıyı haksızı ayırtmak değil ilam kesip borç toplamaktan ibaretti. Harcın yetmediği hallerde rüşvet kendileri için servet edinme vasıtası idi.

1.4: Yol Yokluğu: Köylünün belini büken bir sıklette yolsuzluktu. Yolsuzluk şehirlerin göbeğinde bile kendini göstermekteydi Başkent'in durumu bu iken köylerin ne halde olacağı kolayca anlaşılır. Köylü yiyeceğini temin etmek için ekiyordu, satmak ve zengin olmak için fazla ekmeyi hayallerinden bile geçirmiyorlardı. Çünkü fazla mahsulatı olsa nereye ve hangi yoldan sevk edecekti.

Yol yokluğunun tabii bir neticesi olarak mahsul başka memleketlere ihraç edilmek şöyle dursun İmparatorluk içinde dahi bir yerden bir yere sevk edilemiyordu. Orta Anadolu'da kuraklık yüzünden sık sık kıtlık oluyordu. Böylece zengin servet kaynaklarına sahip bir imparatorluk halkı aç ve sefil yaşıyordu.

1.5: Vergilerin Ağırlığı: Vergilerin ağırlığı köylü üzerinde toplanmaktadır. En aşağı halli bir köylü en büyük servet sahibinden daha çok vergi vermektedir. Halbuki bütçe gelirinin büyük bir kısmı Avrupa'dan borç alınan paraların yarısından fazlası İstanbul'da sarf ediliyor. Köylünü ve ziraatın bu durumundan hükümetin endişeye düşmesi ve ziraatın kalkınması için tedbirler alması gerekirdi.

Bütçe gelirinin en mühim kısmını teşkil eden aşar, Tanzimat'a kadar arazinin mümbit ve mahsulün verimli oluşuna göre alınırken Tanzimat devrinde, bütün mahsullerden onda bir oranında alınmaya başlanmıştı. Aşar mültezimlere ihale edilmekte, onlarda hükümet içinde imiş gibi davranarak türlü hilelerle menfaat sağlamaya çalışmakta idiler. Jandarma mültezimin emrinde idi.

2 : Osmanlı Devletinde Ziraat

Osmanlı Devleti'nin yayılma zamanlarında, düşmandan fethedilen topraklar, tahrir edilip ölçüldükten sonra, "Arazi-i Miriye" hükmüne konulur, köy ve kasaba dahilindeki arsalar ile "tetimmei sükna" denilen, yarım dönüme kadar bahçeler müstesna, rakabesi beytülmalâ ait olmak, hâli bırakılmamak ve ziraata tahsis edilmek şartıyla, ahaliye tevzi olunurdu. Arazinin mükellef olduğu aşar dahi, tîmâr ve zeamet namıyla askerlere ve has unvanıyla vezirlere ve ümeraya taksim olunur, bakiyesi devlet hazinesine mal edilirdi.

Arazinin tasarruf şekli asırlar boyunca bu şartlar dahilinde, oldukça düzensiz bir halde devam etmiş, nihayet 1857 yılında neşredilen arazi kanunu ile iktisap, mülkiyet ve intikal usulleri yeni esaslara bağlanmıştır. Bu arada tımar ve zeamet de kaldırılmış, yerine arazi memurları ikame edilmiştir. Bu kanuna göre arazi beş kısım itibar olunmuştur.⁵⁴

3 : Avrupalıların Osmanlı Ziraatı Hakkında Düşünceleri:

Osmanlı Devleti'nde ziraatın geliştirilmesi Abdülaziz devrinde başlamıştı. Aynı devrin sonlarına doğru yabancıların, İmparatorlukta, mülk sahibi olmak hakkını kazanmaları ve geniş ölçüde sermaye yerleştirmeleriyle İmparatorluk adeta Avrupa'nın büyük bir çiftliği haline gelmişti. Abdülhamit II. devrinde, İmparatorlukta İngiliz ve Fransız ticaret odalarının bu devri müteakip da Amerika ve Belçika ticaret odalarının İstanbul'da kendi dillerinde, yayım yapmaya başlamış oldukları, görülmektedir

Abdülaziz devrinde Osmanlı Devleti'nde ziraatın gelişmesi ve geliştirilmesi yolunda, memleketin dışında ve içinde büyük oranda neşriyat yapılmıştır. Avrupa'da politika adamları ile ekonomistler ve gazeteler Osmanlı ziraatı ile yakından alakalandılar. Büyük Avrupa devletleri bilhassa Fransa ve İngiltere Osmanlı hükümetini ziraatı ıslaha teşvik ettiler ve bu hususta hükümetin işlerine müdahale sayılabilecek teşebbüslerde bulundular.

⁵⁴ Arazi-i memluke: mülkiyet yolu ile tasarruf olunan yerlere denirdi. Bunun da neveleri olmakla beraber, arazi sahipleri, sahip oldukları yerler üzerinde her türlü tasarruf hakkını haiz bulunmakta idi.

Arazi-i emiriye: devlete ait veya devlet tarafından fert veya toplulukların istifadesine terk olunan çayır, yaylak, kışlak, kuru gibi yerlere denirdi.

Arazi-i mevkufe : menfaatleri muayyen bir cihete tahsis olunan araziye verilen addı.

Arazi-i metruke : yol, mer'a gibi umuma köy ve kasaba halkına terk ve tahsis olunan yerlere denirdi.

Arazi-i mevât : köy ve kasaba dışında, kimsenin temellük ve tasarrufunda bulunmayan taşlık, kıraç mahallerden müteşekkildi.

Osmanlı Devleti bu iki yönden de Avrupa için önemli idi. Bir defa Avrupa'ya çok yakındı hatta kısmen Avrupa'da bulunuyordu Toprakları geniş servet kaynakları çeşitli ve zengindi. Yabancıların, Osmanlı ziraatı ile bu kadar yakından ve geniş ölçüde ilgilenmeleri ziraat mahsulü ve mamullerinden, iç⁵⁵ ve dış ticarete⁵⁶ büyük kârlar sağlamalarından ileri geliyordu. Endüstrisi ise henüz el sanayi devrini yaşamakta idi. Bilindiği gibi, bu devirde, Avrupa'da büyük endüstri gelişmiş ve liberal ekonomi nizamını meydana getirmiştir. Avrupa endüstrisini yaşatmak için hammaddeye ve yarı eşyasını satmak için de müşteriye muhtaçtı.

4: Zirai İhracatın İstihsale Nispeti

Kıymetler Cihan Harbi'nden evvel milyon Kş.bugün için milyon TL.sı olarak gösterilmiştir.

İhracatın Safi istihsal kıymeti	Zirai İhracaat	Zirai İthalat	Net İhracaat	İstihsale nispeti %
1899/1900	8.103	220	790	9.8
1900/1901	8.991	304	906	10.1
1907/1908	9.803	317	1.043	10.6
1909/1910	11.263	571	859	7.6
1913/1914	11.757	359	1.331	11.3
1961	19.376	666	1.929	9.9
1962	22.136	707	2.210	10.0
1963	25.551	853	1.949	7.6
1964	26.184	322	2.630	10.1
1965	25.864	308	3.100	11.2

Zirai maddeler ithalat ve ihracatının tetkikinden, imparatorluk zamanında zirai istihsalin memleket ihtiyacını karşıladıktan başka % 10 nispetinde bir ihracata imkan verdiği neticesine varılmıştı.⁵⁷

Harpten öncesine nazaran zirai istihsalin bugünkü seviyesini istatistiklere dayanarak tahmin etmekteki zorluklar, ölçü ve usullerin değişmiş ve değişmekte olmasında ileri gelmektedir. Bugün dahi sayımlarla cari istatistikler arasında pek büyük

⁵⁵ İç Ticaret: Umumiyyetle iç ticaret esnaf sistemindeki hiyerarşi , Esnaf şeyhi, yiğitbaşı, usta, ve çırakla sağlanırdı. taşra şehrindeki çarşılar, İstanbul'da mevcut bulunan çarşıların küçük modeli idi. Çarşı ve pazara gelen mallar bakkallara ve esnafa dağıtıldıktan sonra iç ticaret canlanırdı. :(Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, 1996, s.272,274

⁵⁶ Dış ticaret, genelde azınlıkların ellerinde idi. İki yönlü işlemekteydi. Yabancı tüccarlar için cazip bir ticari merkez olmakla birlikte Osmanlı tüccarları az da olsa dış pazarla ilgilenmekte idi. Ülkede bazı malların kıtlığı çekildiğinde Rusya' Lehistan, Venedik ve İngiltere gibi ülkelere hassa tacirleri denilen satın alma heyetleri gönderilmiştir. (İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu: **Osmanlı Tarihi**, C,2, Ankara, 1983, s.688 Ticaret peşin ve vadeli yapıları. Ticaret büyük ölçüde krediye dayanmıştır. Polişe, seyahat çeki, v. Gibi uygulamalar ile para transferinden doğan para transferleri zorlukları önlenmiş olurdu.: Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarih**, s.398,399

⁵⁷ Vedat Eldem; **Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, s.27-28

farklar gelmektedir. Sayımlar umumiyetle muhtarların beyanını istinat etmekte, yıllık istatistik ise ziraat memurlarının tahminine dayanmaktadır.

Aşağıdaki tabloda ekilişler ve istihsal için verilen rakamlar harp öncesi için 2 yıllık, son zamanlar için 5 yıllık ortalamalarıdır⁵⁸

Ekilen saha (1000 ha)		İstihsal (1000 t)		
1913/14		1913/14		
1914/15		1961/65	1914/15	1961/63
vasatısı	vasatısı	vasatısı	vasatısı	
Hububat	5.212	12.947	7.361	14.742
Bakliyat	381	570	402	590
Kök ve yumrular	71	351	204	5.668
Sınai nebatlar	425	957	245	485
Bağlar	411	783	1.57	3.081
Toplam	6.089	14.825		
Hayvan Sayısı (1000 olarak)				
	1913/14	1963		
Sığır ve Manda	6.707	12.704		
Koyun	17.104	32.279		
Kılkeçisi	12.180	15.918		
Tiftik Keçisi	2.020	5.587		
Kümes hayvanları	27.355	28.046		

Bu tablolardan çıkarılacak neticeye göre, harpten öncesine nazaran bugün tarla mahsullerinde % 100'ün üstünde, hayvan mevcutlarında ve muhtemelen mahsullerinde % 75'e yakın bir artış vardır. Aynı müddet zarfında nüfusun % 93 nispetinde arttığı nazarı itibara alınır, nüfus başına istihsalin harpten önceki seviyesini muhafaza ettiği söylenebilir.

Mahiyet itibariyle anket ile tahmin arasında bulunan 1913/14 ve 1914/15 istatistiklerinde yine et ve sebze istihsalı müstesna, nebati ve hayvani bütün mahsuller kavranmıştır. Bu defa sahalar ve miktarlar mahalli ölçülerle verilmiş olmakla beraber, 1914/15 istatistiğinde, mahallere göre kilenin tekabül ettiği vasati müstahsil fiyatlarının gösterilmesiyle iktifa edilmiştir.

1914/15 istatistiğinde, bir İstanbul kilesi hacmindeki muhtelif mahsulün sıklığı vilayet ve kazalar itibariyle gösterilmiştir.⁵⁹

⁵⁸ Vedat Eldem; **Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, s.29

⁵⁹ Orijinal cetvellerde, sahalar için dönüm, hububat için kile, diğer mahsuller için kiyye olarak verilen ölçüler desimale tahvil edilmiştir. Dönümün hektar karşılığı 0.0913'tür, kiyye (okka)'nın mukabili 1.283'tür. Bir hacim ölçüsü olan kileye gelince, bunun muhtevaya göre sıklığı değişmektedir.

	1907/1909	1914/1915	1 buşel karşılığı ⁶⁰
	İstatistiğine göre .		kg.
Buğday	28.6	29.5	27.2
Kaplıca	19.2	20.5	16.3
Arpa	22.8	23.7	21.8
Yulaf	17.8	19.2	14.5
Mısır	27.1	28.2	25.4
Pirinç	28.7	31.4	28.4
Darı	27.7	25.0	----
Çavdar	26.3	27.2	25.4

5 Zirai İstihsal ⁶¹

	Ekilen saha		Alınan mahsul		Mahsul kıymeti	
	1000 ha		1000 ton		milyon kş.	
	1913	1914	1913/14	1914/15	1913/14	1914/15
Buğday	3.429	3.693	4.418	6.114	3.151	5.125
Kaplıca	97	61	94	67	67	76
Arpa	1.563	1.705	2.221	2.340	1.245	1.530
Çavdar	158	228	261	295	145	223
Yulaf	124	86	158	115	63	98
Mısır	326	312	485	494	240	274
Pirinç	37	41	70	84	87	182
Darı	120	147	126	241	64	149
Sair	25	20	30	31	16	16
Hububat	5.880	6.293	7.863	9.781	5.078	7.773
Bakla	28	44	46	49	36	39
Bezelye	2	1	3	1	3	1
Nohut	66	55	61	59	60	63
Fasulye	40	33	51	41	60	55
Mercimek	64	67	36	83	34	84
Burçak, Fiğ	150	183	11	289	----	--
Bakliyat	350	383	197	233	193	240
Patates	16	20	71	92	42	63
Pancar, Havuç	27	18	40	39	12	10
Soğan, Sarımsak	38	43	123	101	54	52
Köklü Gıda M.	81	81	234	232	108	125
Tütün	64	56	48	41	294	249
Zeytin	(147)	(1.899)	324	177	170	98
Pamuk lif	165	294	30	20	225	111
Pamuk tohum	----	----	64	16	187	31
Haşhaş	26	26	17	29	23	63
Susam	86	28	45	17	70	43
Keten, Kendir	16	16	16	13	27	3.
Sınai Neb.	357	420	544	313	996	632

⁶⁰ Vedat Eldem; Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s.30

⁶¹ Vedat Eldem; Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s.32

Yaş üzüm	526	560	1.919	1.667	1.320	1.255
Yaş meyveler	-----	-----	301	485	199	343
Kuru meyveler	-----	-----	81	105	.95	147
	1.61	1.745				

Ziraatın, Birinci Cihan Harbi'nden önceki gelişmesini aşağıdaki istihsal miktarlarından takip etmek mümkündür

5.1:Zirai Mahsuller İstihsalı ⁶²

1897-1913 (1913 hudutları içinde, Hicaz ve Yemen hariç)		1897/98 1909/10 1913/14 1914/15 1897=100				
Ölçü						
Buğday	Milyon kile	126	140	169	232	134
Arpa	" "	79	113	106	111	134
Mısır	" "	13	20	19	19	146
Tütün	1000 ton	15.3	21.4	49.0	41.3	320
Pamuk (Adana)	1000 balya	30	76	120	135	400
Kuru üzüm (İzmir)	1000 ton	36.0	54.6	69.0	60.8	192
Fındık	" "	22.0	28.0	51.2	51.8	233
Kuru incir (İzmir)	1000 ton	15.1	22.0	32.0	17.6	212
Yaş koza (Bursa)	" "	4.21	7.71	6.82	3.07	62
Yapağı ve tiftik ihracatı	" "	16.1	12.3	15.8	----	98
Zeytinyağı ihracatı	" "	14.1	10.7	7.0	----	50
Resme tabi ağnam	Milyon	30.7	35.3	38.6	39.6	126
Süt İstihsalı	Milyon kiyye	890	----	1.135	1.155	127
Palamut ihracatı	1000 ton	70.2	73.2	55.0	----	79

Tablodan görüldüğü gibi; Tütün, pamuk, fındık, koza gibi maddelerde talebin ve konjonktürün tesiriyle normalin üstünde bir gelişme göstermiş, buna mukabil yapağı, tiftik ve palamut gibi maddelerin istihsalı hemen hemen sabit kalmış ve gerilemiştir.

Bu maddeleri Gerek aşar gerek ağnam resimleri ve bunların dayandığı mahsul kıymetleriyle geriye doğru 1888 yılına kadar takip edilebilmektedir. Aşarda 1889/90 yılına kadar takip edilebilmektedir. Aşarda 1889/90 yılında 4540 milyon kuruş olan vergi matrahı 1909/10 yılında 6529 milyona yükselmiş, ağnam resminin dayandığı hayvan sayısı ise aynı müddet zarfında % 18 kadar artmıştır. Bu devrede müstahsil fiyatlarında kayda değer bir değişiklik olmadığından, kıymet fazlasının hakiki artışa tekabül ettiğini kabul edebiliriz.

⁶² Vedat Eldem; Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s.32-34

1911'den sonra kaybedilen Rumeli yukarıdaki rakamlardan tasfiye edilirse, istihsal artışının 1914 yılına kadar devam ettiği tespit edilebilir. Aşâr ve ağnâm resimlerine esas kıymetlerden hareketle meydana getirilen endeks, daha evvel istihsal miktarlarına istinaden tanzim olunan endeksle karşılaştırılmak üzere aşağıya çıkarılmıştır.

Aşâr ve Ağnâm matrahları
Milyon kş. Olarak Rumeli dahil Rumeli haric ⁶³

	<u>Rumeli dahil</u>		<u>Rumeli haric</u>	
	<u>Aşâr</u>	<u>Ağnâm</u>	<u>Aşâr</u>	<u>Ağnâm</u>
1889/90	4.540	1.750		
1897/98	5.286	1.811		
1907/08	6.052	1.902		
1909/10	6.529	2.066	4.823	1.513
1910/11	6.245	2.183	4.761	1.635
1911/12	6.605	2.098	4.893	1.577
1913/14	----	----	5.091	1.615
Endeks 1897/98=100				
	<u>Aşâr</u>	<u>Ağnâm</u>	<u>Yekûn</u>	
1889/90	86	97	89	
1897/98	100	100	100	
1907/08	114	106	112	
1909/10	123	114	121	
1910/11	122	123	122	
1911/12	125	119	123	
1913/14	130	122	12	

6: Bölgeler İtibariyle Zirai İstihsal ⁶⁴

Bölge	Nüfus		İstihsal Milyon	kıymeti Kuruş.	Nüfus başına	
	1910	1913			1910/11	1913/14
Rumeli	5.539	564	2.224	234	402	418
İstanbul	1.134	1.238	60	66	54	54
Marmara	2.128	2.204	1.068	1.188	501	540
Ege	1.703	1.761	806	942	468	535
Orta Akdeniz	3.611	3.636	1.330	1.749	370	478
Akdeniz	906	937	460	487	506	518
Karadeniz	2.374	2.410	626	688	264	285
Doğu Anadolu	2.488	2.574	791	878	314	338
Suriye	2.147	2.228	846	971	394	435
Lübnan	438	450	----	205	----	455
Kudüs	382	397	121	149	319	371
Irak	2.278	2.371	601	738	263	308
Hicaz	1.800	----	284	----	160	----
Trablusgarp	775	----	139	----	180	----

⁶³ Vedat Eldem; a.g.e ,s.35

⁶⁴ Vedat Eldem; a.g.e,s.36

Başlıca Mahsullerin İstihsal Miktarları 1888-1914)⁶⁵

Mahsulyılı	Hububa	Buğday	Arpa	Tütün	KuruÜzüm	Kuru İncir	Fındık	Afyon
		Milyon kile		100 t	(Ege)	(Ege)	100t	1000
					1000 t	1000 Yük		Sandık
1888	179	----	----	21.8	43.5	56.0	15.3	7.5
1892	----	----	----	27.7	40.8	66.0	19.5	5.5
1897	198	76	41	30.4	36.0	68.0	22.0	6.5
1900	193	73	39	31.	52.2	72.0	16.2	8.5
1901	----	80	42	36.2	55.0	68.5	19.0	6.5
1902	----	----	----	36.4	59.0	55.0	22.0	6.0
1903	198	78	40	52.4	68.0	88.6	23.5	3.5
1904	212	82	45	27.8	36.0	80.4	25.0	7.25
1905	----	----	----	38.7	54.7	104.7	28.0	2.9
1906	----	----	----	44.0	27.6	110.8	29.3	5.0
1907	233			49.1	43.2	115.0	28.2	5.6
1908	----	160	106	33.8	57.0	105.0	28.5	10.5
1909	266			41.2	54.6	100.0	28.0	3.0
1910	259	166	108	58.6	44.5	128.6	55.0	7.0
1911	271	----	----	63.5	46.2	94.0	48.5	10.35
1912				43.1	54.6	103.0	48.0	6.5
1913	241	162	102	49.0	69.0	95.0	51.2	5.0
1914	----	225	107	42.8	60.8	80.0	51.8	4.3

Başlıca Mahsullerin İstihsal Miktarları 1888-1914)⁶⁶

	Susam	Yaş	Pamuk		Yapağı	Tiftik	Resme tabi	
Mahsu	İhraca	Koza	Adana	İzmir	İhracat	İhracat	Koyun	Keçi
yılı	1000 t	1000 t	1000	balya	1000 t	1000 t	milyon	
1888	11.1	7.0	14.0	42	17.8	3.7	21.5	14.7
1892	22.4	9.5	19.0	40	15.5	4.3	----	----
	21.1	12.2	29.0	38	17.3	5.4	22.9	14.9
1900	16.3	15.8	36.0	35	12.0	4.2	23.3	15.3
1901	----	15.9	38.0	33	----	----	----	----
1902	----	16.0	29.0	31	----	----	----	----
1903	----	18.1	40.0	25	----	----	24.5	15.8
1904	----	17.2	42	0	29	----	----	----
1905	24.8	18.6	45.0	31	13.0	5.2	----	----
1906	----	18.9	50.6	35	----	----	----	----
1907	10.0	19.4	56.0	38	7.6	1.9	25.6	16.4
1908	12.3	18.8	64.0	4 0	6.5	4.0	----	----
1909	11.2	19.8	76.4	----	6.4	5.9	27.5	18.3
1910	18.4	20.5	45.8	----	10.9	5.5	28.8	19.7
1911	18.1	20.7	80.0	----	13.7	4.4	27.9	18.9
1912	----	18.5	115.0	45	----	----	----	----
1913	10.5	14.5	105.0	42	11.2	4.6	18.7	16.5
1914	----	9.1	135.0	----	----	----	19.9	16.2

⁶⁵ Vedat Eldem; Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s.38⁶⁶ Vedat Eldem; ; a.g.e, s.39

Vilayet Ve Bölgeler İtibariyle Zirai İstihsal(Mily.Kş.)1910/11 Ve 1913/14⁶⁷

	Nüfus		Aşâr	Ağnâm		Toprak	Hayvan	
	1000		matrahı		Yekûn	Mahsulleri		Yekûn
	1910	1913	1910/11			1913/14		
Rumeli ve Adalar								
Edirne	441	----	98	164	543	173	61	234
Selanik	2.918	----	672	185	579	----	----	----
Sair Rumeli	1.103	----	394	297	969	----	----	----
Cezayir	1.077	564	379	35	133	----	----	----
	5.539	564	1.543	681	2.224	173	61	234
İstanbul, Çatalca	1.134	1.238	43	17	60	43	23	66
Anadolu								
Hüdavend, Karasi								
İzmit, Biga	2.128	2.204	874	194	1.068	984	204	1.188
Aydın	1.703	1.761	641	165	806	767	165	942
Ankara	1.160	1.156	309	139	448	486	142	628
Konya	1.254	1.280	359	162	521	466	171	637
Sivas	1.197	1.200	281	80	361	365	119	484
Adana	489	505	251	40	291	287	46	323
Maraş, Ayntap vs.	417	432	110	59	169	101	63	164
Kastamonu, Bolu	1.109	1.125	191	61	252	226	63	289
Trabzon, Canik	1.265	1.285	337	37	374	334	65	399
Diyarbakir, M.Aziz Urfa	1.036	1.075	305	108	413	325	148	473
Van, Bitlis	693	718	116	68	184	127	78	205
Erzurum	759	781	142	52	194	146	54	200
	13.210	13.522	3.916	1.165	5.081	4.614	1.318	5.932
Suriye								
Halep, Zor	482	505	176	83	259	190	83	273
Suriye	883	918	224	82	306	327	88	415
Beyrut	782	805	225	56	281	247	36	283
Kudüs	382	397	95	26	121	120	29	149
Cebel-i Lübnan	438	450	----	----	----	125	80	205
	2.967	3.075	720	247	967	1.009	316	1.325
Irak								
Musul	565	586	113	82	195	160	84	244
Bağdat	975	1.030	169	59	228	240	66	306
Basra	738	755	155	23	178	158	30	188
	2.278	2.371	437	164	601	558	180	738
Arabistan								
Hicaz,Medine,Asr	1.80	----	200	84	284	----	----	----
Yemen	3.500	----	195	120	315	----	----	----
Trablusgarp	775	----	103	36	139	----	----	----

⁶⁷ Vedat Eldem; ; a.g.e s.339

III BÖLÜM

I : 1880-1913 SENESİNDE DÜNYA EKONOMİSİNİN GELİŞMESİ ÇERÇEVESİNDE OSMANLI DEVLETİNİN DURUMU

1 :XIX Yüzyıl sonlarında ve XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nin Ekonomik Durumu

Avrupa devletleri işçi ücretlerinin düşük olması nedeniyle üretimdeki fazlalığı iç piyasada de tüketememiş, yeni pazarlar aramaya başlamıştır. Bu arada kendileri için cazip gördükleri Osmanlı Devletiyle bazı ticari antlaşmalara gitmiş bu ise kendilerine ferahlık getirmesine rağmen Osmanlı Devletinin aleyhine işlemiştir. Nitekim 1838 serbest yasa antlaşması bunlardan birisi olmuştur. Bununla devletin bütün tekelleri kaldırılmış,yabancı tüccarlar Türk tüccarlar ile eşit duruma gelmiş, dışardan her türlü malın ithali %3 vergi ödemek şartıyla serbest bırakılmıştır.⁶⁸

Yine maden kaynakları yabancılar tarafından işletilmeye başlamıştı. Bunun yanında çıkan büyük savaşlar halkı yokluk ve sefalet içine atmıştı. Böylece Osmanlı ekonomisi yabancıların eline geçmiş, iktisadi hayat çok kötüleşmiş, dışa bağımlılık başlamış, yabancı malları her tarafta satılmaya başlamıştır.

Osmanlı Devletinin son zamanlarında ekonomik politikaya temel teşkil eden iktisadi ve ekonomik düşünce açısından oluşturulmak istenen ekonomik modeller üç grupta toplanmıştı. bunlar: Tam serbesti,yani liberal iktisat, himayecilik devletin tamamen etkisinde olan Bolşevik ve kominist model olmuştur.⁶⁹

Bu dönemde dış borçlar, iç borçlanmalar ve Birinci Dünya savaşı gibi hususlar bütçeyi daha da kötü duruma sokmuş Düyun Umumiye devleti borç batağına sokmuştu.

⁶⁸ Aydın Yalçın: **Türkiye İktisat Tarihi**, Ankara, 1978,s.76,78

⁶⁹ Aydın Yalçın: **a.g.e.**,s.80

Tarım işleri ise 30 Kasım 1915 tarihli nizamname ile hükümete ait taşınmaz alları değerleri kırk yılda ödenmek suretiyle emeklilere satmanın şartları kararlaştırılmıştır. Başlıca amaç Mükellefiyeti Ziraiye Kanunu Muvakkatı çıkarmak ve buna göre öteden beri tarım işleriyle uğraşanlar ve askere alınmış bulunan kadın ve erkek her kes ziraat nezaretince gösterilecek çapta tarımsal iş görmek ve gelecek yıl için nadas yapmakla yükümlendirilmişlerdir.⁷⁰

2: ziraatla Sanayi Arasındaki Verim Farkları

I. Cihan Harbi'ne rastlayan yıllarda bütün dünyada süratli bir kalkınma hareketine şahit oluyoruz. Demiryolu şebekeleri pek çok memleketlerde tamamlanmış, hiç değilse büyük merkezler birbirine bağlanmıştır. Deniz nakliyatı buharlı gemiler sayesinde emniyet ve sürat kazanmış, münakale maliyetleri ucuzlamış ve memleketler arasındaki mesafeler, ticaretin inkişafına mani teşkil etmez hale getirilmiştir.

Sanayide gittikçe yükselen verimler karşısında, ziraatta ananevi istihsal usulleri devam ettirilemezdi. Burada da yeni metotların denendiğini görüyoruz. Kara ve deniz şebekelerinin kurulması ve bazı bölgelerin alabildiğine sanayileşmesi, memleketler arasındaki iktisadi münasebetlerin gelişmesine ve bir nevi iş bölümünün teessüsüne sebep olmuştur. .⁷¹

İhtisaslaşma diyebileceğimiz bu hareket milletler arasında tamamlayıcı ve bağlayıcı şekiller almakta gecikmemiştir. Batı Avrupa'nın sanayileşmekte olan memleketlerinde gittikçe artan hammaddeye ve ziraatın ihmali yüzünden gıda maddelerine olan ihtiyaç karşısında, muayyen istikametlerde ticari cereyanlar belirmiş, zirai memleketlerle sanayileşmiş memleketler arasındaki mübadelelerin hacmi büyük ölçüde artmış ve ziraatla sanayi arasındaki verim farkları dolayısıyla temin edilen kazançlar kapitalizmin teessüsünde önemli bir rol oynamıştır. Bu suretle sanayi

⁷⁰ Yusuf Hikmet Bayur: **Türk İnkılap Tarihi,C.3**, Ankara,1967,s. 490-495

⁷¹ 1913 yılında kapitalist memleketlerin dış memleketlere vaki sermaye yatırımları 47 milyar doları bulmuştur. Ehemmiyet sırasına göre (milyar dolar olarak)

<u>Alacaklı memleketler</u>		<u>Borçlu memleketler</u>	
İngiltere	20.0	Latin Amerika	8.5
Fransa	8.9	A.B.D.	7.2
Almanya	5.6	Rusya	4.4
Belçika	2.0	Kanada	3.9
Hollanda	1.6	Avustralya, Y.Z.	2.4
İsveçre	1.4	Çin	1.8

memleketlerinde hasıl olan sermaye terakümü yatırım siyasetine de yeni veçheler vermeye başlamıştır.

Bu devre zarfında dünya istihsal ve mübadele hacmindeki artışları ölçecek malzeme eksik değildir. Evveleminde 1880 ile 1913 arasında Dünya nüfusunun %33 yani senede ortalama %1 nispetinde arttığını kaydedelim. Buna mukabil ziraat, sanayi ve dış ticaret sahalarındaki artış nispetleri şöyle olmuştur.

Dünya İstihsali 1880=1913

	Ziraat	Sanayi	Sanayi	Dış Tic. Hacmi
1880	100	100	100	100
1890	110	165	153	125
1900	120	231	218	161
1910	154	335	321	218
1911	152	---	327	240
1912	162	----	354	252
1913	160	385	372	258
Yıllık Ort	1.8	8.6	8.2	4.8

Osmanlı Devletinin dünya ticaretindeki hissesi aşağıdaki gibi görülmektedir.

Resmi istatistiklere göre İmparatorluğun Dış ticareti (İthalat+İhracat) İmparatorluğun dünya ticaretinde hissesi. Milyon Osmanlı Lirası Karşılığı Milyon Dolar

1880	26.34	115.9	15.603	%0.74
1890	35.75	157.3	16.944	%0.92
1900	38.75	170.5	19.728	%0.86
1910	64.64	284.5	31.536	%0.90
1911	69.97	307.8	33.360	%0.92
1913	63.44	279.1	38.395	%0.73

Yukarıdaki tablodan kati bir netice almak mümkün olmamakla beraber, denilebilir ki 1880-1913 yılları arasındaki devrede, Osmanlı ticareti dünya ticaretindeki hissesini az çok muhafaza etmiştir.

Burada da varılacak netice, Osmanlı devletinde ziraatin ortalama bir tempo ile geliştiği merkezinde olabilir. Osmanlı Devleti'nde sanayi 1880 yılında henüz nüve halinde bulunduğu cihetle gelişmesini, sanayileri çok daha evvel kurulmuş olan Batı memleketlerinin tesiri altında kalan dünya sınai istihsal endeksiyle karşılaştırmak yanıltıcı olur. Sanayileşmekte geç kalmış imparatorluğun 1913 yılında dünya sınai istihsalindeki hissesi henüz ehemmiyetsiz bulunuyordu.

I. Dünya Harbi'nden evvel Osmanlı Devleti, Balkanlar dahil, Ortadoğu bölgesine göre, refah seviyesi ortanın üstünde sayılabilecek bir memleketti. Hayat şartlarının

nispeten ucuz olması yanında, maaş ve ücretler komşu memleketlere göre yüksekti.. Nitekim orta halli bir memur, bir aylık maaşıyla 100 kg. et satın alabilirdi

1910 yıllarında buğday Osmanlı Devletinde de öteden beri esas gıdayı ekmek teşkil etmiştir. Aynı şey, hayvan sayısı ile ölçüldüğü takdirde et ve süt istihlaki için de söylenebilir.

Mahdut olan iş sahaları ecnebilerin veya Rum, Musevi ve Ermeni ekalliyetinin hemen hemen inhisarında idi. Türkler ancak 2. Meşrutiyet'ten sonra iş sahalarında faaliyet göstermeye başlamışlardır.

Refah seviyesinin ölçülerinden biri olan ithalata bakacak olursak, nüfus başına isabet eden miktarı mütevazı kalmakla beraber, Romanya ve Mısır'ı takiben Türkiye Küçük çapta bir devlet bütçesine muadil muhassasatı bulunan sarayın ve çok sayıda yüksek maaşlı memurun yarattığı iştira kudreti dolayısıyla, imparatorluğun belli başlı bütün mali ve ticari müesseseleri sinesinde toplayan İstanbul'un ayrı hususiyeti vardır.

İstanbul, Anadolu'dan, Rumeli'den ve Suriye'den çektiği paraları hem kendi hem memleket hesabına işletmesini bilmiştir. Bu suretle husule gelen faaliyetlerin genişliği, İstanbul'a dünyanın bölgesinde imtiyazlı ve mukayese kabul etmez bir mevki vermiştir.

3 : Zirai Alanların Islahı

3.1: Genel Şartlar :

Osmanlı Devleti ziraata elverişli, bereketli topraklara sahipti. Halkın büyük çoğunluğu hayatını topraktan kazanıyordu. Bu böyle olmakla beraber ziraat, batı memleketlerinde olduğu gibi, gelişecek yerde iptidai bir halde kalmış ve kalmada devam etmiştir.

3.2: Ziraatın geri kalması

Ziraatın gelişmesine engel olan ana sebepler toprak mülkiyetine tasarruf güçlüğü, toprak işçilerinin harcanması, vergilerin ağırlığı, ziraat usullerinin iptidailiği, sermaye yokluğu ve devletin ziraata karşı alakasızlığı idi.

Toprak mülkiyetine tasarruf güçlüğü, toprakla ilgili kanun ve kaidelerden ileri gelmekte idi. Arazi kanunnamesi toprakları beş bölüme ayırmış ve her bölüm için ayrı tasarruf ve çalışma şartları koymakla işi güçleştirmiştir. Vasiyet ve miras gibi işler de din, mezhep ve cemaat inançlarına ve geleneklerine göre aralarında farklar gösteren

kaidelere göre ayarlanmıştır. Bütün bunların neticesi olarak mülkiyete tasarrufta bir güvensizlik meydana gelmiştir. Birinci Mebuslar Meclisinde bu hususta acı şikayetler ve sert tartışmalar geçmiş olduğu görülmektedir

Birinci Mebuslar Meclisi dağılıp istibdat idaresi kurulduktan sonra, arazi kanununu da değiştirmek mülkiyete tasarruf usullerini ıslah etmek şöyle dursun, şeriate dokunur maddelerden kabul edildiği için bu hususta söz söylemek suç sayılmıştır.

Ziraatın devletin kayıtsızlığına rağmen ilerleyebilmesi, bir dereceye kadar, ziraat işçilerinin istikrarlı bir şekilde, işlerinin başında kalması ile mümkündür. Burada ziraat işçisinden maksat köylüdür. Türkler köylünün çoğunluğunu teşkil etmekte idi. Fakat Türk köylüsü, bu ordunun esas ve ana unsurunu teşkil etmekte idi. Bu suretle, ocağından ve tarlasından çoğu kere bir daha geri gelmemek üzere ayrılan erkeklerin yerini kadınlar ve çocuklar almakta idi

3.3 : Vergilerin Ağırlığı

Vatan müdafaası köylünün sırtına yüklendiği gibi, hükümet idaresi için gerekli vergi de ona yüklenmekte idi. Ziraat ürünleri üzerinden verdiği aşardan başka, Abdülhamit II. Devrinde 1000'de 4 toprak üzerinden, 1000'de 1 evi üzerinden keçi başına 3,5 kuruş, koyun başına 4, 5 kuruş vergi ödemektedir.

Aşar bir vergi olduğu kadar bir işkence idi. Gülhane Hattı Hümayununda, ıslahat fermanında, Osmanlı-Rus harbi arifesinde toplanan İstanbul konferansında, kaldırılması kararlaştırıldığı halde, kesin olan beş veya on yıllık aşarın toplamının beşte veya onda biri tespit edilip toprağın, kabiliyetine göre bir arazi vergisi alınmak suretiyle aşarın tamamen kaldırılması hususundaki teşebbüslerden de bir netice çıkmamıştır.

Öşür alırken de çeşitli hileler yapmakta, paylarını zorla ambarlara ve kasalara götürmek için köylüyü angaryaya tabi tutmakta idiler. Köylü, aşarı ödeyemediği takdirde sapanı, öküzü, yatağı, kap ve kaçağı satılmakta idi. Böylece vergi bir zulüm aleti haline gelmiş bulunuyordu.⁷²

Köylü ihtiyacından fazla olan mahsulü de gerçek değeriyle satmak imkanlarından mahrumdu. Abdülhamit II. Devrinde, bu mahzurların önlenmesi için borsalar kurulmasına, bazı devlet adamları tarafından teşebbüs edildi

3.4 : Ziraat usul ve aletlerinin iptidai oluşu

Ziraatın geri kalmasının diğer bir sebebi de, çiftçinin ziraat alanındaki yeniliklerden habersiz ve onlara yabancı oluşu idi. Batıda tohum ıslahı, toprağı gübrelemek, makine ile işlemek ve mahsulü makine ile toplamak gibi yeniliklerle ziraat, Orta-Çağ kılığından çıkarak modern bir hale gelmesine karşılık, Türkiye’de çiftçi göreneğe bağlı kalmakta devam ediyordu: Dededen ve babadan gördüğü suretle toprağı işliyor, ekiyor ve mahsulünü topluyordu. Bu mahsulü de her yıl alamıyor veya aldığı nisbet gittikçe azalıyor. Çünkü toprağı gübre verilmediği için ona dinlendirmek için bir müddet boş bırakılmaktan başka elinden bir şey gelmiyordu.

Tohum meselesine gelince “Kavak’tan Sinop’a ve Boğaziçi’nin Asya kıyısından Adapazarı’na kadar ekilen buğdaylar adi cinsten olduğu için kısaca, tohumların fenalığı sebebiyle hükümet yıllık öşür, gelirinin yarısından fazlasını kaybediyordu.

Çiftçinin bu durumunu açıklamak isteyenler, onun tembel oluşunu söylemek suretiyle kolayca bir izah yolu bulduklarını sanıyorlardı. Köylü sabahtan akşama kadar bildiği yolda çalışmakta idi. Fakat bu yol, yukarıda işaret edildiği gibi, artık onu başarıya götürmüyordu

Göreneğe saplanmak yalnız çiftçilere de mahsus değildi. Aynı hastalık zeytincilikte de görülmekte idi. Zeytin ağacı dilediği gibi uzamakta ve yayılmakta hürdü. Fenni usule göre, budanması ve mahsulünün toplanması bilinmiyordu. Bu sebeple de ancak iki yılda bir yetersiz bir mahsul alınmakta idi. Bu hal, ziraatın ve bahçeciliğin diğer alanlarında aynıyle vaki idi.

3.5: Sermaye Yokluğu

Çiftçinin belini büken bir dert de sermaye yokluğu idi. Çiftçi, ihtiyacı için borçlanmak istese baş vuracağı bir tek kurum vardı o da ziraat bankası idi. Ancak muameleleri o kadar zor idi ki, çiftçi borçlanma için başvurmayı aklından bile geçirmezdi. Böyle olunca da ya bir sarraftan, veyahut durumu yerinde olan başka bir çiftçiye başvurmak suretiyle borçlanırdı. Faizi genel olarak % 20 ile % 40 arasında tahavvül ederdi. Bu ağır faiz yüzünden topraklarını ellerinden çıkaran çiftçiler vardı. Bunlar, ortak, yardımcı ve daha başka şartlarla, evvelce sahip buldukları toprak

⁷² Yahya, S.Tezel; Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950),s.42-50

üzerinde çalışmaya devam ederlerdi. Gerçi hükümet, bu halin önüne geçmek için faiz sınırını % 12 olarak tesbit etmiye kalkışmış ise de bu tedbir kâr etmemiş ve çiftçi ağır faiz altında ezilmeye devam etmiştir.

4 : Sanayi Hammaddelerinin Üretim Islahı

4.1: Devlet Sanayii

Osmanlı Devleti'nde sanayiinin kuruluş ve inkişafı tetkik edilirken göze çarpan husus, ilk büyük tesislerin devlet tarafından vücuda getirilmiş olmasıdır. Sanayiinin el emeğine dayandığı devirlerde, devlet büyük tezgahlarda yüzlerce işçi çalıştıran tesisler kurmuş ve işletmiştir. Bunların hemen hepsi askeri sebeplerle, nadiren sarayın ihtiyaçları için vücuda getirilmiş ve hiçbir zaman ticari mülahazalar bunların kuruluşunda rol oynamamıştır.

Devletin ilk sınai tesisi, harp silahları imal maksadıyla II. Beyazid devrinde vücuda getirilen Tophane'dir. Birçok istihaleler geçiren Tophane, Kanuni Sultan Süleyman zamanında yeniden inşa edilmiş ve bu arada yabancı memleketlerden getirtilen ustalardan istifade edilmiştir. Tophane'nin o zamanların en büyük tesislerinden biri olduğu rivayet edilir.

III. Selim, II. Mahmut ve Abdülmecit devirlerinde silah fabrikaları yeni ihtiyaçlara cevap verecek şekilde ıslah ve tadil edilmiş ve mevcutlara yenilere ilave olunmuştur. Bütün bu kuruluşlar İstanbul ve civarında toplanmakta idi. Bunlar arasında, Tophane'den başka, Zeytinburnu silah fabrikası, Bakırköy barut fabrikası, Karaağaç tapa fabrikası, Hendek'te ve Biga'da hızar fabrikaları zikre şayandır. Anadolu'da ise, Konya ve Kayseri'deki gühercile kalhanelerinden başka tesis mevcut değildi.⁷³

Tanzimat devrinde Tophane-i Âmire Müşirliği emrinde bulunan harp sanayii, Meşrutiyet'ten sonra İmalatı Harbiye Müdüriyeti'ne bağlanmıştır.

Harp sanayinin Cihan Harbi'ne rastlayan yıllarda eriştiği seviye hakkında aşağıdaki tablo bir fikir vermektedir.

İşçi ve Memur Sayısı	Maaş ve ücret Milyon kuruş	Hammadde sarfiyatı	Sair masraflar	İmalat maliyeti

⁷³ Vedat Eldem; Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s.62

1910	2.610	7.8	35.5	3.7	47.1
1911	2.733	8.1	37.4	3.7	49.2
1912	3.040	8.9	36.7	3.3	48.9
1914	2.850	8.4	33.9	2.8	45.1

Beykoz Deri Fabrikası II. Mahmut devrinde, 1812’de, tabakhane olarak tesis edilmiş, buna 1884 yılında bir kundura imalathanesi eklenmiş ve Debbâğ-hane-i Âmire adıyla devletçe idare olunmuştur. 1908 ılından sonra fabrika Harbiye Nezareti’nin emrine verilmiştir. 1912 yılında imalat kapasitesinin günde 1000 adet deri ve 4000 çift asker postalı seviyesine çıkarılmasına teşebbüs edilmiş, 1914 yılına kadar kundura kısmı ikmal edilmiş, araya Cihan Harbi girdiği için deri kısmı tamamlanamamıştır⁷⁴.

Hereke Fabrikası 1843 yılında, 50 pamuklu ve 25 ipekli canfes tezgah ile donanmış olarak faaliyete geçirilmiş, ipekli dokumaların kazandığı rağbet üzerine, 1850 yılında ipekli kısmına 100 adet jakarlı el tezgahı ilave olunmuştur. O tarihten sonra münhasıran sarayın elbiselik ve döşemelik ihtiyacına tahsis edilen fabrikanın pamuklu tezgahları Zeytinburnu Fabrikası’na nakledilmiştir. 1891 tarihine kadar yalnız ipek mensucat imal eden fabrikada, o yıl, Manisa ve Sivas’tan usta celp edilerek bir halı şubesi açılmıştır. büyük bir şöhret kazanan halılar sarayın ihtiyacını karşıladıktan başka, dış memleketlere de ihraç edilmiştir.

1850 yılında, Bakırköy hususi teşebbüs tarafından, el dokumacılığı ve basmacılığı ile iştilal etmek üzere kurulan basmahane, 1860’dan sonra faaliyetini idame ettirememiş ve önce Hazine-i Hassa’ya ve 1867’de Harbiye Nezareti’ne devredilmiştir. “Levazımatı Umumiye-i Askeriye Bez Fabrikası” adını alan fabrika, münhasıran ordu için çalışmıştır. Devlet askere fes giydirilmesi kararı üzerine, II. Mahmut devrinde 1833’te inşa edilmiştir. İlk zamanlarda yalnız fes imal eden fabrika 1843’ten itibaren dokumacılığı da başlamıştı

Yine bir devlet müessesesi olan “İzmit Fabrika-i Hümayunu” 1845 yılında Abdülmecit devrinde kurulmuştur. Ortalama yıllık imalatı 60 bin fes ve 192 ton yünlü dokuma olan fabrika 60 ton kadar da tiftik işlemiştir. İmalatının tamamı orduya tahsis edilen fabrika 1910’da büyütülmüş ve yenilenmiştir.

⁷⁴ Vedat Eldem; *Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, s.63

Bunlardan başka devlete ait sınıai teşebbüsler arasında, Yıldız “Çini Fabrikası Hümayunu”, Bursa’da birkaç ham ipek imalathanesi ve Unkapanı’nda bir askeri tahniye fabrikası zikredilebilir.⁷⁵

Silah fabrikaları ve deniz tezgahlarıyla birlikte, bütün devlet sınıai müesseselerinde 1913 yılında 5000 kadar işçi çalışmış ve 120 milyon kuruş değerinde imalat yapılmıştır.⁷⁶

4.2 : Hususi Sanayi

Memleketimizde el sanatlarından sanayie geçiş hareketi XIX. Asrın sonlarına doğru, 1880-1890 yılları arasında başlamıştır.

1913/15 sanayi tahririne giren müesseseleri kuruluş tarihleri itibariyle tasnif edecek olursak, netice daha iyi belirmiş olur.

Hususi eşhasa ait sınıai müesseselerin kuruluş Yılları itibariyle tasnifi 1880’e kadar⁷⁷

	1881	1890	1891-	1900	1901-15 .
Gıda sanayii	15	6	7	38	66
Toprak sanayii	1	2	3	5	11
Deri sanayii	3	1	3	4	11
Tahta sanayi	3	----	6	15	24
Tekstil sanayii	17	4	6	18	45
Kağıt, matbaa	17	6	6	21	50
Kimya	----	----	1	6	7
	56	19	32	107	214

Kuruluşları 1880 yılından evvele rastlayan müesseselerden 17’si ham ipek imalatı, 17’si matbaacılık ve 15’i gıda sanayiinde daha ziyade şekercilik ile iştilal eden müesseseler olup hiçbirinde henüz evsaf itibariyle sınıai mahiyet bulunmamaktadır.⁷⁸

1880’den sonra durum değişmektedir. Büyük masraflarla ortaya gelen ve fakat tutunma imkanını bulamayan müesseseler arasında, 1885 yılında, Paşabağçe’de kurulan “Modiano Şişe Fabrikası” zikredilebilir. Bu fabrika, bir müddet çalıştıktan sonra ecnebi rekabeti karşısında faaliyetini tatil etmek zorunda kaldı. Yine aynı senelerde kurulan ve yüzü mütecaviz işçisi bulunan “ Hasköy Şişe Fabrikası” aynı akıbete uğradı.

⁷⁵ Vedat Eldem; ; a.g.e,s.63

⁷⁶ Vedat Eldem; ; a.g.e,s.64

⁷⁷ Vedat Eldem; ; a.g.e,s.64

⁷⁸ Vedat Eldem; **Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**,s.65

I. Cihan Harbi'ne takaddüm eden yıllarda, Osmanlı Devleti'nde sanayiın eriştiği seviyeyi gösteren bir sanayi tahriri mevcuttur. 1913 ve 1915 yıllarına taalluk eden bu tahrir, Ticaret Nezareti'nce görevlendirilen Mr. Durand ile Fuat Bey tarafından iki ayrı usule göre yürütülmüştür. Mr. Durand Ticaret Nezaretine verdiği raporlarda, birçok müesseseden cevap alınamadığını, bu itibarla sayımın bütün memlekete şamil olarak neticelendirilemediğini açıklamıştır.⁷⁹

1913 Ve 1915 Yıllarında Sınai İstihsal⁸⁰

	Müessese		Muharrrik kuvvet	Penso nel sayısı	İmalat Kıymeti		
	sayısı		1000 BK	10.000	Mily. Kş.		
	1913	1915	1915	1913	1915	1913	1915
			Batı	Türkiye			
Gıda Sanayi	76	78	7.9	4.3	3.9	460	532
Toprak Sanayii	20	21	3.8	1.0	.3	13	4
Debbağat	12	13	1.0	.9	1.3	32	63
Tahta Sanayii	19	24	.5	.7	.4	11	6
Tekstil Sanayii	75	78	6.2	7.8	6.8	100	91
Matbaacılık, kırtasiye	55	55	.7	1.9	1.3	38	46
Kimya Sanayii	12	13	.8	.4	.1	17	17
Yekûn	269	282	20.9	16.4	14.1	671	757
Madeni eşya sanayii	30	27	2.1	1.2	1.0	70	80
Deniztezgarı,D.Y.atölye	17	17	13.4	6.6	6.8	108	120
Silah fabrikaları	316	326	36.4	24.2	21.9	849	957

4.3 : İpek Sanayii

İpeklerimiz en mühim ihraç maddelerimizden birini teşkil etmekte, ve kalitelerinden dolayı dünyanın her yerinde aranmakta idi. Cuinet'ye göre, salgından evvel ortalama 4.000 ton olan Bursa'nın koza istihsalı 1864'te 400 tona düşmüş, ipek istihsalı aynı müddet zarfında, 600 tondan 193 tona inmiştir. Hükümetin müstahsiller lehine aldığı bütün tedbirler uzun zaman neticesiz kalmıştır.

Yıllar Ve Bilgeler İtibariyle Yaş Koza Ve Ham İpek İstihsal Ve İhracatı

Yaş koza istihsal ve ihracatı

Ham ipek (döküntü dahil)

(1000 ton olarak) istihsal ve ihracatı ton

Düyûn-i U.ye kontrolüne dahil Bölgeler Koza⁸¹

	Rumeli	Bursa				Umumi	İhracı			
	İzmit	Dahil	Sair	Yekûn	Lübnan	Yekûn	ton			İhracat
1885/86	.64	2.7	1.8	5.14	2.2	7.84	731	514	531	455
1890/91	.73	3.96	2.0	6.7	2.6	9.3	926	709	726	570
1896/1900	2.65	6.15	4.80	13.6	3.2	16.8	1.870	1.260	1.160	944
1905/06	2.86	7.44	4.86	15.2	3.4	18.6	2.347	1.676	1.555	1.023
1907/08	3.41	7.50	----	15.9	3.5	19.4	2.689	1.926	1.476	965
1908/09	2.95	7.55	4.80	15.45	3.4	18.85	1.628	1.807	1.831	1.190

⁷⁹ Vedat Eldem; ; a.g.e,s.66

⁸⁰ Vedat Eldem; ; a.g.e,s.67

⁸¹ Vedat Eldem; ; a.g.e,s.69-70

1909/10	3.51	7.71	5.76	15.98	3.85	19.83	1.071	1.898	1.970	1.520
1910/11	3.28	----	----	16.4	4.10	20.5	2.228	1.742	1.735	1.344
1911/12	3.53	----	----	16.6	4.08	20.68	2.449	1.877	1.929	1.317
1913/14	.60	6.82	2.27	9.79	4.66	14.45	1.271	1.495	1.327	1.181
1914/15	.74	3.07	2.04	5.85	3.25	9.10	----	1.260	870	----

Birinci Cihan Harbi'nden evvel memlekette yaygın bir halde bulunan ipekli mensucat ve bilhassa ham ipek imalatının başlıca merkezleri Bursa vilayetiyle, Cebelü Lübnan Sancağı ve Suriye, Halep, Selanik, İstanbul, Edirne vilayetleri idi. Bursa başlı başına istihsalin nısfına yakın bir miktarını sağlamakta idi.

Vilayetler itibariyle koza mahsulü 1909/10 ve 1913/14⁸²

	Miktar	Kıymet	V.fiyat	Miktar	V.fiyat
	ton	Mily.kş.	Kg/kş.	ton	Kg/kş.
		1909/10			1913/14
İstanbul	1.951	26.65	13.6	1.039	12.0
Edirne	868	13.59	15.6	553	12.5
Hüdavendigâr	6.305	85.03	13.5	5.691	13.0
Aydın	269	2.09	7.8	142	10.1
Ankara	240	.89	3.7	45	18.2
Adana	110	1.64	14.9	92	13.8
Konya	54	.65	12.0	167	13.0
Sivas	306	3.61	11.8	171	11.6
Trabzon	25	.30	12.0	16	----
Erzurum	3	.04	11.4	----	----
Bitlis,Diyaribe	1.558	1.69	1.1	201	7.0
Antakya	550	7.32	13.3	727	13.1
Bugün kühudu					
İçinde	12.239	143.5	11.7	8.844	
Rumeli	3.513	51.58	14.7	----	----
Halep, Suriye	225	3.03	13.5	951	13.1
Bağdat,Musul	4	.03	7.0	----	----
	15.981	198.14	12.4	9.795	
Lübnan	3.850	53.86	14	4.660	
	19.831	252.00		14.455	

1913/15 sanayi sayımında yalnız Bursa'da ipek istihsalı ile iştil eden 41 müessese sayılmıştır. Bunlar kuvve-i muharrike ile çalışan müesseseler olup, bunlara ayakla işleyen, 1-10 mançılıklı 127 imalathane daha ilave olunmalıdır. Sayıma dahil müesseselerde 3.648 işçinin büyük ekseriyetini küçük kızlar ve kadınlar teşkil etmekte idi. Bursa'dan sonra en büyük ipek müstahsili olan Lübnan'da 155 imalathane mevcut idi. Memlekette muharrik kuvvet istimal eden 6 fabrikadan 5'i Bursa'da biri İstanbul'da bulunuyordu. Bununla beraber, Bursa'da ipekli mensucat daha ziyade evlerde, miktarı 1.400'ü bulan el tezgahlarında dokunmakta idi. Suriye'de ise 1909 yılında 4.500 ipekli

⁸² Vedat Eldem; Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik,s.71

dokuma el tezgahı sayılmıştır Bursa'da umumiyetle krep döşin, krepon, ponje gibi kumaşlar, Hereke'de daha çok döşemelik tafta dokunmakta idi. Faal bir ipek müstahsili olan Suriye, kendi ihtiyacını karşıladıktan başka, Bağda, Mısır ve Arabistan'a ihracaat da yapmakta idi. 1913 yılında Suriye'nin ipekli mensucat ihracatı 11 milyon kuruşa yükselmiştir.⁸³

4.4 : Pamuklu Sanayi

Ordunun ihtiyacı olan yünlü ve pamuklu dokumaların imali için Feshane, İzmit ve Hereke fabrikaları ile hususi teşebbüs tarafından kurulup bilahare devlete intikal eden Bakırköy Fabrikası tesis edilmiştir. Pamuklu sanayi nazarı itibara alınırca, Çukurova'da çırçır fabrikalarından başka Adana'da Tirnapi (halen Adana Mensucat) Simonoglu (Milli Mensucat), Tarsus'ta Mavromati (Çukurova Mensucat), İzmir'de Şark İplik Sanayii, Pamuk İmalatı O.A.Ş. İstanbul'da, Yedikule İplik Fabrikası bu devrenin kuruluşlarındandır.

Pamuklu Sanayii 1914⁸⁴

	Tesis tarihi	İğ sayısı		Dokua tezgahı	İşçi sayısı	İplik ton	İmalat	
		1000	Faal				Dokua 1.000 m	Değer Mily.k.
		Mevcut	Faal					
Levâzımât-ı Umumiyei								
Askeriye, Bakırköy	1855	6.4	6.0	100	417	310	980	13.3
Yedikule İplik O.A.Ş.	1890	13.9	13.9	----	325	890	----	8.8
Şark İplik ve Mens. İzmir	1914	20.9	16.0	----	345	880	----	8.7
İzmir Pamuk İmalatı O.A.Ş.	1913	14.0	14.0	400	540	600	3.600	14.8
Ali Fikri ve Ş. Manisa	1910	----	----	25	35	----	----	1.0
A.Simonoglu ve Ş. Adana	1906	5.2	3.0	51	222	150	470	5.4
Tırpani ve Mahd. Adana	1904	5.85	3.22	80	310	160	530	7.5
Rasimbey ve Ş. Tarsus	1911	10.8	7.0	131	480	300	1.000	13.0
Mavromati ve Ş. Tarsus	1887	5.0	5.0	----	350	200	----	7.9
		82.0	68.5	787	3.024	3.690	6.580	80.4

4.5 : Yünlü Sanayi

Yünlü sanayiinde, devlete ait Defterdar, İzmit ve Hereke Fabrikaları dışında hususi şahıslar tarafından kurulan fabrikalar, kuruluş tarihleri sırasına göre şunlardır⁸⁵:

Karamürel Çuha ve Şayak Fabrikası, Karamürsel	1892
Yılcıncızade Biraderler Şayak Fabrikası, Uşak	1901
Hamzazadeler ve Şürekâsı iplik ve Şayak Fab. Uşak	1901

⁸³ Vedat Eldem; ; a.g.e,s.73-75

⁸⁴ Vedat Eldem; *Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik,s.75 YA" Adana Maddesi"*,C.1,s36

⁸⁵ Vedat Eldem; ; a.g.e,s.76

Bıçakzade Biraderler ve Mehmet Zeki Kumpanyası,	
İplik Fabrikası, Uşak	1905
Meşrutiyet'ten sonra tesis edilen fabrikalar ise şunlardır.	
Berköy Şark Halı Şirketi, Bandırma	1909
Bılaklar Yün Fabrikası, İzmir	1909
Kozineri Lui İplik Fabrikası, İzmir	1910
Nümûne-i Terakki Komandit Şirketi, Bursa	1910
Uhuvvet-i Osmaniye Halı A.Ş. Yedikule, İstanbul	1910
Osmanlı Aba Fabrikası, İzmir	1911

Devlete ait olanlarla birlikte, yünlü fabrikalarında ceman 29. 850 iğli 94 vargel şayak ve aba imaline mahsus 349 mihaniki dokuma ve 57 kilim tezgâhı bulunmaktadır. 1913 yılında personel miktarı 2.402 işçi ve müstahdemdir. Bu miktar 1915'te 2.358'e inmiştir.Şayak ve aba imalatının nısfına yakın bir kısmı, ordu ihtiyacı için, devlet fabrikalarında yapılmıştır. Memlekette umumi yünlü istihlaki 146 milyon kuruş değerinde, 8 milyon metre tahmin edilmiştir. Buna el tezgahlarında dokunanlar ilave olunursa, mecmu sarfiyat 10 milyon metre civarında tahmin olunabilir.⁸⁶

4.6 : Tütün Sanayii

Düyûn-i Umûmiyye İdaresi'ni tesis eden Aralık 1881 tarihli Muharrem Kararnamesi ile devlet borçlarının itfasına karşılık olarak gösterilen varidat arasında "rüsûm-i sitte" denilen altı gelir kaynağı (damga, müskirat, balık avı, tuz ve tütün resimleri ile ipek öşrü) bu idareye bırakılmıştı. Mezkûr kararnameye müsteniden 1883 yılında, Tütün Rejisi namıyla devlete ortak, yarısı ödenmiş 100 milyon frank veya 440 milyon kuruş sermayeli, imtiyazlı bir şirket kurulmuştur.

Reji şirketi tütün inhisarı imtiyazına mukabil devlete senede 75 milyon ödemeyi ve sermayesine % 8 hesabıyla faiz ödedikten sonra bakiyeyi, devlet, Düyûn-i Umûmiyye İdaresi ve şirket arasında, kârın miktarına göre değişen nispetlerde taksim etmeyi taahhüt etmiştir. İlk üç senede zarar eden şirket ondan sonra bilançolarını külliyetli kârlarla kapatmıştır. Reji 1884 yılında, biri İstanbul'da, diğeri İzmir'de 2 fabrika kurmuş ve istihlak arttıkça bunları tevsi etmiştir. Ayrıca, Samsun, Adana, Şam ve Halep'te daha küçük ölçüde birer fabrika işletmeye açılmıştır.⁸⁷

⁸⁶ Vedat Eldem; **Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**,s76

⁸⁷ Vedat Eldem; ; **a.g.e**,s.77

4.6.1:Tütün İstihlâki⁸⁸

Yıl Nüfus İstihlâk Yekun Nüfus Başına G

1885	21.32		5.380		256		
1890	22.57		6.396		283		
1895	23.30		6.812		292		
1900	23.98		7.634		318		
1905	24.80		7.793		314		
1909	25.88		8.257		358		
1913	20.78		7.290		351		

1913 Tütün fabrikalarının faaliyet durumu

İşçi İmalat	Sayısı	ton	Mily. Ks.
İstanbul ve İzmir Fab.	2.109	5.214	192
Rejiye ait diğer 4 fabrika	982	1.924	52
Lübnan'da 20 fab.	600	1.450	34
	3.691	8.588	288

Tütün Ekonomisi⁸⁹

	Çiftçi	Ekilen	Mahsul		İhract		Dahilde	satılan	Reji	Fiyatla	
	sayısı	arazi	Miktar	Değer	Miktr	Değer			alım	İhracat	
	1000	1000ha ¹	1000 t	Mily.kş	1000 t	Mily.kş.	1000 t	Mily.kş.	fiyat	Kg/kş.	Mar
1885/1886	141	24.9	24.6	110	11.9	90	5.38	142	7.62	----	26.1
1886/1887	139	25.0	17.4	99	11.5	90	5.54	141	6.84	----	25.3
1887/1888	101	21.3	15.8	91	10.4	80	5.94	158	6.85	----	26.4
1888/1889	111	24.9	21.0	83	8.1	60	6.06	168	6.52	----	27.4
1889/1890	112	27.9	25.8	92	10.5	67	5.84	165	6.53	6.38	28.0
1890/1891	109	29.9	21.7	106	13.4	83	6.40	179	6.17	6.2	27.6
1891/1892	96	29.2	26.4	109	10.2	78	7.28	197	6.06	----	26.6
1892/1893	101	32.4	27.7	131	13.8	95	7.82	210	7.03	----	26.6
1893/1894	107	35.0	34.0	117	14.3	100	7.14	221	8.43	----	30.8
1894/1895	109	34.6	24.4	128	13.6	96	7.02	223	8.53	----	31.8
1895/1896	124	43.8	22.6	109	11.8	88	6.81	217	8.09	----	31.8
1896/1897	128	40.7	31.4	105	14.8	110	5.91	188	7.00	----	31.7
1897/1898	122	37.3	30.4	114	15.9	121	5.25	165	6.80	----	31.5
1898/1899	104	34.2	31.5	106	16.9	133	6.53	186	5.93	----	26.8
1899/1900	102	32.6	29.2	104	19.4	149	7.87	195	5.22	7.7	24.7
1900/1901	112	37.0	31.1	111	17.9	143	7.63	197	5.41	8.0	25.8
1901/1902	113	38.6	36.2	119	19.1	152	7.65	200	5.78	8.0	26.1
1902/1903	118	44.5	36.4	124	18.9	165	8.23	216	5.84	8.7	26.2
1903/1904	171	63.3	52.4	174	20.7	172	7.88	227	6.52	8.3	28.8
1904/1905	119	39.9	27.8	149	23.6	236	7.47	221	7.48	9.6	29.7
1905/1906	132	46.3	38.7	126	16.6	149	7.79	235	7.07	9.0	30.3
1906/1907	136	49.7	44.0	173	24.2	205	7.39	223	7.22	----	32.0
1907/1908	140	52.5	49.1	198	23.9	213	7.52	239	7.12	8.9	32.0
1908/1909	130	46.7	33.8	208	26.2	225	7.72	233	7.47	----	30.7
1909/1910	157	52.0	41.2	236	31.7	285	8.26	241	7.38	9.0	30.1
1910/1911	213	74.4	58.6	290	24.8	223	8.41	268	7.80	9.0	31.0
1911/1912	244	81.4	63.5	307	38.5	310	----	----	----	----	34.0
1912/1913	185	61.8	43.1	258	----	----	----	----	----	----	35.0
1913/1914	156	69.0	49.0	294	23.2	265	7.14	235	----	----	32.8
1914/1915	133	52.9	42.8	----	----	----	----	----	----	----	----

⁸⁸ Vedat Eldem; ; a.g.e,s.78⁸⁹ Vedat Eldem; ; a.g.e,s.79

4.7 : Un Sanayii

Un imalinde değirmenden fabrikaya geçiş, yani sanayileşme nispeten erken tahakkuk etmiş, XIX. Asrın ortalarından beri, en evvel İstanbul'da olmak üzere, un fabrikalarının tesisine başlanmıştır. XX. Asrın başlarında, mevcut 20 bini müteceviz değirmenden 197'si buharla müteharrik bulunuyordu.1913/1915 sanayi tahririne göre, istihsal kıymeti itibariyle, bütün sanayi grup ve tali gruplarının başında gelen değirmencililiğin memlekete yayılışı şöyle idi :

1900-1913'te mevcut değirmenler⁹⁰

	Buharlı	Sair	Çalışanlar
		Değirmenler	sayısı
Rumeli, Edirne ve Adalar	34	9.384	14.310
İstanbul, Çatalca, İzmit	18	299	1.225
Aydın ve Hüdavendigâr	37	1.504	3.856
Sair Anadolu	20	8.874	18.876
Suriye ve Filistin	89	1.895	4.470
Musul, Bağdat, Basra	4	1.386	2.844
	202	23.342	45.571

Değirmenlerin çalışma tarzı, kendilerine getirilen hububatı bir ücret mukabilinde öğütmekten ibaretti; yalnız İstanbul'da kendi hesabına çalışan bazı değirmenler mevcuttu. Tesisat ve makinalar umumiyetle İngiltere'den, son zamanlarda Almanya'dan tedarik edilmekte idi. Bazı fabrikalarda, ekserisi İzmir'de yapılan yerli makinalara da rastlanmakta idi. İmparatorluğun buğday ve un ithalat ve ihracatının inkişafı aşağıda gösterilmiştir : (1000 t itibariyle)⁹¹

		ithalat		İhracat
		Buğday	Un	Buğday
1881/1890	Yıllık ortalaması	52	40	78
1891/1900	" "	31	79	35
1905/1908	" "	70	105	31
1909/1910		137	141	7
1910/1911		121	209	15
1911/1912		64	175	56
1913/1914		98	159	14

5 : Debbâğat

Sanayiimizin en eskisi ve aynı zamanda en fazla müşterisi bulunan debbâğat, yeni imal usullerine ayak uyduramadığından, XIX. Asrın sonlarına doğru ağır ve uzun bir kriz devresine girmiştir. Halbuki daha XVIII. Asırda rakipsiz olan Türk dericili, Avrupa piyasasını mamulleri ile beslemiş, sanatı öğrenmek için Fransa'dan ve İngiltere'den gelen ustalara bir mektep vazifesi görmüştür.

⁹⁰ Vedat Eldem; Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik,s.83

⁹¹ Vedat Eldem; ; a.g.e,s.84

Mazide debbâgat sanayiinin memleketimizde inkişafını ve yayılmasını sağlayan sebepler, deri veren hayvan çeşitlerinin ve debbâgat maddelerinin bol miktarda bulunması olmuştur. Bilhassa Ege bölgesinde yetişen palamut, dericilikte her zaman mühim bir rol oynamıştır. Anadolu'nun bazı bölgelerinde imal edilen meşin ve sahtianlar eski nefasetlerini henüz tamamen kaybetmemiş olduğundan, dış memleketlerde de alıcı buluyordu. Fakat çok miktarda istihsal edilen küçük derileri kâmilen işlemek imkanına sahip bulunmadığımızdan, bunlar kısmen ham veya yarı mamul bir halde ihraç edilmekte idi.⁹²

1913'te Debbâgat Sanayii

	Müess.	İşçi	İmalat	Müess.	İşçi	İmalat	Müess.	İşçi	İmalat
	sayısı	sayısı	Mily.kş.	sayısı	sayısı	Mily.kş.	sayısı	sayısı	Mily.kş.
İstanbul	11	869	31.5	56	350	11.4	67	1.219	42.9
İzmir	2	61	.5	40	125	4.2	42	186	4.7
Bursa	----	----	----	36	106	3.0	36	106	3.0
Uşak	----	----	----	60	170	4.8	60	170	4.8
Denizli	----	----	----	75	210	6.0	75	210	6.0
Isparta	----	----	----	36	85	2.4	36	85	2.4
Maraş	----	----	----	45	110	3.5	45	110	3.5
Mamur-ül Aziz	----	----	----	18	33	1.0	18	33	1.0
Ayıntap	----	----	----	150	300	9.2	150	300	9.2
Erzurum	----	----	----	30	100	3.0	30	100	3.0
Sair Anadolu	----	----	----	490	1.240	40.0	490	1.240	4.0
Beyrut, zale	----	----	----	70	200	9.0	70	200	9.0
Şam, Humus	----	----	----	50	130	3.5	50	130	3.5
Bağdat, Musul	----	----	----	40	150	4.5	40	150	4.5
	13	930	32.0	1.196	3.309	105.5	1.209	4.239	137.5

Kaynak : Fabrikalar, 1913/1915 sanayi tahririnden; kara tabaklar, Ticaret ve Nafia Nezareti, sanayi istatistiklerinden alınmış olup, 1897 yılına aittir;⁹³

6 : Müskirat İstihsal ve İstihlaki

Osmanlı devrinde müskirat, rakı dahil, inhisara tabi değildi. İmali serbest olan ispirotolu maddeler, sadece iki nevi resme bağlı bulunuyordu. Bunlardan "resm-i miri" imalat kıymeti üzerinden muayyen bir nispet dahilinde, "beyie resmi" ise, müskirat bayilerinden, ticarethanelerinin senelik icarlarına göre İstanbul'da 100 ve vilayetlerde 30 kuruştan aşağı olmamak üzere alınırdı. Nüfus başına şarap istihlaki bugünkünden fazla, buna mukabil bira istihlaki noksandı. Rakı istihlakinde ise mühim bir fark yoktur.

Memlekette istihsal edilmiş olan ispirotolu içkilere ait malumat aşağıdadır :

⁹² Vedat Eldem; Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s.8

⁹³ Vedat Eldem; Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s.81

İstihsal 1000 hl. İtibariyle ⁹⁴

	Yekûn	Şarap Resme tabi	Arak (Rakı)	Bira
1896/1897	1.179	861	141	12
1898/1899	----	560	125	16
1899/1900	----	944	116	-
1900/1901	----	697	120	75
1909/1910	630	552	116	82
1913/1914	312	280	85	99

1909/1910 yılı şarap istihsalinin % 53.3'ü Rumeli'de, % 7.6'sı Beyrut vilayetinde, geriye kalan 39.1'i ise bugünkü hudutlar dahilinde istihsal edilmiştir. Rakı istihsalinin bölgeler itibariyle dağılışına gelince, aynı senede % 46.8'i Rumeli'de, 10.6'sı Suriye'de ve mütebakisi bugünkü Türkiye'de kaydedilmiştir. İmparatorlukta ispiro imal olunmayıp ihtiyaca göre ithal edilmekte idi.

Bira imalatı 1893 yılında İstanbul'da kurulan Bomonti Fabrikası'nda başlamış, 1909'da Büyükdere'de Nektar Fabrikası, 1912'de İzmir'de Aydın Fabrikası işletmeye açılmıştır.

Şarap imalatı Rumeli'de, Aydın vilayetinde ve bugünkü Suriye'yi teşkil eden vilayetlerde gelişmiş bir durumda idi. Dahili ihtiyaç karşılandıktan sonra mühimce miktarda ihracat da yapılmakta idi. Bazı senelere ait şarap ihracatının miktarı aşağıda gösterilmiştir.

1891/1892	217
1892/1893	73
1900/1901	171

Rumeli elden gittikten sonra şarap yarı yarıya düşmüştür. ⁹⁵

7 : Küçük Sanatlar

7.1 :Halıcılık

Anadolu'nun hemen her yerinde halı dokunmakla beraber, bu sanatta temayüz etmiş bölgeler mevcuttur. Anadolu halıları müşterek vasıflarıyla birlikte mahalli hususiyetler de taşımakta ve imal edildikleri yerlere göre isimlendirilmektedirler.

Ticari bakımdan halıcılık, imparatorluğun son zamanlarında çok inkişaf etmiştir. Ecnebi piyasalarda şark halısına olan talebin artması ile birlikte hali imalatının teşkilatlandırılması, iptidai maddelerin teminindeki intizam bu sanatın ilerlemesine yardımcı olmuştur. 1908 yılında halı ticaretiyle işigal eden altı müessesenin iştiraki ile

⁹⁴ Vedat Eldem; ; a.g.e,s.82

İzmir'de kurulan "The Oriental Carpet Manufacturers Ltd." Şark Halı Şirketi'nin bu sahada aldığı bir çok yerinde tedbirler, zikre şayandır. Şirket, İzmir, Burdur, Isparta ve Maraş gibi belli başlı halıcılık merkezlerinde imalathaneler kurmuş, Anadolu'nun halı dokuyan diğer merkezlerinde acenteler bulundurarak imalata yeni bir düzen ve istikamet vermiştir.

Şark Halı Şirketi hesabına 1913 yılında 15 bin kadar işçi çalışmış, bütün memlekette halıcılıkla istigal edenlerin sayısı ise 60 bin tahmin edilmiştir. 1914 harbine takaddüm eden yıllarda, halıcılığın durum ve faaliyeti aşağıdaki tabloda hülasa edilmiştir.⁹⁶

Halıcılık 1910-1913

İMALAT

	Tezgâh	İşçi	Miktar	Değer
	sayısı	sayısı	1000 m2	Mily.kş.
İstanbul bölgesi	380	775	17	5.3
Ege bölgesi				
Uşak	1.175	5.500	150	16.9
	380	1.120	23	1.8
	800	2.700	60	6.8
	600	1.356	31	3.8
	1.500	3.800	35	4.7
	2.160	6.481	117	11.0
	500	1.500	15	1.3
	800	2.400	22	2.2
	250	400	3	1.5
İç Anadolu				
Kırşehir ve bölgesi	1.720	5.500	110	7.3
Kayseri, Bünyan	3.300	8.500	160	16.8
Sivas	550	1.800	35	6.6
Niğde	900	3.000	70	4.9
Konya, Karaman	330	900	25	2.4
Antep	300	850	20	2.2
Sair	3.500	13.500	190	13.0
	19.445	60.082	1.087	108.5

Halıların % 80'i harice satıldığından, halıcılığın inkişafını ihracat rakamlarından takip etmek mümkündür. Aşağıdaki tablodan görüleceği üzere halıcılık teşkilatlandırıldıktan sonra mühim gelişmeler kaydetmiştir.⁹⁷

Halı İhracatı Yekûn

İzmir'den

	Mily. Kş.	ton	Mily. Kş.
1885/1886	13.0	----	----

⁹⁵ Vedat Eldem; Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s.82-83

⁹⁶ Vedat Eldem; ; a.g.e.s.86

⁹⁷ Vedat Eldem; Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s.87

1891/1892	21.5	----	----
1897/1898	21.8	640	16.0
1901/1902	43.0	1.240	31.2
1910/1912	80.8	2.016	73.5
1911/1912	----	1.584	66.3
1913/1914	81.8	2.000	73.7

7.2 :El Dokumacılığı

Bir zamanlar ihraç maddelerimizden olan el dokumaları, XIX. Asrın başından itibaren makineleşen Avrupa'nın tezgâhlarından çıkan seri halindeki ucuz malların rekabetine maruz kalarak, milli piyasalarda bile tutunamaz hale gelmiştir. Osmanlı iktisatçıları ve devletçe görevlendirilen yabancı mütehasşislar bu noktai nazardan hareketle, el dokumacılığının kendi haline bırakılmasını ve modern dokuma fabrikalarının kurulmasını tavsiye etmişlerdir. El dokumacılığına karşı gösterilen bu ilgisizliğe rağmen, bu küçük sanat kolunun hayatiyetini kaybetmediğini ve umum dokuma ihtiyacının % 20'sine yakın bir miktarını karşıladığını görmekteyiz 1913 yılında memlekette, ceman 16.025 ton pamuk ipliğinden 1.272 tonu fabrikalarda, 14.753 tonu el tezgâhlarında işlenmiş ve bunlardan 95 milyon metre bez imal edilmiştir. Toplam pamuklu istihlaki içinde el dokumacılığının hissesini aşağıdaki tabloda görmek mümkündür.⁹⁸

1913'te pamuklu istihlaki⁹⁹

	Ton	Mily. Kş.	Miktr %	Değer %
Yerli fabrika mamulleri	1.272	16.7	2	2
El dokumaları	14.753	203.0	23	20
İthal dokumaları	48.303	770.0	75	78
	64.328	989.7	100	100

El dokumacılığının memlekette dağılışı aşağıda gösterilmiştir.
1910/1913 yılında el dokumacılığı

	Tezgâh sayısı	İplik sarfiyatı ton	Dokuma Mily. m.	imalatı Mily. kş.
İstanbul bölgesi	2.600	780	5	15
Hüdavendigâr	2.100	750	4.5	11
Ege bölgesi	2.380	830	5	12
Denizli	6.970	3.480	21	45
Burdur, Isparta	4.950	2.160	13	28
Karadeniz	5.000	1.920	11	24
Ayntap	2.620	800	5	11
Urfa, Mardin	880	320	2	4
Sair	2.500	730	4	10
	30.000	11.770	70.5	160

⁹⁸ Vedat Eldem; Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s.87

⁹⁹ Vedat Eldem; ; a.g.e, s.88

Halep	2.500	780	4.5	12
Humus, Hama	4.000	1.230	7.5	17
Şam	1.000	350	2	6
Lübnan	2.000	620	4	8
Bağdat ve Musul	4.000	1.360	8.5	17
	13.500	4.340	26.5	60

8 : Bakırcılık

İmparatorluğun en parlak devrinden intikal ederek devamlı bir gelişme göstermiş olan bakırcılık sanatı, XIX. Asrın sonlarında, alüminyum, teneke gibi hafif ve ucuz madenden mamul eşyanın piyasaları istila etmesi üzerine, diğer birçok eski sanatlarımız gibi inhitat devresine girmiştir.. İstanbul'da olduğu gibi Anadolu'nun ve imparatorluğun bakır işleyen diğer yerlerinde de bu sanat sönmeye yüz tutmuştur.

1885/1886 yıllarına kadar 1.500 ton civarında olan memleketin ham bakır istihlaki, harbe takaddüm eden senelerde 900 ton civarına kadar düşmüştür. Kullanılan bakırın büyük kısmı levha halinde İngiltere'den ithal edilmekte idi.¹⁰⁰

Aşağıdaki tablodan görüleceği üzere, bakır sanayii memleketin muayyen yerlerinde temerküz etmiş vaziyette idi.

Bakırcılık Sanayii 1910/1913¹⁰¹

	Ham bakır	İmalat
	istihlaki	Kıymeti
	ton	Mily. kş.
İstanbul	295	13.5
Diyaribekir	105	3.0
Mardin	32	1.0
Sair Anadolu	180	5.4
Bağdat	68	1.5
Şam	150	6.6
Yemen	50	2.0
	880	33.0

9: Saraçlık

I. Cihan Harbi'nden evvelki senelerde, saraçlık sanatı harcıâlem kavafiye malı terlik ve kundura imaline yönelmiş bulunuyordu. Esasen Beykoz Fabrikası istisna edilirse, bu gibi imalat küçük atölyelerde veya evlerde yapılmakta idi. Terlik imalinde daha çok muvaffakiyet gösteren sanatkârlar, Yakın şark pazarlarında mamullerinin arandığını görmüşlerdir. İmalatta kullanılan deriler kısmen dahilden, kısmen ithal yolu ile temin

¹⁰⁰ Vedat Eldem; ; a.g.e,s.88

¹⁰¹ Vedat Eldem; ; a.g.e,s.89

edilmektedir. Saraçlık ve kunduracılığın yarattığı iş hacmi ise 200 milyonun üstünde tahmin olunmuştur.

1913'te saraçlık ve kunduracılık sanayii¹⁰²

	Müessese	İşçi	İç hacmi
	sayısı	sayısı	Mily. kş.
İstanbul	945	3.330	56
Hüdavendigâr	980	1.515	19
Aydın	1.050	1.800	23
İç Anadolu	4.158	6.596	70
Suriye, Lübnan, Filistin	1.250	2.700	28
Bağdat, Musul, Basra	1.000	1.500	18
	9.383	17.441	214

10 : Silah ve Bıçak Sanayii

Silah sanayiinin merkezi Erzurum'du. Burada her çeşit ateşli silahlar, muhtelif nevi tüfek, karabina ve tabancalar pek eski zamanlardan beri imal edile gelmiştir. İmalat sipariş üzerine ve müşterinin zevkine uygun bir şekilde yapılmakta idi. Şöhretleri memleket dışına da taşan Erzurum sanatkârları birçok beynelmilel sergide mükâfat kazanmışlardır. Son zamanlarda silahçılar Martini ve Winchester tipi tüfekler imaline de başlamışlar ve bu mamuller gerek kalite gerek sağlamlık bakımından orjinallerden aşağı kalmamakta idi. Maalesef hükümet 1885 yılında, güvenlik mülâhazasıyla bu imalatı durdurmuştur. Kesici silahlar ve bıçak imalatı Erzurum'dan başka bilhassa Bursa'da taammüm etmiş ve gelişmiştir. Bursa'da mevcut 100'den fazla imalathanenin senelik bıçak imalatı milyonu aşmakta idi.¹⁰³

¹⁰² Vedat Eldem; ; a.g.e,s.90

¹⁰³ Vedat Eldem; Osmanlı Devletinin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik,s.90-91

IV BÖLÜM

I : OSMANLI EKONOMİK POLİTİKASI VE BUNUN DEĞİŞMESİ SONUCU ORTAYA ÇIKAN YENİ MÜESSESELER.

Ülkemiz yakınlarında,tarihin en eski zamanlarından beri büyük siyasi topluluklar meydana gelmiş ve ziraata dayanan büyük medeniyetler kurmuş bütün topluluklarda;toprakların mülkiyeti hemen daima ekonomi ve toplum bakımından büyük meselelerin başında gelmiştir.

Tarih göstermektedir ki Anadolu'ya hakim olan güçlü ve uzun siyasi organizasyon kuran bütün toplumlar daima ziraatta ileri gitmişlerdir. Ancak çeşitli siyasi ve iktisadi sebeplerle Osmanlı Devletinin gerileme devresinde ziraat faaliyetleri çok aksamıştır.

Bu durum Cumhuriyetin ilanından sonra uygulanan tarım politikasının sağlamlığı sayesinde düzelmeye başlamıştır. Dağılan Türk köyleri yavaş yavaş yeniden gelişmeye yönelmiştir.

Yurt çapında emniyet ve sükun sağlanmış,çiftçiyi koruyan bir çok kanunlar çıkarılmış, aşar kaldırılmış, vergiler indirilmiş, yol şebekesi genişletilmiş,bataklıklar kurutulmuş, yeni sulama şebekeleri kurulmuş, ziraata makineleşmeye girişilmiş, çeşitli mektep ve fakülteler kurulmuştur. Bu suretle ziraat hayatında gelişen yeni bir devir açılmıştır ve zamanla yurdumuz ziraatı daha ileri usuller tatbik edilmek sureti ile gelişecektir.

1: Osmanlı Devleti'nde Toprak Sistemi ve Müesseseler

Osmanlı Devleti'nde toprak rejimi ve mülkiyet sistemi genellikle bu büyük devletin askeri bünyesine uygun olarak teşkilatlanmıştı. Bir bölge fethedildiğinde buranın toprakları, nüfusu geliri ve kaç haneden oluştuğu belirlenir ve bu topraklar

dirliklere bölünürlerdi. Bunlar değerine göre kendi aralarında tımar, has ve zeamet olarak ayrılıyordu Osmanlı Devleti'nde ziraat topraklarının büyüklüklerine göre bu şekilde ayrılmasını, Selçuklu İmparatorluğu'ndan almıştır.

Osmanlı Devleti zamanında arazinin büyük kısmı devlete ait bulunuyor ve arazini sahibi durumunda bulunan devlet ile toprağı işleyen kişiler arasındaki ilişkilerde milli mahalli hükümler konulmuştu. İmparatorluğun toprakları beylerbeyi tarafından idare edilen eyaletlere ve eyaletlerde kendi aralarında sancak beyleri tarafından idare edilen sancaklara ayrılmıştı. Bu mülki ve idari amirler görevlerini yerine getirirken, idareleri altında bulunan eyalet ve sancaklarda tımar, has ve zeamet sahiplerinden faydalanırlardı.¹⁰⁴

Osmanlı Devleti'nde dirlik sistemi XIV. ve XV. yy. yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Fakat bu sistem İmparatorluğun genişleme devresinin sonlarına doğru çeşitli sebeplerle büyük sıkıntıların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Köylülerin sıkıntıları XVI. Yüzyılın ortalarından itibaren daha da artmıştır. Bu tarihlerden sonra fütuh hareketleri ve dış kaynaklı gelirlerde ortaya çıkan azalışlar neticesinde, devletin giderlerini karşılamak üzere reayadan alınan vergiler arttırılmıştır. Bu sıkıntılı devrede köylülerin kasaba ve şehirlere göçü hızlanmış, ayrıca tımar sahipleri de işlettikleri ziraat sahalarını bırakıp şehirlere yerleşmeye ve ziraat dışındaki işlerle, özellikle ticaretle uğraşmaya başlamışlardır. Tımar ve zeametler vali ve mutasarrıflar tarafından en çok

¹⁰⁴ **Tımar, zeamet ve has** denilen toprak parçaları, düşmanla vuku muhtemel bir savaşa karşı hazırlıklı olmak üzere ehil ve layık kişilere verilmekte idi. Hasılatı yüz bin akçeden fazla olanlara has, yirmi binden yüz bine kadar olanlara **zeamet** ve üç binden yirmi bine kadar olanlara **tımar** ismi veriliyordu.

Köylülerden dirlik sahipleri vasıtasıyla toplanılan vergilerin çok büyük bir kısmı devlet merkezine gönderilirdi. Osmanlı Devleti'ndeki bu toprak sistemi zamanın şartlarına son derece iyi uyuydu. Devlet tarafından yapıldığı takdirde, büyük masraf ve teşkilat isteyen bu hak, dirlik sahiplerine yapacakları askeri hizmetler karşılığı devredilmişti. Böylece devamlı olarak, savaş hazırlığı ve ya savaş içinde olan devlet, teçhizat ve sevkiyat masrafları hazineye çıkmayan ve yeteri derecede güçlü bir orduyu memleketin dört bir köşesinden kısa zamanda ve kolaylıkla toplayabiliyordu.

Özellikle tımar ve zeamet, askeri bir vazife karşılığı verildiğinden, bunların sahipleri aynı zamanda askeri selahiyeti haiz birer kumandan durumunda idiler. Haslar ise, padişaha, saltanat ailesine ve görevleri süresince bazı yüksek rütbeli devlet adamlarına tahsis edilirdi.

Bu durum duraklama ve çökme devrelerinde has, zeamet ve tımar sistemi de maksadından uzaklaştırıldı; tımar ve zeamet çok defa layık ve ehil olanlara dağıtılmamağa başladı ve aynı zamanda daha da bozulan bu sistem, Tanzimat'ın ilanından sonra ortadan kaldırıldı : F. Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara,1959,s.109, Komisyon, 'Tımar Maddesi' *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi,(OTA)* c.6, İstanbul,1985, s.154-158; Coşkun Cem Aktan, "Osmanlı Tımar sisteminin Mali yönü" *Türk Dünyası Dergisi* 52,İstanbul, 1988, s. 75-76; Ö.L. Barkan-1953 "Osmanlı İmp. Bütçelerine Dair Notlar", *İktisat Fakültesi Mec.* c. 15. S. 244-245), Mehmet Zeki Pakalın: 'Has Maddesi',c.1, İstanbul,1971,s.154

rüşvet verenlere dağıtmaya başlanmıştır. Bu durum gittikçe şiddetlenmiş ve neticede "iltizam usulü" ortaya çıkmıştır.

Böylece devlet mültezim ismi verilen şahıslara tımar ve zeametlerin gelirlerini götürü şekilde vermeye başlamıştır. Mültezim buna karşılık belirli miktarda para vermek sureti ile, sipahilerin haklarına sahip olurdu. Böylece zamanla İmparatorluğun ziraat sahalarının büyük bir kısmı gün geçtikçe zengin mültezimlere satılmaya başlanmıştır. Bu suretle hazineye daha çok gelir sağlanmakta idi. Fakat mültezimlerde bu gelir fazlasını ve kendi hisselerini çeşitli şekillerde ve çoğu zaman büyük baskılarla köylüden çıkarıyorlardı. Mültezimler ve bunların emrinde para toplayan tahsildarlar, köylülerin gelirlerine istedikleri gibi vergi koyarak tahsil etmeye başlamışlardı.

Has, zeamet ve tımandan müteşekkil ziraat işletmeleri sisteminde dirlik sahipleri, topraklarının mülkiyetine sahip değildi. Bunların murakabesi (kuru mülkiyeti) devlete aitti. Hatta toprakta tasarruf hakları bile, kendilerine değil, çiftçilere ait bulunuyordu. Dirlik sahibinin yetkisi öşür ve haraç gibi çeşitli isimlerdeki vergileri almak, buna karşılık dirlik rejimi şartlarına göre devlete olan hizmet ve görevlerini yerine getirmek idi.¹⁰⁵

Osmanlı Devletinin duraklama ve gerileme devresinde mülki teşkilat bozulmağa başlamıştır. Kanuni devrinden itibaren Tanzimat'ın ilanına (1839) kadar süren devrede, beylerbeyi ile sancak beyleri idareleri altında bulunan sahalarda kendiliğinden feodaliteye benzeyen bir rejim kurmuşlardı. Artık tımar ve zeametler, layık ve ehil olanlara dağıtılmıyor; çıkar sağlamak suretiyle, diledikleri kişilere toprakları tahsis ediyorlardı. Böylece ülkemiz ve çevresinde Osmanlı Devletinin kurulmasından önce mevcut mülkiyet sistemlerine bir çok yönlerden benzeyen bu sistem, imparatorluğun duraklama ve gerileme devresinde artık faydalı olmaktan uzaklaşmıştı. Bu toprak mülkiyeti sisteminin bozulmasıyla birlikte tımar sahipleri bir çeşit muhtariyet elde etmişlerdir.

2 : Vergi Sistemi ve müesseseler

Gelişme devrinde devlet, vergi toplamak hak ve yetkilerinden mühim bir kısmını tımar, zeamet ve has sahiplerine bırakmıştı. Bunlar kendilerine tahsis edilen

¹⁰⁵ F. Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara, 1959, s.109, Komisyon, 'Tımar Maddesi' *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, (OTA) c.6, s.158-162

sahada arazi ve reayanın (mevcut çiftçilerin) sahibi sıfatıyla, etraflıca hazırlanmış kanunnameler suretiyle tespit edilmiş bulunan seri ve örfi bir çok vergileri, kendi nam ve hesaplarına toplarlar ve onların gelirleriyle kendi öz bütçelerini düsenler ve bunun neticesinde yükümlü oldukları görevleri yerine getirirlerdi. Böylece Osmanlı Devleti irili ufaklı bölgelere ve bu suretle devletin müdahalesine kaşı kapalı idari mali birliklere ayrılmıştı¹⁰⁶.

Tımar sahipleri kendilerine ayrılan topraklar üzerinde reayadan vergileri kendi adlarına toplayıp, diledikleri şekilde harcayarak idari ve mali bakımdan özerk birlikler teşkil etmeğe başlamıştır. Buna karşılık dirlik sahipleri, ekseriya bir çift öküzle işlenebilecek büyüklükte ve "çift" ismi verilen topraklar, reayaya toprağın değerine yakın bir kısmı peşin olarak alınarak kiralanırdı. Bu kira sözleşmesi gereğince, köylüler kendi araçları ile toprağı işliyorlardı. Köylüler bu topraklar üzerinde sürekli ve babadan oğla geçen kiracı durumunda bulunuyorlardı.

Reaya toprakların mülkiyetine sahip değildi. Tarlayı satmak, hibe, vakıf ya da vasiyet etmek, toprağın diğer mülkler gibi mirasçılara geçmesini sağlamak, tarlayı dilediği gibi kullanmak ve istediği mahsulü yetiştirmek hakkı köylülere verilmemişti. Köylüler toprağı nadasa bırakmak gibi gerekli ve haklı sebepler dışında toprakların işlenmesini uzun zaman terk edemez ve üç yıl boş bırakılan toprak çiftçinin elinden alınır başka birine kiralanırdı. Böyle hallerde çiftçilerin vermiş olduğu ve bir çeşit kiralık mülkün tapu resmi yanar ve bu paranın sağladığı tasarruf ve faydalanma hakkı da kaybolurdu. Köylüler toprağı işlemek için ödedikleri tapu resminden başka, elde edilen mahsulden iki çeşit vergi alınırdı. Bunlardan birincisi 'çift akçesi' idi.¹⁰⁷ Çift akçesinden başka reayadan alınan ikinci bir vergi ise "öşür" dür.¹⁰⁸

Bu başlıca vergilerin yanında reayanın yükümlü olduğu önemli bir diğer vergide savaş ve seferberlik gibi olağanüstü durumlarda devletin halktan aldığı "avarız" (vergisi avarız-ı divaniye) dir . Bunun dışında "resm-i ağnam" (koyun ve keçi başına alınan

¹⁰⁶ Güneri Akalın: *Tarımımızın Sosyo-Ekonomik Yapısı Vergileme ve Gelişme*, Ankara, 1975, s. 97

¹⁰⁷ Çift akçesi ziraat sahaları üzerine konulmuş bir vergi olup maktu olarak ödenirdi. Bu vergini etiştirilen ürünle bir ilgisi yoktu. Alınan mahsul ne olursa olsun ödenen verginin miktarı değişmiyordu.

¹⁰⁸ Öşür ve ye aşar yetiştirilen mahsulün cinsine ve miktarına göre onda birden yarıya kadar değişebilen bir vergi idi. Genellikle Müslümanlara bir vergi olup topraklardan alınan bir vergi çeşididir. Ö.L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı Devletinde Zirai Ekonominin Hukuki ve Mahalli Esasları Kanunlar I*, 1943, İstanbul, s. 297-299, Komisyon, *(OTA) 'Mukata'a Maddesi'* c .5, İstanbul, 1985 s.114,116, Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzen Kavgası*, İstanbul, 1975, s.46,54, Güneri Akalın: *Tarımımızın Sosyo-Ekonomik Yapısı Vergileme ve Gelişme*, s. 98

vergi), "resm-i otlak" (otlak vergisi), "resm-i kışlak" (kışlak vergisi), "resm-i kovan" (arı kovanı vergisi)."resm-i değirmen" (değirmen vergisi) vb. vergiler çiftçilerden tahsil edilirdi¹⁰⁹.

Ayrıca reaya yılın belli günlerinde beylerbeyi,sancak sahipleri ve sipahilerin işlerinde de çalışmak zorunda ve bu büyük toprakları idare edenlerin konaklama ihtiyaçlarını da karşılamak durumunda idiler

Bütün bunların dışında, yukarıda sıralanan vergilerin mükellefi olan köylü, kendisine gösterilen köyde oturmaya mecburdu. Kendisine bir sözleşme karşılığı verilen toprağı terk edemezdi. İzinsiz toprağını bırakıp giderse zorla geri getirilirdi çalıştığı toprakta ancak on yıl geçtikten sonra, köylü çiftini bırakıp gidebilme hakkına sahipti. Fakat bu defada tarlasını boş bıraktığı için "çift bozan resmi" adı altında vergi ödemek zorundaydı. Mesela 1660-1661 yıllarında tarlasını bırakıp giden çiftçiden alınan vergi miktarı 300 akçeyi buluyordu¹¹⁰.

Böylece görülüyor ki,Osmanlı Devletinde toprak mülkiyeti itibarı ile miri toprak rejimi mevcuttu. Toprak devlete aitti ve çiftçiler bu toprakları işlemle yükümlü bulunuyorlardı. Fakat İmparatorluğun sahası genişlediği devrelerde,Türk halkının yeni topraklar üzerinde yerleşmesini ve kalabalıklaşmasını sağlamak için ziraat işletmelerinde bazı istisnalar ortaya çıkmıştır.

Başlangıçta İmparatorluğun özellikle Trakya'daki topraklarında ortaya çıkan bu istisnalar, sonraları Anadolu'da Karamanın ötesinde doğu vilayetlerinde de uygulanmaya başlamıştır. Dolayısıyla ülke topraklarının genişlemesi ile birlikte Osmanlı Devletinde esas mülkiyet sisteminden daha değişik uygulamalara girilmiş, hatta bazı yerlerde miri toprak rejimine tamamen ters düşen mülkiyet sistemleri kabul edilmiştir.

3:Tanzimat Dönemi Ziraat İşlerinde Islahat Hareketleri ve yeni müesseseler

Tanzimat devrinin ilk yıllarında memleketimizin ziraatını kalkındırmak için birçok girişimler yapılmıştır. Bu arada 1815 yılında maliye bakanlığına bağlanan ziraat meclisi daha sonraları 1846 yılında ilk defa olarak ziraat bakanlığı haline getirilmiştir

¹⁰⁹Ağnam yalnızca koyun ve keçilerden alınan bir vergidir. Güneri Akalın, *Tarımımızın Sosyo-Ekonomik Yapısı Vergileme ve Gelişme*, s.101, Z. Karamürsel, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara, 1940, s. 164-98

¹¹⁰H. Avni, *Reaya ve Köylü*, İstanbul, 1941, s. 34

Ancak bu bakanlık dört ay sonra ticaret bakanlığı ile birleştirilerek ticaret ve ziraat bakanlığı olarak kuruldu. Tanzimat hareketleri ile birlikte bütün ekonomik faaliyetlerde olduğu gibi ziraat işlerinde de planlı programlı bir kalkınma çabası içine girildi. Çeşitli meseleler için toplantılar düzenlendi, kurslar açıldı Avrupa'dan uzmanlar getirilerek ziraatımızın ileri götürülebilmesi için girişimler başlatıldı.¹¹¹

Bu okul daha sonraları Halkalı civarında bir çiftlik arazisi satın alınarak oraya taşındı (1891).Halkalı Ziraat Okulu ilk mezunlarını 1894 yılında vermiştir. Bu okulun mezunlarını bir kısmı eğitimlerine Avrupa'da devam ederek konularında uzmanlaşmışlar ve yurdumuzda modern tarımın yayılmasında ve ziraat öğretiminde büyük fayda sağlamışlardır.Tanzimat döneminde Selanik'te bir ziraat okulu daha açıldı (1887).Bu okul daha sonra Yüksek Ziraat Okulu haline getirildi. Bunu 1899 yılında Bursa Ziraat Okulu takip etmiştir.1898 yılında Ankara'da Çoban Mektebi,1900 yılında İzmir Seydiköy'de bağcılık okulu kuruldu¹¹².

Tanzimat döneminde yurdumuz ziraatını daha ilmi esaslara dayandırılması yanında,ziraat dernekleri de kurulmaya çalışılmıştır. Bunun için 1876 yılında başbakanlıktan vilayet merkezlerine yazılan yazıda her idari üniteye ziraat ve ticaret cemiyetlerinin kurulmasının lüzumlu olduğu bildiriliyordu. Ayrıca bu cemiyetler vilayet merkezlerinde onikişer sancak merkezlerinde sekizer ve kaza merkezlerinde dörder üyeden oluşturulacaktı. Ziraat ve ticaretle uğraşanlar arasından seçilecek ve en az haftada bir kez toplanacaklardı. kazadaki cemiyetin sancak cemiyetine,sancaktaki cemiyetin vilayet cemiyetine, vilayetteki cemiyetinde doğrudan doğruya bakanlığa başvurabilme hak ve yetkisi mevcuttu. Ziraat cemiyeti her mevsimin başında toplanarak zirai mahsul ve hayvanların durumları verim ve kalitede ortaya çıkabilecek değişmelerin sebepleri üzerinde duracak ve bu hususla ilgili mütaalalarını bakanlığa bildirecekti¹¹³.

Ayrıca 1880 yılında yürürlüğe konulan bir nizamnameye göre İstanbul ile liva ve kaza merkezlerinde birer ziraat odası kurulacaktı. Bu ziraat odalarına seçilecek üye sayısı İstanbul'da 24 vilayet merkezlerinde 12 sancaklarda 8 kazalarda ise 4 tür.

¹¹¹ **Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, İstanbul, 1938, s. 192. Bu okulda ziraat, cebir, geometri, bitkiler, madenler, arazi ölçümü, mekanik, iktisat, jeoloji, besicilik, botanik, tarım hukuku. vs. dersler okutulmuştur, Tevfik Güran, **Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yıllığı 1897**, c. 5, Ankara, 1997, s. 97

¹¹² **Aydın Vilayeti Salnamesi 1908-1909**, s. 157

¹¹³ **Düstur-Birinci Tertip**, c. 3, s. 570-571

Üyelerin ziraatla uğraşanlar arasından seçilmesi ve üyelerin yarısının iki senede bir yenilenmesi şart koşulmakta; vilayet odaları doğrudan doğruya bakanlığa bağlı olacak ve ayda en az iki kez toplanacaktı. Ziraat odasının vazifesi meyve ağaçları, tarla bitkileri ve hayvan cinsleri ile ilgili tedbirleri almak, zirai durumu ve gelişmeleri gözden geçirmektir. Her sene mart ayında toplanılarak bir sene önce verilen kararlar ve bu kararların ışığı altında bölgedeki ziraat hayatının durumu görüşülür ve bu düşünceler bir rapor haline getirilerek bakanlığa gönderilirdi. Böylece görülüyor ki Tanzimat devrinde ziraat işlerini daha ileriye götürmek için birtakım teşebbüslere geçilmiş ve bazıları üzerinde durulduğu gibi, gerçekten başarılı adımlar atılmıştır. Ancak bütün bu gayretler, yerinde olmakla beraber, ziraatın büyük ölçüde gelişmesine yardımcı olamamıştır. Şüphesiz bu durumun bir çok sebebi vardır. Ziraatı, Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu güç iktisadi ve içtimai şartlardan ayrı olarak düşünmek mümkün değildi.

Ancak bütün bu gayretler, yerinde görülmekle beraber, ziraatın büyük ölçüde gelişmesine yardımcı olamamıştır. Şüphesiz bu durumun bir çok sebebi vardır. Ziraatı, Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu güç iktisadi ve içtimai şartlardan ayrı olarak düşünmek mümkün değildi. İmparatorluğun gerileme devresinde siyasi durum yanında iktisadi durum da bozuldu. Tanzimat'la birlikte girişilen reform hareketleri ziraat hayatının daha ileri götürülmesinde, fazla etkili olamadı.

Şüphesiz bu durum büyük sıkıntılara sebep olmuştur. Tanzimat'ın ilanını (1839) takiben yıllarda, vergilerde de ıslahat yapılmaya çalışılmıştır. Böylece dirlik sistemi ortadan kaldırılmış, tımar toprakları miri arazi içine alınmış ve eski sahiplerine maaş bağlanmıştır.

Tanzimat'ın ilanından sonra, 1858 tarihinde toprak mülkiyeti ile ilgili konuları etraflıca düzenleyen bir arazi kanunnamesi oluşturulmuştur. Bu kanunname neticesinde mülkiyet şekilleri ayrıntılı bir şekilde tespit edilmekte ve her birinin bağlı olduğu hukuki hükümler de dikkatle belirtilmişti.

Çıkarılan kanunun birinci maddesinde, Osmanlı Devleti'nde ziraat sahaları beş kısım altında toplanmış bulunuyordu Bunlar;

1. Mülk Toprakları (Arazi-i memluke),
2. Miri Topraklar (Arazi-i emriye),
3. Vakıf Toprakları (Arazi-i mevkufe),

4. Metruk Topraklar (Arazi-i metruke)¹¹⁴.

Arazi-i metruke da kendi aralarında iki kısma ayrılıyordu;

a. Menfaatleri umuma ait olan topraklar,yani kamu arazisi,

b. Menfaatleri muayyen köy ve kasaba halkına tahsis olunan metruk topraklar.

(umuma ait yollar, camiler, mesire yerleri, panayır ve iskele yerleri, bir köy ya da kasaba halkına tahsis edilen baltalıklar harman yeleri, yaylak ve kışlaklar)

5. Boş topraklar (arazi-i mevat). Bu gruptaki toprakların bir şahsın tasarrufunda bulunmaması, köy ve kasabalara yaya olarak takriben yarım saat mesafede yer alması ve bu gibi toprakların kamunun yararına kullanılmasına terk ve tahsis olunmaması gerekmektedir¹¹⁵.

Bu arada Pamuk ziraatının geliştirilmesi ve elde edilen ürünün Avrupa'ya özellikle İngiltere'ye ihracı için büyük çaba gösterilmiş, açılan çeşitli sergilerde Türkiye'de yetiştirilen pamuk çeşitleri sergilenmiş ve fiyat biçilmiştir. Hatta bazı yörelerden gelen pamuk türleri ödül kazanmış, İzmir, Söke, Aydın, Çanakkale, Manisa, Adana, Antakya, Halep, Şam, İzmir, Maraş Amasya yörelerinde yetiştirilen pamuklar dış piyasada ilgi görmüştür.

Lif bitkileri içinde pamuktan sonra keten ve kenevir ziraatı da yurdumuzun bazı kısımlarında önem kazanmıştı. Nitekim Adapazarı, Trabzon, Amasya Aydın Bölgeleri keten ziraatında başta gelen şehirler olmuştu. Yine keten tarımı Belçika Fransa gibi Avrupa ülkeleri ile rekabet edilmişti¹¹⁶.

Tanzimat döneminde ziraat yanında ormancılığa da önem verilmiş ve orman kaynaklarının işletilmesi ve kazanç sağlaması yoluna gidilmiştir. Memleketimiz ormanlarında daha metotlu şekilde faydalanılması için ilk defa 1856 yılında Orman Mektebi öğrenime açılmıştır. Meşrutiyetten sonra Bahçeköy'de 1909 da Yüksek Orman Mektebi kurulmuştur. Bunu yanında birinci dünya savaşında biri hendekte diğeri de İslahiye'de olmak üzere iki tane orta dereceli orman tatbiki okulu daha açılmış ve ormancılığın kalkınmasında gerekli olan teknik eleman ihtiyacını karşılamıştır.

¹¹⁴ Metruk topraklar kelimenin bugünkü anlamı ile terkedilmiş topraklar anlamında kullanılmamış, bu topraklar umumun ve ya belirli bir yerleşmedeki insanların faydalanmaları ve kullanmalarına tahsis edilmişti.

¹¹⁵ Bu konuda bakınız: Ö.L.Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I*, Ankara, 1940, H.Veldet, *Kamulaştırma Hareketleri ve Toprak Hukuku*, İstanbul, F. Köprülü *Toprak Hukuku*, İstanbul, 1952, s. 63.

¹¹⁶ Güneri Akalın, *Tarımımızın Sosyao-Ekonomik Yapısı Vergileme ve Gelişme*, s. 107

Tanzimat devrinde hayvan cinslerinin ıslahı, hayvan hastalıkları ile mücadele; süt, et, yün ve deri gibi hayvansal ürünlerin verim ve kalitesini yükseltmek için 1849 yılında harbiye mektebinde veteriner okulu öğretime açıldı. 1872 de veteriner sınıfları harbiye okullarından alınarak tıbbiyeye bağlandı ve 1881 yılında tıbbiyede sivil veterinerlerinde yetiştirilmesine karar verildi. Bunun üzerine askeri veterinerler tekrar Harbiye'ye nakil edildi. Böylelikle mahsul yetiştirilmesi, hayvancılık ve ormanların işletilmesi ile ilgili muhtelif okullar açıldı. Bu okullardan mezun olanlar uzmanlık alanlarında yurdumuz ziraatını daha da ileri götürmek için büyük çaba gösterdiler. Tanzimat döneminde yurdumuz ziraatını daha ilmi esaslara dayandırılması yanında, ziraat dernekleri de kurulmaya çalışılmıştır.

4: Tanzimat Dönemi Ziraat

Yukarıda da belirtildiği gibi Tanzimat hareketleri ile birlikte bütün ekonomik faaliyetlerde olduğu gibi ziraat işlerinde de planlı programlı bir kalkınma çabası içine girildi. Çeşitli meseleler için toplantılar düzenlendi, kurslar açıldı Avrupa'dan uzmanlar getirilerek ziraatımızın ileri götürülebilmesi için girişimler başlatıldı.¹¹⁷

Bütün bu kötü durumu daha da şiddetlendiren diğer bir husus da, köylünün tefeciler elinden kurtarılmayışı idi. Küçük şehirlerde türeyen zengin sınıfı, çiftçiye yüksek faizle borç vermekte ve mahsulünü düşük fiyatla satın almakta, böylece bulunduğu yer çevresindeki köylüleri idaresi altında tutmakta idi.

Tanzimat döneminde yurdumuzda zirai hayatın gelişmesini engelleyen bir diğer sebepte yol şebekesinin yetersiz ve bozuk oluşuydu. Bu sebepten dolayı çeşitli bölgelerden elde edilen mahsuller, memleketin ihtiyacı olan diğer kısımlarına ya da yabancı memleketlere ucuz ve kolay bir şekilde nakil edilemiyordu. Nakil masrafları çok fazla olduğundan, buğday vs. gibi hububat cinslerinin fiyatı da yüksek oluyordu ve mahsulün ihtiyaçtan çok olduğu zamanlarda bile yabancı memleketlerden alıcı bulmak kolay değildi. Böylece yurdumuzun özellikle kıyı bölgeleri dışında kalan büyük bir kısmında kendi kendine yeterlik, başka bir deyişle kapalı ekonomi hüküm sürüyordu.

Yol şebekesinin ve taşıma araçlarının geriliği yurdumuzu zaman zaman tehdit eden kıtlıkların tahribatının daha da artmasına yol açıyordu. Bu yüzden kurak ve yarı

¹¹⁷ İsmail Cem, *Türkiyede Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul, 1989, s. 255; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII.*, İstanbul, 1988, s. 253

kurak iç bölgelerdeki köyler büyük sıkıntıyla karşılaşıyorlardı. Nüfus dağılıyor, üretim büyük ölçüde azalıyor ve hayvan telefı büyük ölçüde artıyordu.

Bu devirlerde kıtlık çekilen bölgelerdeki hububat fiyatları da çok artıyordu. Hububat fiyatlarının kıtlık döneminde normalin on katına çıktığı görülmüştür.

Tanzimat döneminde büyük ekonomik sıkıntılar içinde bile vergiler daha çok köylü ve çiftçi üzerine yükleniyordu. Gerçekten bu dönemde Osmanlı Devletinin bütçesinin çok büyük bir kısmını ziraat işlerinden alınan vergiler oluşturmakta, çiftçilikle uğraşanlar, ticaretle geçinen zenginlerden daha çok vergi ödemekteydiler. Hatta Meşrutiyete kadar İstanbul Halkından emlak vergisi alınmadığı gibi ,askere bile alınmazlardı. Tanzimat'tan sonra da Osmanlı Devleti bütçelerinde bütün ağırlık köylü ve çiftçi üzerine yüklenmişti.

Ziraat bölümünden alınan diğer vergilerle bu miktar 1.5 milyon keseyi aşmaktadır ve böylelikle bütçenin gelir kısmının hemen yarısına yakın kısmı ziraat işlerinden, çiftçilikle geçinenlerden karşılanıyordu. Aşar vergisi bütün mahsullerden onda bir nispetinde alınmaya başlandı. Bu durum köylünün daha da sıkıntı çekmesine yol açmıştır. Bu usulde toprağın verim kabiliyeti dikkate alınmamış ve bütün topraklardan belirli bir oranda vergi toplama yoluna gidilmiştir. Ancak aynı genişlikte verimli bir tarlanın masrafı ile zayıf bir tarlanın masrafı eşit olmadığından dolayı,eşit ölçüde alınan öşür vergisi sıkıntı ve şikayetlere sebep olmuştur.

Bütün bunların yanında köylülerin yükümlü olduğu angarya işler vergi tahsilinde yapılan yolsuzluklar, ziraat işlerini geliştirmek için gerekli kredilerin yokluğu memleketimizin ziraat hayatı üzerinde menfi etki yapmıştır.

Memleketimizde ziraat hayatında görülen sönük durum, meşrutiyet devrinde de (1908) esas itibari ile devam etmiştir. Tanzimat'ta olduğu gibi, mazinin bütün geri ve kötü müesseseleri ve başta aşar olmak üzere bir çok fena vergi ve aneleri aynen sürmüştür

V. BÖLÜM

ADANA

Adana bölgesi; Seyhan ve Ceyhan nehirleri ile bazı küçük derelerin taşıdıkları alüvyonların, bu çukur sahada birikmesi meydana gelmiştir¹¹⁸ Adana ovalarında şüphesiz en geniş yeri Ceyhan, Seyhan ve Tarsus nehirleri olmak üzere ve derelerin dağlardan taşıdığı ve bu sahaya doldurduğu alüvyonlar kaplamaktadır.

Bugün, bölgenin batıdaki kısmına “Çukurova” Doğuda kalanına ise, “Yüksekova” denilmektedir. Bu kısımdaki ovalar; Kozan, Kadirli, Osmaniye ve Ceyhan gibi kenardaki şehirlerin etrafında yayılmakta ve isimlendirilmektedir¹¹⁹.

Adana ovalarının nüfus miktarları ve nüfus hareketlerine bakıldığında, 19. Asrın ikinci yarısından ve 20. Asır başlarından itibaren daha sağlıklı bilgilere, istatistiki malzemelere ulaşmak mümkün olmuştur¹²⁰.

¹¹⁹ Bölge iki kısımda incelenebilir. Birinci bölge Tarsus, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin müşterek deltasıdır. Merkezi, o tarihlerde önemli bir kültür ve liman şehri olan Tarsus idi. İkinci bölge ise, Amanoslar ve denizden uzak, iç kısımda bulunan eski idari merkezi Anazarba’dır. Buradaki ovalar, esas itibariyle kuzeydoğu-güneybatı istikametinde uzanan Toros dağları ile bu dağlara kuzey-güney istikametinde yaklaşan Amanos dağları silsilelerinin arasında meydana gelmiştir Sıcak ve kurak geçen yaz ile mutedil ve nemli kışlar, Adana ovalarında Akdeniz ikliminin hüküm sürdüğünü göstermektedir Adana ovalarında hakim bitki örtüsü, bütün Akdeniz sahili boyunca dağların eteklerinde ve kıyı bölgelerinde yaygındır. Bu iklim şartları altında Adana ovalarında da maki formasyonları gelişmiştir. Dağların eteklerinde maki sahası içinde taflan ile şimşir gibi nebatlar toplanmıştır. Bunlar arasında palamut meşesi kermez meşesi ile. en önemlileridir . Akarsu kaynakları içinde Tarsus, Seyhan ve Ceyhan nehirleri önemli yer tutmaktadır. Adana'nın hemen kuzeyinde Seyhan nehri ovaya girer ve Tarsus çayı yakınında denize dökülür. Ancak Ceyhan bu bölgenin en büyük nehridir.(YA, Adana Maddesi,C.1,s.25)

¹²⁰ Hicri 1309 (miladi 1891-92) tarihli salnameye göre nüfusun çok büyük kısımları Adana ovaları içinde yer alan Adana sancağında 50.639, Kozan sancağında 37.280, Mersin sancağında 38.709, Cebel-i Bereket sancağında 29.183 kişi bulunuyordu. Böylece Adana ovalarında zikredilen senede toplam olarak takriben 155.811 kişi bulunduğu görülmektedir 1894 senesinde V. Cuinet'in verdiği istatistiklere göre, Adana kazasında 93.955, Tarsus kazasında 41.606, Mersin kazasında 29.175, Kars-ı Zulkadriye kazasında 4.426, Osmaniye kazasında 7.370 kişi olmak üzere Adana ovalarında toplam olarak takriben 176.532 kişi bulunuyordu.(VitalCuinet: *La Turquie D'Asie,Geographie Administrative ,Statitique Descriptive Et Raisonnee De Chaque Province De L'asie- Mineure ,s.5*)

Bölgenin tarihçesi çok eski yıllara dayanmakla birlikte konumuzun dağılmaması bakımından eskiçağ ve diğer zamanlardaki tarihçe giriş kısmında bahsedildiği için tekrar edilmeyecektir. Yakın tarihten başlanması bölgeni tarihçesinin önemsiz olduğu anlamına gelmemelidir.

Pek çok tarihi olaylar içinde Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemi bir dönüm noktası olarak ele alınabilir. Osmanlı Devletini çıkartılan isyanlar sarsmış ancak, Adana ovalarında 1839 yılında İngiliz, Fransız ve Rusların müdahalesi neticesinde Osmanlı imparatorluğunun diğer güney vilayetleri Kavalalı işgalinden kurtulabilmiştir

Yine pek karışık ve zor günlerin olduğu II. Abdulhamid dönemi sonrası çıkan büyük harpler istenmeyen durumları ortaya koymuştur. Nitekim, I. Cihan savaşı esnasında Adana ovaları sakinleri en sıkıntılı devrelerinden birini bu yıllar arasında yaşamışlardır. Savaşın kötü etkisini, kurak yılların yarattığı sıkıntılı geçim şartlarını daha da zorlaştırmıştır. Açlık, ilaç ve sağlık teşkilatının kafi olmayışı salgın ve bulaşıcı hastalıkların artmasına da yol açmıştır.

Savaşın son yılında siyasi durum daha da bozulmuştu; neticede Eylül 1918 tarihinde Fransız generali Beramon'un kumandasındaki işgal kuvveti Adana'ya girmişlerdir Fransızların himayesi altında Ermeniler çeteler halinde silahlanmışlar. Böylece Adana ovaları ve çevresinde bir Ermeni beyliğinin kurulması hayal etmişler., bunun için Müslüman köylerine zalimce saldırmışlar ve bölge sakinlerinden yaşlı, genç, kadın, erkek demeden katletmişlerdir.

Bunun karşısında yer yer kurulan Kuvayi Milliye teşkilatı, asayişi ve milli birlik ve beraberliği sağlamak için mücadeleye girmişler, İlk etapta Ceyhan, Osmaniye, Haçın ve Kozan'da teşkilatın temelleri atılmıştır Daha sonra Türk ve Fransız temsilcileri Adana'da buluşmuşlar ve 30 Kasım 1921 günü iki heyet temsilcileri Türk ve Ermenilere hitaben bir beyanname hazırlamışlardır. Böylece Adana, Mersin ve Tarsus'u terk etmek zorunda kalmışlardır.

Ancak Fransızların isteği üzerine boşaltma işi 4 Ocak 1922 tarihine kadar uzatılmış neticede 15.000 Ermeni. Ve 2.000 kadar Rum da Anadolu'dan kaçmak suretiyle terk etmek zorunda kalmıştır.

Bölgenin nüfus durumuna baktığımız zaman eskiden sayımlar bugünkü anlayışla yapılmamakta olduğu bilinmektedir. Toplam nüfus açısından güvenilir bilgi elde etmek

güçtür. XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX.yüzyılın başlarında Adana nüfusu Salnamelerden. ve yörede incelemeler yapan Fransız gezgin Vital Cuinet'ten öğrenmekteyiz¹²¹.

V.Cuinet'ye Göre		Salnamelere Göre	
Müslümanlar		1872 tarihli Salnameye göre:	
Osmanlılar	93.200		v
Müslümanlar ve Hıristiyanlar toplam			
Çerkezler	13.200	153.400 erkektir.	
Kürtler ve Türkmenler	39.000		
Göçerler, Suriyeliler ve Araplar	12.000	1875 Salnamesine göre:	
Toplam	157.400	Müslümanlar	132.313 erkek
		Hıristiyanlar	18.736 erkek
Tanımlanamayan Dinlere Bağlı Olanlar			
Çingeneler		1877 Salnamesine göre	
Nuseyriiler,Tahtacılar	56.000	Hıristiyanlar	19.049
Toplam	72.000	Müslümanlar	137.654
1900 Salnamesinde nüfusun dinlere göre dağılımı:			
Hıristiyanlar		Süryani	
Suriye Ortodoksları	20.900	Protestan	2.792
Gregoryen Ermeniler	69.300	Katolik	2.784
Katolik Ermeniler	11.590	Ermeni	33.328
Protestan Ermeniler	16.600	Rum	6.834
Ortodoks Rumlar	46.200	Müslüman	378.466
Maruniler(Katolik-Latin)	4.539	Toplam	424.315
İranlılar,Afganlılar	440		
Toplam	173.529		
1893 sayımına göre			
Adana		Saimbeyli	Barpuz
Sancak Karaisalı Kozan Kadırlı (Haçin)		Feke	Osmaniye Hassa Islahiye Bahçe Osmaniye
Müslüman			
Kadın	26.785	10.990	8.679
Erkek	31.374	11.505	9.659
Rum			
Kadın	712	---	---
Erkek	893	---	---
Ermeni			
Kadın	4.336	20	6.645
Erkek	5.276	19	7.381
Katolik			

¹²¹ Adana ovalarında nüfusun kalabalıklaşması özellikle Cumhuriyet dönemi sonrası bilhassa 1935 senesinde başlamıştır. Nitekim Adana ovalarına ait toplam şehir nüfus miktarı 160.781 iken bu değer 1945 yılından itibaren başlamış ve zamanımıza kadar gün geçtikçe bu kalabalıklaşma hareketleri artmıştır. 1970 yılında 728.669'a yükselmiştir 1970 nüfus sayımına göre Adana ovalarında 1.322.057 kişi yaşamakta ve bunun 728.669'u şehirlerde, 593.388 ise köylerde oturmaktadır. (YA Adana Maddesi",C.1,s.41)(VitalCuinet: *La Turquie D'Asie,Geographie Administrative ,Statitique Descriptive Et Raisonnee De Chaque Province De L'asie- Mineure* ,s. 4-20)

Kadın	306	----	27	---	73	---	----	69	---	---	---
Erkek	342	----	29	----	72	---	----	8	--	----	----
Protestan											
Kadın	304	---	42	---	331	59	----	58	----	140	-----
Erkek	332	----	45	---	351	84	----	72	-----	144	-----
Genel Top	70.660	21.634	32.507	14.829	24.057	12.919	3.377	8.175	8.648	11.064	7.863

Bu bölgede nüfusun kalabalıklaşmasında en önemli faktör, ziraat bakımından çok müsait şartlar arz eden Adana ovalarından istifade edilmeye başlanmasıdır. Nitekim Antakya, Kayseri, Maraş, Malatya, Diyarbakır, Antep, Urfa, Elazığ ve Adıyaman'da ve Adana ovalarında ziraat işlerinde çalışmak üzere çok işçi gelmiş ve bunların ekseriyeti bu bölgeye yerleşmiştir. Böylece ziraat kolunda vuku bulan gelişmeler yanında gün geçtikçe sanayileşme hızının da artması nüfusun kalabalıklaşmasını süratlendirmiştir¹²².

Şüphesiz 19. Asrın ortalarına hatta 20. Asrın ilk çeyreğine doğru göçebeliğin yaygınlaşması da nüfus artışını etkilemiştir¹²³. Anadolu'ya sadece göçebe topluluklar değil, onların yanında köy ve şehirlerde oturan çiftçi veya sanatkar grupları da gelmişlerdir¹²⁴.

I. TARIM

Adana'da tarım tahıla dayalıydı. Tarihi çok eskilere giden pirinç ekimi, Adana'da dört ayrı yörede yapılırdı .Pamuk, Adana ovalarında ilk çağlardan beri ekilirdi. Ancak 1820'lere kadar bu ekim, yöresel ihtiyacı karşılayacak düzeydeydi. Pamuk ilkel yöntemlerle eğilmekte ve dokunmaktaydı. Dokunan kumaşlar ise pahalılığı nedeniyle ancak varlıklılarca satın alınabiliyordu.

¹²² (AİY) Adana, 1968, s. 190: YA" Adana Maddesi",C.1,s,40-42

¹²³ Anadolu'nun fethi tamamlandıktan sonra göçebeler, çoban-çiftçi ve çiftçi-çoban devrelerini geçerek çiftçiliğe başladılar. Fakat çobanlıktan çiftçiliğe tedrici geçişi inkıta uğratan pek çok hadise vuku bulmuştur. Bilhassa 17.yüzyılda uzun yıllar devam eden Celali isyanları, bu bölgedeki yerleşik hayata darbe vurmuştu. (F.Sümer, "X.Yüzyılda Oğuzlar" Ankara Üniversitesi DTCF i Ankara 1958, s. 148

¹²⁴ Bunlardan Oğuzlar daha Orta Asya'da yaşarlarken bir kısmı çiftçilik yapmakta, köy ve şehirlerde oturmakta idi. Asayişin düzeldiği emniyet şartlarının yeniden teessüs ettiği devirlerde ise çevreden bir çok yürük oymağı Adana ovalarına geldi ve bu bölgede yerleşti. Bu yürükler arasında Akkoyunlu, Cerid, Tecirli, Bozdoğan aşiretleri, Menemenci oymağı, Kütük, Bozdoğan, Karakayalı, Çoroğlu, Bahşiş oymakları başlıcalarıdır. (Necmi Sönmez, **Ziraat İşletmelerinde Kerpiç Yapılar ve Bunların Özellikleri**, Ankara, 1961, s. 18 Yahya, S.Tezel; **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**,s.74-76

Adana eyaletinin 1844 yılına ait bütçe kayıtları hakkında geniş bilgileri W.B Barker vermektedir.¹²⁵

Adana Eyaletinin gelir kaynakları (kuruş olarak)

Salyane vergisi	3.500.000
Haraç vergisi	5.000.000
İспенçe vergisi	4.000
Fellahlardan alınan devlet vergisi	5.000
Gümrük gelirleri	1.200.000
Tütün tekelinden alınan	68.000
Enfiye tekelinden alınan	30.000
Şarap tekelinden alınan	30.000
Mum tekelinden alınan	2.000
Kavrulmuş kahveden	3.000
Müsaderelerden	17.000
Tuz tekelinden alınan	15.000
Gülek boğazından geçiş parası	70.000
Türkmenlerden	80.000
Toplam:	10.024.000

Eyaletin giderleri:

Adana Vali Paşasına verilen	600.000
Vergi toplayıcılarına (muhasıllara)	144.000
Tarsus hakimine (Sancak beyi)	60.000
Meclis üyelerine	100.000
Hizmetlilere (memurlara)	10.000
Türkmen reislerine	100.000
Toplam:	1.144.000

1844 Adana Eyalet bütçesinin özelliği dikkate alındığında, en fazla vergi Hıristiyanlardan haraç olarak alınmaktadır. Müslüman köylülerin verdiği vergi ise (Salyane olarak) 3.500.000 kuruş kadardır. Ve toplam vergi içerisinde Hıristiyanlardan daha az olduğu anlaşılmaktadır. İспенçe vergisi ise ergen Hıristiyanlardan adam başı 3 kuruş olarak alınmaktadır.

Yine 1289 (1872) Tarihli Adana Vilayet Salnamesisinden alınan bilgi ışığında Adana vilayetiningelir ve giderleride aşağıda gösterilmiştir¹²⁶.

Adana Vilayetinin Gelirleri

	Vergi Malı	Bedelât-ı Askeriye	Aşar	Ağnam	Müteferrik Gelirler	Toplam
Adana Sancağı	2.868.229	109.104	9.157.467	1.513.375	662.350	14.891.025
İçel Sancağı	1.380.249	7.500	2.354.742	2.066.312	486.280	6.295.083
Kozan Sancağı	829.493	238.470	1.532.623	633.438	78.405	3.312.439
Payas Sancağı	380.708	37.722	955.335	325.515	59.951	1.759.231
Yekün	5.458.679	393.296	14.500.177	4.617.640	1.286.986	26.257.775

¹²⁵ Barker, .a.g.e, s.125: "YA" Adana Maddesi", C.1,s,75-77

¹²⁶ 1289 (1872) Tarihli Adana Vilayet Salnamesi,(AVS) İstanbul, 1289, s. 140-141

Adana Vilayetinin Giderleri (Mülkiye, Şer'iyeye, Maliye ve Zabtiye memurlarının maaşları, muhtaç ve emeklilerin tahsisatları, timarlar, mefruşat, tamirat ve sair giderler (Kuruş olarak)

Adana Sancağı	3.740.285
İçel Sancağı	889.415
Kozan Sancağı	529.724
Payas Sancağı	352.780
Yekün	5.519.704

Görüldüğü gibi gelirler her alanda giderlerden fazla olmuştur. Ancak Adana'daki devlet gelirlerinin önemli bir kısmı enfîye, tütün, şarap, mum ve kahve tekeli ile gümrüklerden oluşmaktadır.

Türkmen aşiretlerinin kışlamak üzere Çukurova'ya inmeleri halinde, devlet kontrolüne alınabildiği ölçüde vergiye tabi olmaları, fazla bir yekün tutmamaktadır. Bütçede, yerleşik hayata geçmiş, üretici, tüccar olarak refah durumları Müslümanlara bakarak iyi durumda olan Hıristiyanlardan fazla vergi alınması, dengesiz bir durumu yansıtmaz. Ancak salgın hastalıklar, askerlik görevi ve vergi ödenmesi hallerinde gerekli fedakarlığı gösteren Türk köylülerinin perişan durumu, serbest ticaret yapan askere gitmeyen Ermenilerin yanında, açık bir dengesizlik yansıtır.

1844 yılı Adana Tarım Ürünleri Miktarı ve ihracat durumuna baktığımız zaman 1844 yılı içerisinde Adana Paşalığı'nın devlet kontrolünde ürettiği tarım ürünleri miktarı ile bunların ihracat miktarları aşağıda gösterilmektedir¹²⁷

Cinsi: Yıllık üretim İhraç miktarı Nereye gönderildiği

Pamuk	: 18.000 balya,	16.000 balya,	Kayseri-Anadolu
Yün	: 600 kantar,	600 kantar,	Marsilya-Ligorno
Balmumu	: 450.000 kilo,	14.500 okka,	Beyrut-İzmir
Buğday	: 450.000 kilo,	150.000 kilo,	
Arpa	: 70.000 kilo,	yerinde yük.	Çok azı Suriye'ye
Susam	: 30 000 kilo,	15.000 kilo,	
Tütün	: 1. 000 kantar,	300 kantar,	Anadolu-Mısır

Adana'nın, 1844 yılı tarım ürünleri istatistiği ilginç özellikleri yansıtmaktadır. Pamuk üretiminde yüksek bir yekun olmasına rağmen, yıllık buğday üretimi 450 ton, arpa 70 tondur. Elde edilen 450 ton buğdayın 150 tonu da ihraç edilmektedir. Bu durum, 1844 yılında, Adana ve Tarsus'un yıllık toplam buğday üretim miktarını göstermektedir

¹²⁷ Barker, a.g.e, s. 385: YA" Adana Maddesi", C.1, s, 80-84

1858 tarihli Arazi Kanunnamesinin kabulü Çukurova'da ziraatin gelişmesinde önemli katkılarda bulundu. Bu alanda en büyük etkenlerden birisi de Aşiretlerin yerleştirilmesi ve ziraî hayata geçirilmeleridir

1864 tarihli Vilayet Nizamnamesiyle de Ziraat Bankası kuruldu. Bu sermaye kuruluşları, çiftçilerin borç bulmalarına imkan sağladı, bu da tabii olarak ziraatin gelişmesine büyük katkılar sağladı. 1866 tarihinden itibaren Adana'dan Maraş'a kadar ziraatin geliştiği gözle görülebilecek bir gelişme gösterdi¹²⁸.

Diğer yandan Çukurova'da , fazla üretilen bir diğer ürün de tütün (duhan) dır. Adana tütünleri Anadolu ve Mısır'a sevk edilmektedir. Adana pamuğunun bir kısmı Halep yoluyla batıya sevk edilirken, büyük bir kısmı ise Anadolu piyasasında kullanılmaktadır. Adana'ya gelen yünlerin büyük bir kısmı Karaman'dan gelmekte olup, Avrupa ve İzmir'e gönderilmektedir. Susam ise İngiltere'ye ihraç edilmektedir.

Adana ve Tarsus Paşalığının 1844 yılı ithalatı durumu ise görüldüğü gibidir¹²⁹.

Ürün ismi	İthal miktarı	Nereden geldiği	Nereye gittiği
Pirinç	400 ardeb	Beyrut	İç piyasa
Mısır		Beyrut	İç piyasa
Şeker	50 kasa	Beyrut	İç piyasa
Kalay	3.000 adet	Beyrut	İç piyasa
Küçük halı	3.000 adet	Anadolu	İç piyasa
Uzun halı		Anadolu	İç piyasa
İncir	500 zenbil	Suriye	Suriye-Mısır
Biber	100 çuval	Beyrut	Suriye-Mısır

İthal malları içerisinde bulunan Pirinç, incir ve biber Adana eyaletinde üretilmesi mümkün olabilen ürünler olmuştur. Ancak Bunalım toplumunda, tahrip olan tarım ekonomisi ve köylülerin can güvenliğinin olmaması her şeyi toplumsal gelişmeyi engellemiştir.

Adana vilayetinde ziraat usulleri hala eski usullerden tam olarak kurtulmuş değildir. Mali kudreti yerinde olan bazı çiftlikler hariç, geri kalan bölgelerde omuz zoru, el kuvveti, hayvan sırtıyla ziraat yapılmaktadır. Bu bölgelerin halkının gücü her sene ekinlerini ekip biçmeye yetmemektedir.

¹²⁸ Andrew Gordon GOULD; Pashas and Brigands, Ottoman Provincial Reform and its Important on the Nomadics Tribes of Soutern Anatolia (1840-1885), s. 192-193

¹²⁹ Barker, *Aynı eser*, s. 386

Ziraat Bankalarının çiftçilere sağladığı kredi kolaylığı çiftçiler tarafından bilinmekte ise de öteden beri murabahacıların (faizcilerin) ellerine düşen borçlarını kurtaramamalarından dolayı bankaların sağladığı bu kolaylıklardan faydalanamamaktadırlar. Büyük çiftlikler şimdilik belli taksitlerle ve ortaklaşa ziraat alet ve edevatını almaktadırlar. Bunun olumlu sonuçlarını, üretim artışı ve borçlarını ödeme olarak görmektedirler.

Büyük çiftlikler, her türlü ziraat alet ve edevatını almaktan öte bazıları özel olarak demirhaneler inşa etmek suretiyle, bu hususta büyük bir itina göstermişlerdir. Çiftliklerde genellikle buğday, arpa, susam, pamuktan başka bir şey yetiştirilmemektedir. Çiftçilik sanki bu dört mahsul ile sınırlı gibidir. Sanayi ziraatının hiçbirisi uygulanmamakta, yağ ve peynir üretimine mahsus makineleri ve tohum üretim ve ıslahı hususundaki teknik tedbirler, dikkatleri çekmeye başlamıştır¹³⁰.

Bahçecilik, sebzeçilik, arıcılık ve tavuk besleme gibi zirai sanayiden sayılan faaliyetler, çiftçileri ve çiftlikleri cezp edeceği beklenmektedir. Şimdiye kadar nazarı dikkati çekmeyen zeytinliklerden başka gülistan, dutluk ve yeni zeytinlik alanları açılması, hayvanların ıslahı hususlarına el atılmamıştır.

Bağ ve bahçeler daha çok Adana ile Tarsus, Mersin ve kısmen de Sis, Haçın ve Payas'ta mevcuttur. Buralarda her türlü sebze ve şeker kamışı ziraatı yapılmaktadır. Eğer sebzeçilik alanında da gerekli ıslahat yapılırsa, vilayette sebzesiz geçirilecek hiçbir mevsim olmayacaktır. Bu alanda yapılacak ıslahat ile sebze ve meyve ihracatının istikbali parlak olacaktır¹³¹.

Sebzeler içerisinde bulunan biber, Beyrut'tan çuvallar içerisinde devlet kontrolünde Adana'ya getirilmektedir. Domates, Patates ve patlıcan üretimi Adana'da ancak 1860'lı yıllarda yapılmaya başlanmıştır.

Adana Paşalığı'nın ihracat ve ithalat işlemleri, devlet bürokrasisinin karışık mevzuatı içerisinde, devlet tarafından yapılmaktadır. Nitekim Adana salnamesinde 1871-1872 yılında verilen bilgilerden Adana sancağı arazisi her türlü ziraate elverişli olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre buğday arpa, susam, üç çeşit mısır, Amerikan

¹³⁰ Adana vilayetinde yıllık 900.000 kilo arpa, 1000.000 kilo buğday, 620.000 kilo yulaf, 800.000 kilo kuru üzüm, 800.000 kilo susam, 9.000.000 kilo pamuk ve 150.000 kilo keten tohumu üretilmiştir. *1319 Tarihli*, (AVS), İstanbul, 1319, s. 245-247

¹³¹ *1315 (1900)*, (AVS), İstanbul, 1315, s. 256-259

pamuğu ayrı tüccarlar tarafından Anadolu'nun başka vilayetleri ile Avrupa'ya ihraç edilen nohut, mercimek, fasulye, şeker kamışı, tütün, soğan sarımsak, hıyar, karpuz, kavun kabak, enginar, Kıbrıs baklası, kırmızı biber, şalgam, pancar, bamya, patlıcan, domates, turp, havuç, lahana, marul, salata, kereviz, elma, armut, kayısı, şeftali, ayva, nar, erik, incir, limon, portakal, yeni dünya vb. çok çeşitli ürün yetiştirilmektedir¹³².

Ekonomik sistemin özelliği içerisinde, sermaye birikiminin yatırıma dönüşmemesi, özel sektörün ve rekabetin bulunmayışı, beylerin ve bürokratların, çağdaş devlet hizmeti sunmaktan ziyade, "arpalık" (rüşvet) peşinde koşarak, görevlerini kötüye kullanmaları bunalımı sürekli kılan önemli sebeplerdir.

1. Adana Bölgesinde Tarım Çeşitleri

1.1. Pamuk

Adana'da ve Çukurova'da pamuk ekimine 1830'lardan sonra önem verildi. Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa döneminde, bölgede tarım gelişti. İbrahim Paşa modern tarımcılığın temellerini attı. Kıbrıs'tan ve Mısır'dan pamuk tohumu getirtildi. Buğday ve arpada ürün verimini artırmak için ekim tekniğinde yenilikler yapıldı. Pamuk ekiminde usta zenciler getirilerek Adana'ya yerleştirildi. Tarım işçilerinin sağlıklı ve verimli çalışmalarını sağlamak yolunda etkin önlemler alındı. Bütün bu çabalar sonucu, Adana ovalarından elde edilen pamuk miktarı 1850'lerde 50 bin balyayı buldu. Fransız gezgin Langlois'nın kaydettiğine göre, 1852-1853'lerde Adana ilinde 50 pamuk işleme evi, 10 keçe yapımevi, 22 basmane, 40 masara yeri vardı. Bunlar, şirket halinde ve bir nazırın denetimi altında çalışırlardı.

Çukurova'da, Mısırlı İbrahim Paşa yönetimiyle beraber pamuk üretiminde bir artış olmasına rağmen, ancak iç piyasanın ihtiyacı karşılanmıştır. Fakat Amerikan iç savaşını beklenmedik sonuçları karşısında, 1861 yılında, Adana'dan dışarıya pamuk ihracatı başlamıştır. 1863 yılında Mersin'den gemilere yüklenen pamuk miktarı 70.000 balyayı bulmuş, 1864 yılı içinde bu miktarın iki misli pamuk ihracatı planlanmıştır.¹³³ Nitekim bu düşüncelerin Osmanlı yönetimince yürürlüğe konması sonucu, 1864 yılında

¹³² 1287 (1870-1871) Tarihli ,(AVS), İstanbul, 1287s.112: 1897 yılı istatistikleri gen. bilg. için bak, Tevfik Güran, *Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, c. 5, Ankara, 1997, s. 147

¹³³ Gould, *Aynı eser*, s, 68

Çukurovalı pamuk üreticileri, ucuz kredi, borçların ertelenmesi suretiyle desteklenmiştir¹³⁴.

1864 yılında Çukurova'da Fransızlar Pamuk işleme (çırçır) fabrikasını kurmuşlardır. Yabancıların bu ilgisinin olumsuz sonuçlara sebep olmasını önlemek için Cevdet Paşa, bir Reform Ordusu ile Çukurova'ya gelerek, beylerin köylüler üzerindeki baskısını ortadan kaldırmak, iskanları denetlemek ve devlet kontrolünde tarım potansiyelini devlet bağımsızlığını koruyarak verimli yönde harekete geçirmek istemiştir¹³⁵.

Amerikan iç savaşının 1865 yılında sona ermesiyle beraber, Çukurova'nın pamuk ithalatında büyük düşüşler olmuş, buna rağmen, Amerikan pamuk tohumları köylülere bedava dağıtılarak, üretim desteklenmiştir. Diğer bir önemli husus da Afrika'dan Çukurova'ya getirilen zenciler, fellahlar ve Arab olarak bilinen diğer çiftçi grupları ile beraber, Türk yönetimince köle statüsüne konmadığından ABD'deki gibi bir sosyal bunalım patlak vermemiştir.

Amerikan iç savaşının canlandırdığı pamuk fiyatları 1890 yıllarında gerilemişti.1890 yılında 6.09 kuruş olan okka fiyatı, beş yıl içinde 4.07 kuruşa düşmüştür. Ancak 1900'lerde, Almanlarında piyasaya girmeleri üzerine Fiyatlar yeniden yükselmiş, buna bağlı olarak Çukurova'da pamuk ekimi yeniden canlanmaya başlamıştır.¹³⁶ Nitekim 1845 ile 1890 yılları arası pamuk üretimi aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi gerçekleşmiştir. Pamuk Üretimi ve İhracatı (1845-1890- Pound olarak)¹³⁷

Yıllar	Üretim	İhracat (Mersin, Karataş Silifke'den)
1845	4.040.000	
1861	3.300.000	1.978.000
1862	2.800.000	
1863	19.600.000	2.125.000
1864	18.200.000	2.150.000
1869		17.800.000
1870		7.040.000
1871		8.190.000

¹³⁴ BA. Yıldız, 18-553/2-93-33

¹³⁵ Özellikle Ege ve Ak Deniz Bölgelerinde pamuk yetiştirilmektedir. Özellikle 13.Yüzyıldan sonra Anadolu'da pamuk ziraati hayli yayılmıştır. Osmanlı Devletinin son zamanlarında ise pamuk yetiştiriciliğe büyük önem verilmiştir.1863 yılında Mısır'dan getirilen pamuk tohumları parasız dağıtılmış, 1864 yılında ülkenin bazı şehirlerinde çırçır fabrikalarının kurulmasına izin verilmiştir Türkiye Cumhuriyeti döneminde de pamuk üretimi sütatle artmasına rağmen son zamanlarda bunun da üretimi eski yaygınlığını kaybetmiştir.(Süha Göney, **Sıcak Bölgelerde Ziraat Hayatı**, İstanbul, 1986, s. 181-186)

¹³⁶ *Farliamentary Papers 1865 vol. L. VII*, s, 19-20 Gould, *a.g.e* s, 68

¹³⁷ Andrew Gordon GOULD; **Pashas and Brigands, Ottoman Provincial Reform and its Important on the Nomadics Tribes of Soutern Anatolia** (1840-1885), Los Angeles, 1973, s. 195

1872		9.270.000
1873		15.025.000
1874		5.920.000
1875		21.186.000
1876		13.350.000
1877		7.920.000
1878		5.913.000
1879		6.886.000
1880		6.580.000
1881		6.580.200
1890		5.040.000

Avrupa Osmanlı İmparatorluğundaki pamuk üretimini almaya daima hazırды. Çukurova'da kaliteli pamuk üretimi, Avrupa için kıymetliydi. 1865'ten 1868 yılına kadar süren reformlar, pamuk üretiminin de gelişmesine vesile oldu¹³⁸.

Batıya göçlerini müteakip göçebeler bugün ekseriyeti oldukça güç yetiştirilen hayli maharet ve emek isteyen sulamalı pamuk ziraatına başlamışlardır¹³⁹.

Bölgenin ekonomik yönden özelliği 19.Yüzyılın ikinci yarısından sonra başlayan pamuk ile canlılık kazanmıştır. Nitekim Çukurova'da 1860'lar pamuğun altın çağı olmuştur.1861'de başlayan Amerikan iç savaş, o günün en önemli pamuk alıcısı olan İngiltere'yi darboğaza sokunca, pamuk fiyatları birden yükselmiştir

İngiltere bu durumda yeni ekim bölgeleri aramaya başlamıştır. El atılan bölgeler arasında Mısır'la Çukurova başta gelmiş, İngiltere'nin ihtiyacı olan pamuğu karşılamak için Mısır ve diğer Osmanlı toprakları için özel bir politika izlemiştir. Önceleri özendirici politika ile pamuk ekiminden "aşar" vergisinin kaldırılmasına çalışılmıştır. Neticede, pamuktan alınan vergi oranları da düşürülmüş ve Osmanlı yönetimi pamuk üretimi için başka teşvikler de vermeye çalışmıştır. Nitekim bunlar .

1. Devlet tarafından, pamuk üretmek isteyenlere boş toprakları karşılıksız verecekti.
2. Dağıtılan topraklardan 5 yıl süre ile vergi alınmayacaktı.
3. Pamuk dış satımından alınan vergi oranları düşürülecekti.
4. Pamuk işlemek için dışardan getirilecek araç, gereç ve makineler gümrük vergisinden muaf tutulacaktı.

Böylece devlet, yabancıların etkisiyle pamuk ekimini özendirmeyi resmi bir politika haline getirmiş, Amerikan tohumlukları dağıtımına başlanmış, Pamuk ekimini

¹³⁸ Andrew Gordon GOULD; *Pashas and Brigands, Ottoman Provincial Reform and its Important on the Nomadics Tribes of Soutern Anatolia (1840-1885)*, 194

¹³⁹ F. Sümer, *Oğuzlar Tarihleri Boy Teşkilatı, Destanları*, Ankara, 1967, s. 200

düzen altına alacak bir yönetmelik hazırlanmıştır .Bu arada, Fransızlar da Adana'da 1864'te bir pamuk işleme(çırçır) fabrikasını kurmayı başarmışlardır. Daha sonra İngilizler 1865'lerde Çukurova'yla ilgilenirken Adana'nın ikinci pamuk işleme kuruluşlarını oluşturdular. İngiliz işadamı Gout, Adana'da, Mersin'de ve Tarsus'ta üç fabrika açıldı. Bu fabrikalarda 90 çırçır makinesi, iki su cenderesi ve iki de su türbini bulunuyordu .Bunun ardından, Tırpani Kardeşler Adana'da bir çırçır fabrikası kurdular. Bu fabrika, daha moderndi ve buharla çalışıyordu.

Almanlar pamuk gereksinimlerini karşılamak için Osmanlı Devleti ile Adana pamuğu üzerine pazarlığa giriştiler.1900'lerden başlayarak 4 yıl süre ile Adana ovalarında üreticiye hem tohumluk pamuk,hem de araç gereç yardımı yapmaya başladılar¹⁴⁰.

Almanlar bölgede büyük toprak sahiplerini destekleyerek büyük çiftliklerin kurulmasına öncülük ettiler. Karşılıksız tohumluk dağıttılar. Kredi yerine araç ve gereç verdiler. İşgücü sorunu çözümlenerek siyasal ve toplumsal öneriler geliştirdiler. Pamuk,son zamanlarda büyük ölçüde rağbet gördü. Nüfusun hızla büyümesi pamuk üretimine bağlanabilir. Pamuk tohumunu ayırmak ve balyalamak için çırçır fabrikaları kuruldu.

Pamuk İhracatına bakacak olursak;1906'da % 20,1913'te % 75 oranında pamuk alıcısı olan Almanlar,sulama ve iskan sorunuyla birlikte ilgilenmişlerdir. Adana'daki Çiğit Fabrikası için Mısır'dan fişleme makinesini getiren Almanlar, 500.000 hektarlık yeni bir alanın pamuk üretimine açılması için bir tasarı geliştirse de, 1.Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmaları üzerine bu amaçlara ulaşamadılar.

¹⁴⁰ Adana bölgesinde yılda 100.000 balya pamuk üretilir. Yörede, iki tür pamuk yetiştirilmektedir. Amerikan türü pamuğun kalitesi düşüktür. Yerli denen pamuk türü çok eskiden beri yetiştirilmektedir. Kalitesi Türkistan pamuğunkine yakındır. Verim,hektar başına değişmektedir. Ortalama 100-300 kg arasında tohumuz pamuk elde edilir Adana bölgesinde yılda 100.000 balya pamuk üretilir. Yörede, iki tür pamuk yetiştirilmektedir. Amerikan türü pamuğun kalitesi düşüktür. Yerli denen pamuk türü çok eskiden beri yetiştirilmektedir. Kalitesi Türkistan pamuğunkine yakındır. Verim,hektar başına değişmektedir. Ortalama 100-300 kg arasında tohumuz pamuk elde edilir Adana bölgesinde pamuk üretimi, 1900'lü yıllardan başlayarak hızla artış gösterdi. 1896'da 2.000 balya olan üretim, 1908'de 46.000 balyaya,savaş öncesinde de 135.000 balyaya çıktı. Bu üretim artışına koşut olarak, Çukurova'dan yapılan pamuk dış satımı da artmıştır.

Adana Bölgesinde Pamuk Üretimi ¹⁴¹

Yıl	Balya	Yıl	Balya
1896	2.000	1914	135.000
1905	45.000	1915	15.000
1906	50.000	1916	100.000
1907	56.000	1917	15.000
1908	46.000	1918	10.000
1909	76.000	1919	59.000
1910	45.800	1920	186.325
1911	80.000	1921	30.000
1912	115.000	1922	100.000
1913	160.000	1923	100.000

Çukurova'da Yapılan Pamuk İhracatının Değeri

Yıllar	Çukurova	İmparatorluk	%
1880	134.412 Lira	289.510 Lira	46.4
1886	187.323 Lira	528.510 Lira	35.0
1889	88.797 Lira	500.816 Lira	17.7
1895	323.130 Lira	562.752 Lira	57.4
1899	172.560 Lira	507.498 Lira	34.0
1905	166.395 Lira	512.567 Lira	32.4
1907	178.835 Lira	608.428 Lira	29.3

1.2. Mercimek Harası

Mercimek harası diye bilinen geniş ve verimli topraklar padişah "has"ı olarak varlığını sürdürmüş, 1869'da çiftliğe dönüştürülmüştür. Çiftlik 800.000 dönümlük bir alana yayılmıştı. Bu araziler Fransızların önerisi üz, erine 75 yıl süre ile bir Fransız ortaklığına kiraya verilmiş ancak 1.Dünya Savaşı'nın başlaması ile sözleşme feshedilmiştir

1927'ye kadar atıl kalan işletme, bu tarihte Ziraat Vekaletine devredildi.1 Eylül 1929'da Mercimek Aygır Deposu, Mustafa Kemal Paşanın hediye ettiği iki safkan Arap atı ile işletmeye açıldı. Daha sonra buradaki atlar 1 Ağustos 1931'de kurulan Çukurova Harasına katıldı.

2. Tarımda Makineleşme

Tırpani kardeşler aynı zamanda,Çukurova'nın ve Adana'nın gerek duyduğu tarımsal araç ve gereçleri dış ülkelerden sağlıyordu .İngiliz etkisi ile gümrük bağışıklığı

¹⁴¹ Andrew Gordon GOULD; *Pashas and Brigands, Ottoman Provincial Reform and its Important on the Nomadics Tribes of Soutern Anatolia (1840-1885)*, s. 197

tanınan tarımsal araç ve gereç ithalatında büyük bir artış görüldü. Ancak, Amerikan iç savaşından sonra pamuk fiyatlarının düşmesiyle pamuk ekimi azaldı.

Diğer ziraat aletlerinden “üç demirli”yi 1875 yılında Taşçı çiftçilerinden Salih Efendi icat etmiş ve Tarakçı namındaki bir ustaya yaptırmıştır.1879’da gelen ilk orak makinesini Mennanoğlu Kasım Bey almış ise de, ağır olduğu için çalıştıramamıştır. Çifte kazanlar (buharlı nadas makineleri)1881 senesinde Vali Abidin Paşanın teşvikiyle Menafi Sandığı tarafından getirilmiştir.

Tarımda dışardan getirilen makinelerin yanı sıra,içerde üretilen makinelerde kullanılmış,hatta bu konuda ilginç deneyler de yapılmıştır. Ziraat Müdüriyeti’nin 1912’lerde bir raporuna göre, Adana’da yapılan böyle bir harman makinesi tecrübesinin sonucu, ikisi de İzmir’de yapılmış olan Agopyan mamülü makinelerin Asaduryan makinelerinden daha iyi iş gördüğü anlaşılmıştır.

Ziraat Mektebi arazisinde yetiştirilen buğdayın taneleri (patoz)ile ayrıştırılmış,saplar toplanarak denenmiş, bununla da yetinilmeyerek “kileli”sapların nasıl ezileceğini görmek için çevre köylerdeki bir harmana gidilerek harmana yeniden saplar dökülmüş, bir çift at ile deney yapılarak yerli dövenlere oranla 1.5 misli iş görebileceği anlaşılmıştır.¹⁴²

2.1. Adana’ya Getirilen İlk Tarım Araç ve Gereçleri İle Ürünler

1859 da İsmail Efendi Fırto (Hinto) adıyla anılan bir araba getirdi.1859 Frenk patlıcanı adıyla domates getirildi. Halk onu uzun süre yemedi.(mekruh saydı.)1860 Harman makinesi getirildi.1870 Çay geldi ve yaygınlaştı.1879 Orak makinesi B. Mennanoğlu Kasım Bey getirdi.

1880 Buharlı çift makinesi İngiltere’den, 1881 de ise Elek makinesi Harput’lu Nafi Efendiye geldi. Yine 1882 İngiliz malı öküz-tek kollu pulluk İplikçi adındaki tüccar tarafından getirildi.1887 Mısırdan Amerikan pamuğu tohumu getirildi ve yardım olarak köylüye dağıtıldı.

¹⁴² Andrew Gordon GOULD; *Pashas and Brigands, Ottoman Provincial Reform and its Important on the Nomadics Tribes of Soutern Anatolia (1840-1885)*, s. 197

2.2. Adana'da İlk Fabrikalar

Adana-Mersin demiryolunun açılmasından bir yıl sonra 1887'de Tarsus'ta ilk iplik fabrikası açıldı. 2 Kasım 1889'da yapılan bir sözleşme ile de Nazar Nişan Efendiye Adana'nın ilk dokuma fabrikasını kurma imtiyazı verildi. Sadece Adana bölgesi için 20 yıl süre ile geçerli olacak bu imtiyazla, her çeşit çuha ve fason ve kazmir ve her çeşit basma ve hümayun ve Amerikan bezi ve yün ve pamuk ipliği ve tire ve boyalı boyasız her çeşit fes üretme yetkisi çıktı.

1890'da ise, Adana'da askeri giysiler üreten bir fabrika, birçok boya atölyesi, her birinde 5 makine bulunan 7 çırçır atölyesi vardı. Daha önce, çırçır fabrikası kuran Tırpani Kardeşler, 1901'de ilk iplik fabrikasını işletmeye açtılar. 1914'te 310 işçinin çalıştığı bu fabrika 160 ton iplik, 530 bin metre kumaş ürettiyordu.¹⁴³

Yine, Adana'da açılan ikinci bir fabrika, Simyanoğlu ile ortaklarındı. 1906'da çalışmaya başlayan fabrikada 150 işçi vardı. Fabrika 5.4 milyon kuruş değerinde 150 ton iplik, 470 bin metre kumaş ürettiyordu.

1920'li yıllarda Adana'da 20 dolayında fabrika vardı. Bunlar çoğunlukla, pamuklu dokuma, buz ve un fabrikalarıydı. İşgal ve Milli Mücadele ardından, Cumhuriyetin ilk yıllarında işleyişini bir süre durduran bu fabrikalar içinde en ünlüleri, Simyonoğlu Fabrikası, Aşıkyan Fabrikası, Mardikyan Fabrikası, Salih Efendi Fabrikası, Suphi Paşa Fabrikası, Zilanzade Mehmet Fuat Bey Fabrikası, Boduroğlu Fabrikası, Ziraat Bankası Fabrikası, Reji İdaresi Tütün Fabrikası ve Murat Makarna Fabrikasıydı. Adana'da gerçek anlamda ilk fabrika, 1864'te kuruldu

Fabrika 11 yıl sonra, toplumsal ve ekonomik gerekçelerle Ceyhan kazasının merkezine taşındı. Ancak, aşiret kavgaları yüzünden bölgede işsizlik başlamıştı. Adana'da ki fabrika Ceyhan'a taşındı. Daudet ailesinden fabrikayı çalıştıracak kimse kalmayınca, kuruluş Hasan Yeşil Bey'e satıldı.

Milli Mücadeleden sonra, Emlak-ı Milliye kalan bu fabrikayı, 1927'de Nuh Naci Yazgan, Nuri Has, Mustafa Özgür, Seyit Tekin satın almışlar ve günümüze değin Milli Mensucat Fabrikası adı altında çalıştırmışlardır. Pamuk işleyen sanayiinin yanı

¹⁴³ Andrew Gordon GOULD; *Pashas and Brigands, Ottoman Provincial Reform and its Important on the Nomadics Tribes of Soutern Anatolia (1840-1885)*, , s. 198

sıra, Adana'da 10 gelişkin değirmen vardı. Büyük işyerleri arasında Reji İdaresi'nin bir tünün fabrikası da yer alıyordu.

2.3. İlk Bez Fabrikası:

Adana'da,ilk bez fabrikası 11 Ocak 1901 günü işletmeye açıldı. Havace Tırpani adında bir işadamının kurduğu bu fabrikada üretilen bezlere yakın zamana kadar Tırpani Bezi denirdi.

2.4: İlk Un Fabrikası:

XIX. yy sonlarına kadar Çukurova'da fabrika niteliği taşıyan değirmenler yoktu. Bu alana Adana'da ilk atılan Arnavut Salih Efendidir. Bosna'dan göçmen olarak Adana'ya gelen Salih Efendi,1902'de Seyhan kıyısında,Taşköprü'nün doğu yönünde,o gün için modern bir un fabrikası kurdu. Fabrika uzun yıllar çalıştı¹⁴⁴

3. Ulaşım

3.1. Deniz ulaşımı

Deniz ulaşımı açısından bir başka öneri, Adana'nın Yumurtalık ve Karataş limanlarını modernleştirmeyi amaçlıyordu. Ancak tasarı 1880'de geri çevrildi. Söz konusu tasarı 240 bin liraya yakın bir harcamayla Karataş-Yumurtalık limanlarını günün gemilerine elverişli bir yapıya kavuşturmayı öngörüyordu.

Tasarının geri çevrilmesiyle,doğal koşulları liman olmaya elverişli Mersin,giderek gelişen bir kent merkezi olmaya yöneldi.¹⁴⁵

3.2. Demiryolu

Demiryolu Adana'da sosyo-ekonomik yaşamı hızla canlandırdı. Bu büyümenin temelinde, hiç kuşkusuz, pamuk üretiminin gelişmesi yatmaktadır. .1911 yılına kadar bazı gelişmeler olmuş ve 295.693 yolcu, 129.898 ton mal taşınarak büyük bir gelişme görülmüştür. Aşağıda bu durum yıllara göre bakıldığında daha iyi görülecektir.

Yıllar	Taşınan Yolcu Sayısı	Taşınan Mal Miktarı	Km. Başına Brüt Geliri
1889	27.804		
1890	38.507	36.612 ton	4.753 frank
1900	-----	-----	7.789 frank
1906	141.858	54.267 ton	9.422 frank

¹⁴⁴ Andrew Gordon GOULD; *Pashas and Brigands, Ottoman Provincial Reform and its Important on the Nomadics Tribes of Soutern Anatolia (1840-1885)*, s. 202

¹⁴⁵ Tefik Güran, *Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, c. 5, Ankara,1997, s. 277: YA" Adana Maddesi",C.1,s76-80

1908	173.186	85.240 ton	13.723 frank
1910	295.693	129.898 ton	18.511 frank
1911	335.349	147.563 ton	20.506 frank

Bu arada Berlin-Bağdat demiryolunun, İstanbul-Bağdat bölümüne ilişkin anlaşma “Anadolu Demiryolları Kumpanyası” ile Osmanlı Hükümeti arasında, 1889’da imzalanmıştı. 2500 km’lik hattın yapımı 8 yılda tamamlanacaktı. Fransız işgalinin başlamasıyla Pozantı’ya kadar gelen hat yapımı durdu. 1907’de ancak Bulgurlu’ya kadar olan bölümü bitirebildi.¹⁴⁶

1908’de . Konya-Bağdat arasındaki kısım yapımına savaş sırasında da devam edildi. Mütareke imzalanınca, Konya’dan Nusaybin’e kadar Bağdat Hattı, Almanlardan İngilizlerin denetimine geçti. 1919’da da İngilizlerin yerini Fransız askeri denetimi aldı. 1921’de imzalanan Ankara Anlaşmasından sonra hat, bir Fransız grubunun işletmesine verildi. 1922 Ekim’inde işe başlayan şirketin genel merkezi Halep’te idi.¹⁴⁷

4. Adana’da Kurumlar

4.1. Ticaret ve Sanayii Odası Ticaret Borsası

XIX. yüzyılda Adana’da alım-satım koşulları çok ilkel idi. Borsa binası yoktu, pamuk ticareti örgütlenmiş değildi. Satıcılar çırçırlarını temizleyip sepetlere koyar, meyve gibi pazara getirirlerdi. Satış alanına gelen pamuklar, dualar okunduktan sonra alıcılara sunulur ve satış başlardı.

4.2. Adana Ticaret Odası:

Türkiye’nin en eski odalarından olan Adana Ticaret Odası dış alıcılarında

¹⁴⁶ Demiryolu Tasarıları, XIX.yy’ın ikinci yarısında Çukurova’yı dünya pazarına bağlamayı amaçlayan çeşitli tasarılar geliştirilmiştir. Bunların ilki, 1856’da İngilizlerin önerdiği ve Osmanlı Devleti’nin benimsediği İskenderun-Basra Körfezi demiryolu tasarısıydı. 1870’de yine İngilizlerin önerdiği bir başka tasarı, Mersin-Adana-İskenderun-Kilis-Urfa-Diyarbakır demiryoluydu. Ancak, Osmanlı Devleti bu tasarımı benimsemedi. Adana demiryolu için ilk somut adım 1883’te atılabildi. Ocak 1883’te Mehmet Nihat Bey ile, Kostaki Teodoridi (Kara Todorî Paşa) adlı iki Osmanlı vatandaşı, 99 yıllık bir demiryolu ortaklığı imtiyazı aldılar. Bu imtiyaz, Mersin-Adana demiryolu içindi. İmtiyaz sahipleri, imtiyazlarını 31 Ocak 1885’te 165.000 İngiliz Lirası sermayeli Osmanlı Demiryolu ortaklığına sattılar. 1929’da Adana-Mersin demiryolu millileştirildi. Tefvik Güran, **Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yıllığı 1897**, c. 5, Ankara, 1997, s. 289: YA” Adana Maddesi”, C.1, s.91-94

¹⁴⁷ Demiryollarının Adana’da küçük bir onarım atölyesi de vardı. Bölgede demiryolunun temeli, Abidin Paşa’nın valiliği döneminde uzunluğu 67 km. olan Adana-Mersin yolunun inşasıyla atıldı. 2 Ağustos 1886’da büyük bir törenle Köse Raif Paşa’nın valiliği sırasında işletmeye açıldı. İşletmeyi yöneten ortaklık, halkı alıştırmak için, bir ay süreyle herkesi parasız götürüp getirmişti. Sonraları ufak ücretlerle halk tren yolculuğuna alıştırmıştı.

baskısıyla 1894'te kurulmuştu.1909'a değin pek etkili olamadı.1909'da çok sayıda insanın ölümüne, ekonomik yaşamda durgunluğa yol açan 1909 olayları yüzünden çalışmalara bir süre ara verdi. Sonra Ziraat Odasını da içine alarak,1911'e dek Ticaret ve Ziraat Odası adı altında çalıştı. 1911'de, Ziraat Odasının ayrılmasıyla, çalışmasını Ticaret Odası adıyla 1918'e dek sürdürdü. İlk kez, 2 Mayıs 1913'te yapılan seçimde, başkanlığa Giragos Keşişyan getirildi. İkinci başkan Dıblanzade Mehmet Fuat, başkan yardımcısı İbrahim Sadık Bey'di. Bu odanın Ayrıca 8 üyesi,bir de başkatibi vardı

4.3. Adana Ticaret Borsası

17 Eylül 1913'te çalışmaya başladı.15 Nisan 1886 tarihli Umum Borsalar Nizamnamesi'ne göre,borsalar ancak odalara bağlı olarak kurulabiliyordu. Bu yüzden, başvuruyu Ticaret ve Sanayii Odası yapmış, valilik de 4 Haziran 1913'te izin vermişti.

148

5: Eğitim:

1890'da Adana vilayetinde toplam 101 okul vardı. Bunların öğrenci sayısı 4000 kadardı. Aynı tarihte, nüfusun birkaç yüzbin olduğu düşünülürse, okul sayısının çok düşük olduğu ortaya çıkmaktadır.1876'da Adana'da bulunan 6 okul,öğrencilerinin de 3287 olduğu bilinmektedir. 1890'da bu durum genel olarak şöyledir:

Gruplar	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
Müslüman	70	2000
Ermeni	13	1000
Rum ve Arap	10	3000
Katolik	4	220
Protestan ve Latin	4	200

Okullar, Müslüman okulları dışında,genellikle azınlık dillerinde ya da Fransızca ve İngilizce eğitim yapmaktaydılar. Azınlıklar,ilkokul üstü eğitim yaparken, Müslüman okulları daha çok ilköğretim düzeyindeydi

6: Sağlık Hizmetleri

XIX.yüzyılda düzenli bir sağlık hizmetinden yoksun olan Adana'da ilk hastane yapımına, 12 Şubat 1894'te Vali Faik Paşa'nın döneminde belediyece başlanmıştı.

Kuşçu Hakkı Bey'in sorumluluğundaki inşaatın 4 pavyonu ,1896'da bitirilerek Guraba Hastanesi adı ile hizmete açıldı¹⁴⁹.

Sonuç olarak bir değerlendirme yapılacak olursa; 1844 Adana Eyalet bütçesinin özelliği dikkate alındığında, en fazla vergi Hıristiyanlardan haraç olarak alınmaktadır. Müslüman köylülerin verdiği vergi ise (Salyane olarak) 3.500.000 kuruş kadardır. Ve toplam vergi içerisinde Hıristiyanlardan daha az olduğu anlaşılmaktadır. Ancak salgın hastalıklar, askerlik görevi ve vergi ödenmesi hallerinde gerekli fedakarlığı gösteren Türk köylülerinin perişan durumu, serbest ticaret yapan askere gitmeyen Ermenilerin yanında, açık bir dengesizlik yansıtır.

Görüldüğü gibi gelirler her alanda giderlerden fazla olmuştur. Ancak Adana'daki devlet gelirlerinin önemli bir kısmı enfiye, tütün, şarap, mum ve kahve tekeli ile gümrüklerden oluşmaktadır. Ancak İthal malları içerisinde bulunan Pirinç, incir ve biber Adana eyaletinde üretilmesi mümkün olabilen ürünler olmuştur.

Adana'nın, 1844 yılı tarım ürünleri istatistiği ilginç özellikleri yansıtmaktadır. Pamuk üretiminde yüksek bir yekun olmasına rağmen, yıllık buğday üretimi 450 ton, arpa 70 tondur. Elde edilen 450 ton buğdayın 150 tonu da ihraç edilmektedir.

Adana pamuğunun bir kısmı Halep yoluyla batıya sevk edilirken, büyük bir kısmı ise Anadolu piyasasında kullanıldığı anlaşılmıştır.. Çukurova'da, Mısırlı İbrahim Paşa yönetimiyle beraber pamuk üretiminde bir artış olmasına rağmen, ancak iç piyasanın ihtiyacı karşılanmıştır. Fakat Amerikan iç savaşını beklenmedik sonuçları karşısında, 1861 yılında, Adana'dan dışarıya pamuk ihracatı başlamıştır Diğer yandan Çukurova'da , fazla üretilen bir diğer ürün de tütün (duhan) dür. Adana tütünleri Anadolu ve Mısır'a sevk edildiği görülmüştür Yine sebzeler içerisinde bulunan biber, Beyrut'tan çuvallar içerisinde devlet kontrolünde Adana'ya getirilmektedir. Domates, Patates ve patlıcan üretimi Adana'da ancak 1860'lı yıllarda yapılmaya başlanmıştır.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Hastaneyi 1898'e dek Hakkı Bey yönetti. Bu tarihten sonra yönetimi Sıhhiye Müfettişi Dr.Eşref Bey, Salih Efendi, Tekelizade Osman Bey, Ağazade Hüseyin Hüsni Efendi ve Bızdıkyan Artvin Efendi'den oluşan bir kurul devraldı.1911'de hastane yönetimi, Özel İdareye bırakıldı. Sonradan Memleket Hastanesi adını alan 150 yataklı bu hastanede, 1920'lerde 9 pavyonla, 1 eczane vardı. 1921'de bir de röntgen aygıtı alınmıştı. Yoksullara parasız bakılıyordu. Hali vakti yerinde olanlardan 1. ve 2. sınıf adıyla ücret alınıyordu. Günde 40-50 yoksul hastaya ayakta bakılıyordu. Ekonomik durumu iyi olanlardan 25 kuruş pansuman ücreti alınıyordu.

¹⁵⁰ Tevfik Güran, a.g.e , c. 5, , s. 289: YA" Adana Maddesi" ,C.1,s,93-94

Adana Paşalığı'nın ihracat ve ithalat işlemlerinin devlet tarafından yapıldığı Buna göre; buğday arpa, susam, üç çeşit mısır, Amerikan pamuğu ayrı tüccarlar tarafından Anadolu'nun başka vilayetleri ile Avrupa'ya ihraç edilen nohut, mercimek, fasulye, şeker kamışı, tütün, soğan sarımsak, hıyar, karpuz, kavun kabak, enginar, Kıbrıs baklası, kırmızı biber, şalgam, pancar, banya, patlıcan, domates, turp, havuç, lahana, marul, salata, kereviz, elma, armut, kayısı, şeftali, ayva, nar, erik, incir, limon, portakal, yeni dünya vb. çok çeşitli ürünün pazarlandığı anlaşılmıştır

1864 tarihli Vilayet Nizamnamesiyle de Ziraat Bankası kuruldu. Bu sermaye kuruluşları, çiftçilerin borç bulmalarına imkan sağladı, bu da tabii olarak ziraatin gelişmesine büyük katkılar sağladı. Ancak Ziraat Bankalarının çiftçilere sağladığı kredi kolaylığı çiftçiler tarafından bilinmekte ise de öteden beri murabahacıların (faizcilerin) ellerine düşen borçlarını kurtaramamalarından dolayı bankaların sağladığı bu kolaylıklardan faydalanma büyük engelleri getirmeyi önleyememiştir.¹⁵¹

Önemli bir sonuç ise; Adana vilayetinde ziraat usulleri hala eski usullerden tam olarak kurtulmaması ve mali kudreti yerinde olan bazı çiftlikler hariç, geri kalan bölgelerde omuz zoru, el kuvveti, hayvan sırtıyla ziraat yapılmasına çalışılması olmuştur. En önemlilerin de ekonomik sistemin özelliği içerisinde, sermaye birikiminin yatırıma dönüşmemesi, özel sektörün ve rekabetin bulunmayışı, beylerin ve bürokratların, çağdaş devlet hizmeti sunmaktan ziyade, "aralık" (rüşvet) peşinde koşarak, görevlerini kötüye kullanmaları bunalımı sürekli kıldığı belirlenmiştir.

Önemli sonuçlar göstermeye devam edecek olursak : Mercimek harası diye bilinen geniş ve verimli topraklar padişah "has"ı olarak varlığını sürdürmüş, 1869'da çiftliğe dönüştürülmüştür. Tırpani kardeşler aynı zamanda, Çukurova'nın ve Adana'nın gerek duyduğu tarımsal araç ve gereçleri. Getirtmeye başlamış, tarımda dışardan getirilen makinelerin yanı sıra, içerde üretilen makinelerde kullanılmış, hatta bu konuda ilginç deneyler de yapılmıştır

1880 Buharlı çift makinesi İngiltere'den, 1881 de ise Elek makinesi Harput'lu Nafi Efendiye gelmiş, Adana-Mersin demiryolunun açılmasından bir yıl sonra 1887'de Tarsus'ta ilk iplik fabrikası açılmış, 2 Kasım 1889'da yapılan bir sözleşme ile de Nazar Nişan Efendiye Adana'nın ilk dokuma fabrikasını kurma imtiyazı verilmiştir

¹⁵¹ Tefvik Güran, a.g.e., c. 5, s. 295: YA" Adana Maddesi", C.1, s.90-95

VI. BÖLÜM

MERSİN(İÇEL)

Mersin Sancağı'na ise, en büyük geliri aşar (tahıl) vergisi sağlıyordu. Yaklaşık 3 milyon kuruş olan aşar (tahıl) vergisini, 844.495 kuruşla hayvan vergisi izlemekteydi. 666.822 kuruş olan emlak vergisi de önemliydi. İçel ve Mersin sancaklarının XX.yüzyılın başlarındaki gelirleri, birinin 5.519.281 kuruş, öbürününse 5.366.784 kuruş olarak birbirine hemen, hemen eşitti.

1901 Adana Vilayeti Salnamesi'ne göre, İçel ve Mersin sancaklarının başlıca gelir kalemleri şöyle sıralanmaktaydı:¹⁵²

Gelir Türü		
Hayvan Vergisi		
(Ağnam Rüsümü)	2.102.250 kr	844.495 kr
Tahıl Vergisi		
(Aşar)	1.825.900 kr	2.925.783 kr
Orman	987.212 kr	315.834 kr
Kazanç (Temettü)	280.000 kr	225.000 kr
Çeşitli Ürünlerden Alınan Vergiler		
Mahkeme Harçları	73.795 kr	92.434 kr
	72.602 kr	82.213 kr
Emlak Vergisi	55.281 kr	666.822 kr
Bedel-i Askeriye	41.000 kr	58.290 kr
Emlak ve Tapu Harç.	49.581 kr	155.381 kr
Gümrük Vergileri	19.996 kr	
Maarif İanesi	11.107 kr	
Maden Vergisi	548 Kr	542 kr
Toplam	5.519.281 kr	5.366.784 kr

¹⁵² Adana Vilayet Salnamesi, 1316 (1901) tarihli, İstanbul, 1316

Bu verilere göre,İçel Sancağı'nın en büyük iki gelir kalemi, 2.102.259 ve 1.825.900 kuruşla hayvan ve ürün vergileriydi 987.212 kuruşla orman ve 280.000 kuruşla temettü (kazanç) vergileri de, toplam gelir içinde önemli bir yer tutmaktaydı.

I. TARIM

1901 Adana Vilayeti Salnamesi, İçel Sancağının en verimli toprağının Tarsus ve çevresinde bulunduğuna işaret etmektedir. Bu salnameye göre, Tarsus yöresinde bol miktarda elde edilen ürünler, buğday, arpa, yulaf, susam, pamuk, ipek kozası, akdarı, mısır, nohut, mercimek, zeytin, portakal, limon, badem, elma, armut, turunç, seker kamışı idi. Anamur'da yaklaşık 40.000 dönümlük bir araziden, 30.000 kile mısır darısı, 10.000 kile susam, 8.000 kile arpa, ve 9.000 kile de buğday elde edilmişti..¹⁵³

XX.y.y'ın başında, İçel Sancağı'nın Mut kazası da tarım ürünleri açısından ileriydi. Yörenin başlıca ürünlerini buğday, arpa, çavdar, burçak, zeytin, nohut, mısır, susam, pamuk, ve fasulye oluşturmaktaydı. Ayrıca, yörede yetiştirilen ve "kilitli" adı verilen pirinç ürünü de önemliydi. Mut'taki zeytinlerden zeytinyağı da yapılmaktaydı.

1. Pamuk

XIX. yüzyılda İçel yöresinin en önemli ürünü pamuktu. İngiltere ve yüzyılın sonlarında da Almanya'nın pamuk üretimini geliştirmeye yönelik çabaları, üretim düzeyini çok yükseltti. 1864'te Mısır'dan getirilip üreticilere dağıtılan binlerce kiloluk tohum, yörede çalışmaya başlayan tarım uzmanları ve üreticiye çok etkili oldu¹⁵⁴.

2. Ormanlık Alan

1890'da Cuinet, bu dönemde İçel sancağı'ndaki toplam ormanlık alanın 170.096 hektarı bulunduğunu yazmaktadır. Cuinet'ye göre, İçel Sancağındaki dört kazanın ormanlık alan dağılımı şöyleydi:¹⁵⁵

Kaza adı	Ormanlık alan (hektarı)
Silifke	82.283 ha
Anamur	44.244 ha

¹⁵³ Adana Vilayet Salnamesi, 1316 (1901) Tarihli, İstanbul, 1315

¹⁵⁴ 1864'ten sonra Ticaret ve Ziraat Nezareti'ninin getirtip üreticiye dağıttığı 140 ton Amerikan pamuk tohumu da önemliydi. Yöredeki büyük toprak sahiplerine I. Dünya Savaşı öncesinde, pamuğun kalitesini yükseltmek amacıyla,Türkistan'dan 300 ton tohum getirterek pamuk üreticilerine dağıttı. Şirket, sulama şebekesini düzene koymak için de büyük çaba harcadıysa da, savaş patlak verince, çalışmaların büyük bölümü sonuçlandırılmadı.

¹⁵⁵ VitalCuinet: a.g.e.,s.50-57

Gülнар	24.936	ha
Mut	18.633	ha
Toplam	170.096	ha

2.1. Narenciye

Mersin mıntıkasında Cumhuriyet devrinden evvel takriben beşbin dönüm kadar saha üzerinde; dut, nar, kaysı, malta eriği-yeni dünya, turunç ve pek az miktarda da portakal ağacından ibaret iki yüz bahçesi vardı. En çok portakal ağacı Mersin'in kuzeyinde Hıdıroğlu Ali ve Ahmet Işıkara'nın bahçeleri idi.

Meşrutiyetin ilanından sonra Osmaniye mahallesi etrafında dört yol portakalları örnek ittihaz edilerek bazı Ermenilerde portakal bahçesi yapmaya başlamışlardı. Bu memleketin o zaman en zengini bulunan Sakız ve Rodos'tan getirdikleri mandalin cinsine ancak 30 dönüm yer tahsis edebilmişler diğer tarafını zeytinlik yapmışlardı. Bu izahattan anlaşılıyor ki, Cumhuriyetten evvel, her ne kadar keyfiyet itibari ile düzgün olmasa da kurulan bahçeler maalesef daha çok gayri Müslim unsurlar tarafından yapılmıştı. Dışarıya veya memleketin diğer şehirlerine portakal ihracatı yoktu.

Yeni portakalcılık Mersin'in köylerine de intikal etmiştir. Bugün Mersin kazasında mevcut olan narenciye miktarı tahminen:

Ağac Adedi Dönüm Bulunduğu Yer İsmi

320.000	8.000	Mersin(Karaisalı Mentеш Çavuşlu dahil)
12.000	300	Karacailyas (Yanpar, Karacadağ)
20.000	500	Bekirde, CivanYaylağı(İğdir, Evrenli, Korucular)
40 000	1.000	Çavan ve Halisi
8.000	200	Karahacılı, Turunçlu
32.000	800	Bozan
24.000	600	Çiftlik
32.000	800	Mezitli Davul Tepesi
12.000	300	Tuğlu, Sarıyer
32.000	800	Tece

II. SANAYİ

1. Dokuma Sanayii

XIX.yüzyılda İçel yöresinde başlıca dokuma sanayii vardı. Bu sanayinin büyük çoğunluğunu da pamuk ve keçe imalatı oluşturmaktaydı. 1860 öncesi, pamuk işleme ve presleme işlemlerinde ilkel yöntemler yapılmakta idi. Bu ilkel yöntemlere son vermek

amacıyla, ilk kez 1863'te Gont adlı bir İngiliz tüccarı, Adana'nın yanı sıra Mersin ve Tarsus'ta da birer çırçır fabrikası açtı. Yukarıda da açıklandığı gibi bu fabrikalarda 90 çırçır makinesi, 2 su cenderesi ve 2 su türbini vardır. Gont'u ünlü Tırpanı kardeşler izledi. Özellikle 1860'lardan sonra pamuk üretiminin artması, yörede temel girdisi pamuk olan bir sanayiinin kurulmasına yol açtı

İçel yöresinde pamuk üretiminin artışı ve demir yolunun yapılması ile ulaşımın kolaylaşması bir yandan ticareti canlandırırken, öte yandan sanayinin de gelişmesine neden oldu. Nitekim, 1887'de Tarsus'ta Mavromati ve ortakları bir iplik fabrikası kurdu. I. Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen önce, toplam kapasitesi 5.000 ine ulaşan bu fabrikada 350 işçi çalışmakta, yaklaşık 8 milyon kuruş değerinde 200 ton pamuk ipliği üretilmekteydi.

1890'da Tarsus 'ta 6 pamuk temizleme atölyesi vardı.1911'de Tarsus'ta bir başka iplik fabrikası kuruldu. Rasim Bey ve ortaklarının kurduğu bu fabrikanın toplam 10.800 işi vardı .Fabrikada çalışan yaklaşık 500 işçi yılda ortalama 300 ton pamuk ipliği ile 1.000.000 m kumaş üretmekteydi

Osmanlı Devleti'nde yağ sanayinin büyük kazanç, sağladığını gören İngiliz tüccarları, XIX yüzyılın sonlarında, çalışmalarını İzmir yöresi dışına taşımışlardı. Nitekim merkezi Londra'da olmak üzere kurulan "Mersyna Oil Mill Co. Ltd"nin amacı Mersin'de pamuk yağı üretmekti.. Bu şirket 1931'de kapandı.

1901 Adana Vilayeti Salnamesi, İçel yöresinde başlıca küçük sanayi dallarının terzilik, hızcılık,bakır işlemciliği ve marangozluk olduğunu kaydetmektedir. Bunların yanı sıra, İçel'de at koşum takımları (eğer, semer, palan vb), tuğla yapılmakta çul,çuval, kaba basma, kalın bez ve torbalar dokunmaktaydı. Aynı salnamede, Mersin'deki tarım dışındaki başlıca geçim yolları arasında makinistlik, dülgerlik, dericilik de sayılmaktadır. Bu dönemde, Mersin'de, kilim, seccade ve hamam takımları dokumacılığı da önemliydi.¹⁵⁶

2. Madenler

XIX.yy'da İçel yöresi maden açısından çok zengindi. Yörenin yer altı kaynaklarına ilişkin ilk araştırmalar, Mısırlı İbrahim Paşa'nın Çukurova ve çevresini

¹⁵⁶ Adana Vilayet Salnamesi, 1315 (1900) VitalCuinet: a.g.e ,s.50-52

işgal sırasında başlatılmıştı. İbrahim Paşa'nın 1836'da Avusturya'dan getirttiği Russeger adlı bir uzman, yörede zengin maden kaynakları olduğunu ortaya çıkardı. O dönemde, gerek teknolojinin yetersizliği nedeniyle henüz işletilmemekle birlikte, yörede önemli demir, bakır, kurşun, gümüş, ve linyit rezervleri vardı.

İçel Sancağı'nda Silifke, Anamur ve Gülnar'daki tuz ocaklarında üretim yapılmaktaydı. Cuinet, Silifke'deki Karadeniz ve Akdeniz adındaki iki tuz gölünden yılda 30.000 kg tuz elde edildiğini yazmaktadır. Bu üç kazada tuz gelirlerinin Duyun-u Umumiye İdaresi, İçel yöresinde en yüksek geliri 74.254 kuruşla Silifke'de elde edilmişti.¹⁵⁷

1901 Adana Vilayeti Salnamesi, İçel Sancağında bakır, kalay, demir, kurşun, kömür, ve krom madenlerinin bulunduğu yazmaktadır. Salnameye göre, varlığı bilinmekte birlikte, madenleri çıkarmak amacıyla ocaklar açılmadığı, onları işleyecek tesisler bulunmadığı için, bu madenlerden yararlanılmamaktaydı.¹⁵⁸

III. Ticaret

XIX.yy'ın sonlarında, İçel yöresinin canlı bir ticaret yaşamı vardı. Pamuk ürününün kalitesini arttırmaya yönelik çalışmalar iyi sonuçlanınca üretim düzeyi de yükselmişti. Demir yolunun yapımı bölgedeki ulaşımı kolaylaştırınca, İçel'in ticaret yaşamı daha da hareketlendi.

Yüzyılın ikinci yarısında, İngiltere, Almanya, Fransa, ABD ve Rusya Mersin'de birer konsolosluk açmışlardı. Ticaret yoğunlaşınca, bunu bazı önemli banka şubelerinin açılışı izledi. XX. yy'ın başlarında, Osmanlı Bankası ile Die Deutsche Orientbank Mersin ve Tarsus'ta La Bankque Française d'Syrie ile Atina Bankası ise yalnızca Mersin'de birer şube açtılar. Ayrıca, aynı dönemde, Fransa Almanya ve Avusturya'nın Mersin'de posta merkezleri vardı.

Dış satımda Mersin Limanı'nın büyük yeri vardı. Bu limana uğrayan gemiler, çoğunluğu tahıl sert ve yumuşak buğday, mazi, yağlı tohumlar,yün, kereste yakacak odun ve hayvan postlarının oluşturduğu yöre ürünlerini, genellikle Marsilya, Liverpool

¹⁵⁷ VitalCuinet: La Turquie D'Asie,Geographie Administrative ,Statitique Descriptive Et Raisonnee De Chaque Province De L'asie- Mineure ,s.53-54

¹⁵⁸ Adana Vilayet Salnamesi, 1316 (1901) tarihli,İstanbul,1316

ve Trieste'ye taşırıldı. Kereste, yakacak odun, hayvan ürünleri, Suriye'ye satılırdı. Osmanlı Devleti'nin ticaret filosunda küçük tonajlı yelkenliler çoğunlukta olduğu için, deniz ticaretinde İngiliz, Rus, Fransız, Mısır ve Yunan gemileri etkindi.

XIX.yy'ın sonlarına doğru, Mersin Limanına getirilen yabancı mallar arasında mamul eşyalar, Rus petrolü, şeker, kahve, İngiliz ve Çin pirinci, hırdavat, Manchester dokumaları, kalın pamuklu bezler, yünlü kumaş, Hint malları başta gelmekteydi. Cuinet 1890'da, İçel yöresinde gerçekleşen toplam dış alım değerinin 8.528.00 frank olduğunu belirtmektedir.

1889-1890'da Mersin Limanına uğrayan buharlı gemi sayısı (310) yelkenlilerin (590) neredeyse yarısıydı. Ne var ki, gemi tonajları karşılaştırıldığında, buharlı gemiler, yelkenlilerin on yedi katıydı. Sayıları 560'ı bulan Osmanlı Bandıralı yelkenlilerden sonra 14 yelkenli Kudüs, ve 13 yelkenlide Yunanistan ikinci ve üçüncü sıradaydı. En çok buharlı gemi (96) İngiltere'nindi Buharlılarda en yüksek tonaj (111.896) Fransız, Yelkenlilerde ise (11.834) Osmanlı gemilerininidir.

Mersin Limanı'nın 1886-1890 yılları arasındaki toplam dış satım değerleri şöyleydi:¹⁵⁹

Yıl	Değer (Frank)
1886	16.568.800 Frank
1887	11.767.000 Frank
1888	12.630.000 Frank
1889	10.402.500 Frank
1890	15.230.000 Frank

1890'da Mersin Limanı'ndan en yoğun dış satım yapılan ülke Fransa idi. Dış satım açısından Avusturya, İtalya ve İngiltere de önemli bir yer tutmaktaydı. Dış satım değeri 3.700.000 Frank olan pamuk, toplam dış satım değerinin yaklaşık 1/3'üydü ve çok büyük bölümü (1.800.000.frank) Fransa'ya satılmaktaydı.

Aynı dönemde, pamuktan sonra en önemli dış satım ürünü buğday idi. Toplam dış satım değeri 2.300.000 frank olan buğdayın 1.840.000 franklık bölümü yine Fransa'ya satılmaktaydı. Dış satım malları içinde yün üçüncü sıradaydı; toplam dışsatım değeri 1.100.000frank olan yünün en büyük alıcısı Fransa (880.000 frank) ve İtalya (260.000 frank) idi.

¹⁵⁹ VitalCuinet: a.g.e ,s.59-60

Pamuk ve buğday, ayrıca Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerine de gönderilmekteydi. Cuinet'ye göre, 1890'da, Mersin'den başka bölgelere 800.000 frank değerinde de buğday gönderilmişti.1890'da Mersin Limanı'ndan, Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerine başlıca ürünler ve değerleri şöyleydi:¹⁶⁰

<u>Ürün Adı</u>	<u>Değer (Frank)</u>
Buğday	170.000 Frank
Arpa	25.000 Frank
Kereste	28.000 Frank
Pamuk	800.000 Frank
Balmumu	1.000 Frank
Ketentohumu	10.000 Frank
Susam	70.000 Frank
Haşhaş Tohumu	10.000 Frank
Kitre	5.000 Frank
Yün	25.000 Frank

1890'da Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinden Mersin Limanı'na gelen başlıca mallar ve değerleri şöyleydi.¹⁶¹

<u>Ürün Adı</u>	<u>Değer (Frank)</u>
Çeşitli İçkiler	3.000 Frank
Kahve	10.000 Frank
Sömürge Ürünleri	5.000 Frank
Dokuma Ürünleri	160.000 Frank
Kırtasiye Malzeme ve Kibrit	8.000 Frank
Keçi Kılı	50.000 Frank
Hırdavat,Cam Eşya	4.000 Frank
Pirinç	5.000 Frank
Şeker	30.000 Frank
Sabun	160.000 Frank
Tütün,Tömbeki	1.050.000 Frank
Öbürleri	400.000 Frank
Toplam	1.885.000 Frank

1890'da mersin Limanı'na en çok mal gönderen ülke İngiltere idi.Toplam 2.470.000frank değerindeki İngiliz malları 6.643.000 frank olan limanın toplam dışalım değerinin 1/ 3'ünü oluşturmaktaydı. XIX.yüzyılın sonunda Mersin Limanı'na ulaşan dışalım malları içinde en önemli yeri çeşitli kumaşlar ve konfeksiyon malları tutmaktaydı. Bu malların satıcısı olan başlıca ülkeler ise, İngiltere (1.940.000 frank), Avusturya (800.000 frank)ve Almanya (300.000 frank) idi.

¹⁶⁰ VitalCuinet: a.g.e. ,s.54

¹⁶¹ VitalCuinet: a.g.e ,s.59-60

Aynı dönemde, Mersin Limanı'na gelen yabancı mallar içinde, şeker (552.000), işlenmiş deri (397.000 frank), demir (304.000 frank), kahve (257.000 frank) ve petrol (180.000 frank) da önemli yer tutmaktaydı Cuiet'ye göre, 1889-1890 döneminde, Mersin Limanı'na toplam tonajı 204.912 tonu bulan 900 ticaret gemisi uğramıştı¹⁶²

XIX.yüzyılın sonlarında, ana liman Mersin'in dışında, İçel yöresinin öbür limanları Taşucu, Anamur ve Kilindria (Gilindire) idi. İçel Sancağı'nın en önemli kazası Silifke'nin iskelesi olan Taşucu'ndan daha çok buğday ve arpa (950.000 frank), orman ürünleri (180.000 frank), yün, susam, ve kereste (660.000 frank) sevk edilmekteydi

Buğday genellikle Adalar'a, Adriyatik kıyısına, Marsilya ve Suriye'ye; meşe palamudu İstanbul, Odessa, İzmir, İtalya ve Avusturya'ya; kereste ise Suriye ve Mısır'a satılmaktaydı. Kerestenin gönderilmesi sayıları 150 ile 200 arasında değişen küçük yelkenlilerle gerçekleştirilmekteydi.

1890'da Mersin Limanı'nda Yabancı Ülkelere Satılan Başlıca Ürünlerin Dağılımı ve Değerleri Tablosu¹⁶³

Ürün Adı	Cezayir	İngiltere	Avusturya	Mısır	İspanya	Fransa	Yunanistan	İtalya	Rusya
Buğday	----	140.000	----	----	----	1.840.000	----	320.000	----
Arpa	2.000	----	----	----	----	506.000	1.000	---	----
Yulaf	5.000	----	15.000	----	----	506.000	----	6.000	----
Kereste	----	----	----	100.000	----	----	----	----	----
Pamuk	----	450.000	650.000	----	350.000	1.800.000	----	----	200.000
Balmumu	----	----	60.000	----	----	100.000	----	40.000	----
Pamuk Tohumu		60.000	----		-	-		-	
Keneotu	----	----	----	----	----	5.000	----	8.000	----
Keneotu Tohumu						20.000	6.000		
Susam	----	----	----	----	----	880.000	----	260.000	----
Haşhaş Tohumu		10.000				15.000			
Kitre	----	28.000	----	----	----	100.000	----	60.000	----
Yün	----	25.000	100.000	----	----	800.000	----	150.000	----
DarıMısırMercime	80.000			6.000					
Afyon	----	60.000	----	10.000	----	----	----	----	----
İşlenmemiHayv.Po						250.000	100.000	30.000	60.000
Kuru Üzüm						150.000	150.000		
Tuzlanmış Et	10.000	-		50.000					60.000
Halı	----	----	----	20.00	----	10.000	----	----	----
İpek Kozası						30.000			
KüçükbaşCanlıHa	60.000			30.000			25.000		
Kuru Meyveler	10.000			20.000		10.000			
Öbürleri	100.000	140.000	165.000	310.000	240.000	460.000	220.000	70.000	200.000
Toplam	267.000	913.000	990.000	546.000	590.000	7.482.000	502.000	944.000	520.000

¹⁶² VitalCuiet: a.g.e. ,s.58

¹⁶³ VitalCuiet: a.g.e. ,s.59

Bunların dışında

Bazı ihraç mallarının cins ve değerleri de şöyledi:¹⁶⁴

Darı, mısır, mercimek	10.000 Frank
İşlenmiş Hayvan Postu	20.000 Frank
Kuru Üzüm	40.000 Frank
Tuzlanmış Et	70.000 Frank
Halı	20.000 Frank
Kuru Meyve	15.000 Frank
Öbürleri	260.000 Frank
Toplam	1.579.000 Frank

1886-1890 döneminde, Mersin Limanı'nda gerçekleşen dışalım değerlerinin yıllara dağılımı şöyledi:

<u>Yıl</u>	<u>Değer(Frank)</u>
1886	14.740.000Frank
1887	9.800.000Frank
1888	9.145.000Frank
1889	7.163.000Frank
1890	8.528.000Frank

Cuinet'nin verilerine, dışarıda olduğu gibi, dışarıda da, dönem başında gerçekleşen toplam değer giderek düştüğünü göstermektedir. Aynı dönemde, Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinden Mersin Limanı'na gelen mallar arasında, toplam değeri 1.050.000 franka ulaşan tütün ve tömbeki önemli bir yer tutmaktaydı. Tütün ve tömbekiden sonra, 160.000 frank ile sabun ve dokuma ürünleri ikinci sıradaydı.

1890'da Taşucu'ndan öbür yerlere gönderilen başlıca mallar şunlardı:

<u>Malın türü</u>	<u>Miktarı (Kental)</u>
Buğday	900.000 Kental
Pelit ve Meşepalamudu	50.000 Kental
Yün	10.000 Kental
Susam	10.000 Kental
Kuru Üzüm	20.000 Kental
Öbür Ürünler	10.000 Kental
Boynuzlu Hayvanlar	10.000 Kental
Toplam	1.010.000 kental

Aynı dönemde, Taşucu'na İstanbul ve İzmir limanları ile çeşitli ülkelerden ulaşan mallar içinde, en büyük yeri Rus petrolü ile pamuklu bez, sabun, şeker ve kahve almaktaydı.

¹⁶⁴ VitalCuinet: a.g.e. ,s.61,65

1890'da Taşucu'na çeşitli ülkelerle, İstanbul ve İzmir'den ulaşan başlıca mallar ise şöyleydi.¹⁶⁵

<u>Malın Türü</u>	<u>Miktar</u>
Pamuklu Bez	500 Koli
Sabun	500 Çuval
Kahve	250 Çuval
Şeker	600 Kasa
Rus Petrolü	4.000 Varil
Hırdavat (bıçak, makas vb)	200 Koli
Tuhafiye Eşyası	200 Koli
Öbürleri	500 Koli

XIX.yüzyılda Taşucu İskelesi'ne uğrayan gemiler içinde 223 Osmanlı yelkenlisi ağırlıklı bir yer tutmaktaydı. Osmanlı yelkenlilerinin toplam tonajı 5.927 idi. Buharlılarda ise, İngiltere 72gemi ile birinci, Yunanlar 34 gemi ile ikinci gelmekteydi.

İngiliz ve Osmanlı buharlılarının toplam tonajları, sırasıyla, 25.128 ve 21.880 idi. Bu veriler, buharlı gemi sayısı az olmakla birlikte, Osmanlıların toplam gemi tonajında İngilizler'i geçmediğini göstermektedir. Yunanlıların 34 buharlı gemisinin toplam tonajı ise 7.905 idi.

Cuinet, 1890'da Gülnar Kazası'nın İskelesi'nden dış ülkelere gönderilen ürünlerin toplam değerlerini 1.040.000 frank olarak vermektedir. .Bu ürünler içinde, 500.000 frank ile kereste başta gelmekte, 300.000 frank ile buğday ve arpa onu izlemekteydi.Cuinet, 1890'da Anamur'dan dış ülkelere gönderilen en önemli iki ürünün, kereste ile buğday ve arpa olduğunu belirtmektedir.

Anamur'dan dışarı gönderilen kerestenin toplam değeri 350.000 frank, buğday ve arpanınki ise 250.000 frank idi. Ayrıca, Taşucu ve Klindria da olduğu gibi, İçel yöresinin ormanlarından elde edilen pelit ve meşe palamudu da, önemli dışsatım ürünlerinden idi .XIX.yüzyılın sonunda, Anamur'un gümrük geliri, yılda, 150.000-200.000 kuruş arasında değişmekteydi.¹⁶⁶

¹⁶⁵ VitalCuinet: a.g.e. ,s.55

¹⁶⁶ VitalCuinet: a.g.e. ,s.57

1890'da Çeşitli Ülkelerden Mersin Limanı'na Gelen Dışalım Mallarının Dağılımı ¹⁶⁷

Ürün Adı	Almanya	ABD	İngiltere	Avustralya	Fransa	Yunanistan	Rusya	Öbürleri	Değeri(F)
Çeşitli İçkiler	---	---	5.000	15.000	40.000	10.000	---	---	74.000
Hayvanlar	---	---	55.000	---	200.000	---	---	2.000	257.000
Çeşitli Ürünleri	---	---	25.000	---	30.000	---	---	5.000	60.000
Çeşitli Malzemesi	15.000	1.000	10.000	15.000	25.000	---	---	2.000	68.000
Altın, Kurşun, Çelik, Bakır, Gümüş	---	---	5.000	50.000	70.000	---	---	---	125.000
Çeşitli Deri	---	---	200.000	---	100.000	---	---	4.000	304.000
Çeşitli Kumaş, Konf. Ürünleri	---	---	---	---	---	---	---	---	---
Çeşitli Malları	300.000	---	1.940.000	800.000	110.000	---	---	40.000	3.190.000
Çeşitli Aletler	---	---	35.000	2.000	4.000	---	---	1.000	42.000
Çeşitli Deri	---	---	---	---	200.000	50.000	17.000	10.000	397.000
Çeşitli Deri	---	60.000	---	---	---	---	120.000	---	180.000
Çeşitli Çeşitleri, Kibrit	---	---	---	125.000	30.000	---	---	10.000	165.000
Çeşitli Kılı	---	---	20.000	---	70.000	---	---	15.000	105.000
Çeşitli Cam, Eşya	---	---	---	100.000	40.000	---	---	4.000	159.000
Çeşitli	---	---	25.000	---	---	---	---	25.000	155.000
Çeşitli	---	---	---	350.000	200.000	---	---	2.000	552.000
Çeşitli	---	---	---	---	10.000	---	---	---	40.000
Çeşitli	20.000	10.000	150.000	135.000	245.000	15.000	25.000	90.000	770.000
Çeşitli	335.000	71.000	2.470.000	1.592.000	1.374.000	75.000	162.000	210.000	---
Çeşitli Toplam	---	---	---	---	---	---	---	---	6.289.000

IV. ULAŞIM

İçel yöresi, dağlarla çevrili olduğu için, XIX.yy'da ulaşım olanakları son derece kısıtlıydı. Yeterince liman ve iskele olmayışı da denizden ulaşımı engellemekteydi. Bu nedenle, XIX.yüzyılda tüccarlar, yörede mal ulaşımı için deve kervanlarından yararlanmaktadır. 1890'da bölgede iki önemli kara yolu vardı. Her ikisi de Mersin'den başlayan bu yollardan birincisi Tarsus-Adana-Kozan, ikincisi de Silifke bağlantısını sağlamaktaydı. Cuinet, 1890'da, İçel yöresinde, 32.939 kişinin yol yapımında çalışmakla yükümlü olduğunu belirtmektedir¹⁶⁸

1889-1890 Döneminde, Mersin Limanı'na Uğrayan Gemilerin Türü, Tonajı ve Bandıraları

Gemi Türü ve Sayısı Tonaj

Bandıra	Türü			Tonaj		
	Buharlı	Yelkenli	Toplam	Buharlı	Yelkenli	Toplam
İngiliz	96	---	96	39.198	---	39.198
Avusturya-Macaristan						

¹⁶⁷ Vital Cuinet: a.g.e. ,s.61

¹⁶⁸ Vital Cuinet: a.g.e. ,s.62

	5	----	5	4.834	----	4.834
İspanya	5	----	5	4.078	----	4.078
Fransız	68	----	68	111.856	----	111.856
Yunan	25	13	38	8.764	3.138	11.902
Kudüs	----	14	14	----	423	423
İtalyan	----	2	2	----	609	609
Osmanlı	35	560	595	29.453	11.834	41.287
Mısır	53	----	53	49.675	----	49.675
Arap	----	1	1	----	169	169
Rus	23	----	23	30.881	----	30.881
Toplam	310	590	900	278.739	16.173	294.912

Sonuç olarak Yörenin başlıca ürünlerini buğday, arpa, çavdar, burçak, zeytin, nohut, mısır, susam, pamuk, ve fasulye oluşturmuştur.. Ayrıca, Mut'taki zeytinlerden zeytinyağı üretimi önem kazanmış, XIX. yüzyılda İçel yöresinin en önemli ürünü pamuk olmuştur.

Mersin mıntıkasında dut, nar, kaysı, malta eriği-yeni dünya, turunç ve pek az miktarda da portakal ağacı önemli gelir sağlamıştır

XIX.yüzyılda İçel yöresinde başlıca dokuma sanayii vardı. Bu sanayinin büyük çoğunluğunu da pamuk ve keçe imalatı oluşturmuş, . İçel yöresinde pamuk üretiminin artışı ve demir yolunun yapılması ile ulaşımın kolaylaşması bir yandan ticareti canlandırırken, öte yandan sanayinin de gelişmesine neden olmuştur.

İçel yöresinde başlıca küçük sanayi dallarının terzilik, hızarçılık,bakır işlemeciliği ve marangozluk olduğu bunların yanı sıra, İçel'de at koşum takımları (eğer, semer, palan vb), tuğla yapılmakta çul,çuval, kaba basma, kalın bez ve torbalar dokuduğu anlaşılmıştır.

İçel yöresinin canlı bir ticaret yaşamı olmuştur. Pamuk ürününün kalitesini arttırmaya yönelik çalışmalar iyi sonuçlanınca üretim düzeyi de yükselmişti. Demir

yolunun yapımı bölgedeki ulaşımı kolaylaştırınca, İçel'in ticaret yaşamı daha da hareketlenmiştir

Dış satımda Mersin Limanı'nın büyük yeri vardı. Bu limana uğrayan gemiler, çoğunluğu tahıl sert ve yumuşak buğday, mazi, yağlı tohumlar,yün, kereste yakacak odun ve hayvan postlarının oluşturduğu yöre ürünlerini, genellikle Marsilya, Liverpool ve Trieste'ye,. Kereste, yakacak odun, hayvan ürünleri, Suriye'ye satmayı başarmışlardır

VII . BÖLÜM

TARSUS

Tarsus¹⁶⁹ ve çevresinde yeniliklerin en önemlisi tarım alanında olmuştur. Öyle ki, 1832-1840 yılları arasında bölgeye hakim olan Kavalalı Mustafa Paşanın oğlu İbrahim Paşanın bölgede zirai alandaki yenilikleri, onun Adana'yı terk etmesinden sonra da, uzun yıllar tesirini göstermiştir. İbrahim Paşanın bölgede yapmış olduğu yenilikleri şu şekilde özetlemek mümkündür.

Bölgede şeker kamışı ekimini başlatmıştır. Tarım alanında çalıştırılmak üzere Suriye'den, güneşin sıcağına dayanıklı olan Arap çiftçiler (fellahlar) getirilmiştir. Pamuk ekimine önem verilmiştir. Bol miktarda ekilen arpa tohumunun ıslahına gidilerek, Mısır'dan getirdiği "duvrak" arpasını tohumluk olarak ektirmiştir.

Tarsus ve civarı toprağının verimliliği, üretilen malların işlenişi, pazarlara malı ulaştırma imkanının bulunması açısından Tarsus eşine çok az rastlanır bir yerleşim alanıdır. Bu nedenle Tanzimat'tan itibaren iktisadi gelişmeleri üçe ayırarak incelemek mümkündür.

I. TARIM

Türkiye'de tarım üretimi deyince şüphesiz akla ilk gelen yer Çukurova'dır. Gerek toprağının buna elverişli olması, gerekse arazinin düz ve ikliminin de tarım üretimi bakımından müsait oluşu, üretimi arttırmaya yarayan en büyük etken olmuştur.

Yukarıda da belirtildiği gibi, 1832-1840 yılları arasında bölgeye hakim olan İbrahim Paşa, tarım üretiminin artırılması yönünde önemli adımlar atmış ve dolayısıyla bölge halkının refah seviyesini yükseltmiştir.

¹⁶⁹ Tarsus şehri, milat yıllarında bu bölgenin en mamur ve müreffeh şehri, kültürel, ticari ve siyasi bir merkez idi. Tarsus Bizans hakimiyetinin son devresinde ve Anadolu'nun fethine rastlayan devrede alüvyonlarla dolmuştur. Tarsus nehrinin eski tarihlerde bir zamanlar batıdan Kazanlı yakınlarından denize kavuştuğu ve M.Ö. 4. Asırdan beri Seyhan ile Ceyhan 2400 senede en az altı defa birleştikleri ve ayrıldıkları tespit edilebilmiştir. Böylece Tarsus'un eski parlak günleri geride kalmış ve bu hizmet, 20. Yüzyıl başlarından itibaren Mersin'e geçmiştir

Tarsus'ta yaşayan halkın üçte ikisi ziraat ve tarımla geçimini temin ederken üçte biri ise esnafılık ve rençperlik ile uğraşmıştır. Osmanlı Devleti'nde bu bölgede tarım alanında en fazla yetiştirilen ürün hububat olmuştur. Bu aynı zamanda Tanzimat'tan sonrada böyle devam etmiştir.

1. Hububat Üretimi

1 1. Buğday

Bölgede ekilen buğday, bölge halkının ihtiyacının karşılamakla bir kısmı da deniz yoluyla Avrupa'ya ihraç edilmekteydi.

1869'da İstanbul kilesi¹⁷⁰ esas alınarak yapılan istatistikte Tarsus'ta 228.700 kile buğday üretildiğini görülmektedir. Tarsus'un bulunduğu Salnamelerde, kazada üretilen mahsulat sayıldığında ilk sayılan ürün buğday (hinta)dır. Ayrıca bir çok değirmenin de kazada bulunması buğday ekimine verilen önemi göstermektedir.

1.2. Arpa

Hububat üretiminde buğdaydan sonra ikinci sırayı almıştır. Nitekim Tanzimat'tan sonra hazırlanan Vilayet Salnamelerinde zirai ürünler sayılırken ikinci sırada arpa üretimi gösterilmiştir¹⁷¹.

Arpa unu buğday ununa karıştırılarak halkın besin maddesi olarak hem de, tarım hayvanlarını beslemede kullanılan bir yemdir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bölgede arpa verimini arttırmak ve kaliteyi yükseltmek için Mısır'dan "duvrak" arpası tohumunu getirterek ektirilmiştir.

1.3. Darı

Gerektiğinde buğday yerine besin maddesi olarak ta kullanılabilir. Fakat ekseriya hayvan yemi olarak kullanılır. Salnamelerde Tarsus'ta "ak darı" diye bir cins darının ekildiğini öğreniyoruz¹⁷².

¹⁷⁰ İstanbul kilesi bugünkü hesapla ortalama 25 kg.dır. Buna göre $228.700 \times 25 = 5.717.500$ kilo eder ki, bu da beş bin yediyüz on yedi buçuk ton eder.:Ahmet Akgündüz;Tarsus Tarihi ve Ashab-ı Kehf,s.349

¹⁷¹ 1869'da Tarsus'ta 124.700 kile arpa üretilmiştir. Bu da $124.700 \times 25 = 3.117.500$ kilo eder. Yani üç bin yüz on yedi buçuk ton demektir. Akgündüz;a.g.e.,s.349-350

¹⁷² 1869'da Tarsus'ta 22 bin kile darı üretilmiştir. Bu da $22.000 \times 25 = 550$ bin kilo eder. Yani 550 ton darı üretilmiş demektir Akgündüz;a.g.e,s.349,350

1900'de Tarsus'ta Ak darı ve Mısır darısı olmak üzere iki cins darı ekildiği görülmektedir.1902 tarihinden sonra da darının Tarsus'ta ekildiğini fakat, eski önemini kaybettiğini ve onun yerine başka ürünlerin ekildiğini görüyoruz.

1.4. Susam

Sıcak bölgelerde yetişen bir hububat cinsi olan susam, Tarsus ve yöresinde eskiden beri ekilen önemli bir bitkidir. Buğday ve arpadan ve darıdan sonra dördüncü sırada gelir. Genelde, çok yağlı bir bitki olduğu için yağından faydalanılır. Tarsus'ta Tanzimat'tan öncede susam ekildiğini ve özellikle susam yağı çıkarmak için Yağ çıkarma makinesi kurulduğunu biliyoruz¹⁷³.

1.5. Burçak

Taneleri hayvan yemi olarak kullanılan bir yem bitkisidir. Burçak, Tanzimat'tan önce de bölgede üretilen hububat ürünlerinden biridir. Fakat 1876'dan sonra Adana Salnamelerinde bu bitkinin üretimine rastlamıyoruz¹⁷⁴.

1.6. Mercimek

Halkın tükettiği gıda bitkilerinden biridir. Osmanlı Devleti'nde bölgede Tanzimat'tan önce ve sonra ekilen bir hububat bitkisi olduğu gibi günümüzde de ekilmektedir¹⁷⁵.

1.7. Nohut

Nohut bölgede üretimi yapılan gıda maddelerinden biridir. Tanzimat'tan sonra her dönemde üretimine rastladığımız bir üründür. Hatta Salnamelerden öğrendiğimize göre ihtiyaç fazlası civar şehirlere ve Avrupa'ya ihraç edilmiştir¹⁷⁶.

2. Diğer Ürünler

2.1. Pamuk

Tanzimat'tan önceki zirai üretim bölümünde işaret ettiğimiz gibi, pamuk bölgede çok ekilen ve iyi verim alınan bir zirai üründür. Tanzimat'tan sonra da pamuk ekimine

¹⁷³ 1869'da 35.800 kile susam üretildiği ve bu da $35.800 \times 25 = 895.000$ kilo ortalama olarak 895 ton demektir Akgündüz;Tarsus Tarihi ve Ashab-ı Kehf,s.350

¹⁷⁴ Tarsus'un Halep eyaletine bağlı olduğu sırada 1869 Halep Salnamesinde yılda 1.540 kile üretildiğini görüyoruz. Bu da yaklaşık 38 ton eder. Akgündüz;a.g.e,s.351

¹⁷⁵ 1869' 450 kile üretim yapılmıştır. Bu da yaklaşık olarak 11 ton 200 kilo demektir. Akgündüz;a.g.e,s.351

¹⁷⁶ 1869'da 235 kile nohut üretildiğini görmekteyiz. Bu da yaklaşık olarak 6 ton eder. Akgündüz;a.g.e,s.351

önem verilmiştir. Buna bağlı olarak pamuk ihracatı da yıldan yıla artmış, gelişmeye başlamıştır. Bu arada ilk pamuk işleme (çırçır) fabrikası Fransızlar tarafından Adana'da kurulmuştur.

1865'de İngilizler ikinci fabrikayı daha sonra Tarsus ve Mersin'de de çırçır fabrikaları kurulmuştur. Sanayi mahsulatı da sayılan pamuk, artık Tarsus'ta bulunan çırçır fabrikaları ve bir iplik fabrikasında işlenerek dışarıya satılmaya başlanmıştır¹⁷⁷.

2.2. Duhan (Tütün)

Tarsus'un bağlı bulunduğu vilayetlerin Salnamelerinde sadece 1286 tarihli Halep salnamesinde tütün üretildiğinden bahsedilmektedir.

2.3. Soğan

Tanzimat sonrası soğan üretimi hakkında sadece 1286 tarihli Halep Salnamesi'nde malumat vardır. 1286/1869'da Tarsus'ta 147.000 kıyye (1 Kıyye, 400 dirhem olup, bugünkü hesaplar 1282 gramdır) soğan üretilmiştir. Bu da yaklaşık olarak 20 ton soğan demektir.

2.4. Bağcılık

Üzüm üretimi ve üzümünden elde edilen şıra Tarsus'ta önemli bir yer tutmaktadır. Bağcılık Tanzimat'tan önce olduğu gibi Tanzimat'tan sonrada oldukça yaygındır. Salnameler, Tarsus'ta bulunan bağlar veya üretilen üzümün miktarı hakkında açık bilgiler vermektedir. 1285/1869'da Tarsus'ta 300 bağın bulunduğu ve bir yıl sonra 1286/1870'de 427 bin kıyye üzüm üretildiği bunun da yaklaşık olarak 555 ton ettiğini görüyoruz. Şehirde şıra ma'serelerinin (klasik üzüm sıkma atölyeleri) yanında bir de rakı fabrikası bulunduğunu görüyoruz.

1294/1877'de üzüm bağlarının adedinde önemli bir düşüş olduğu gözlenmektedir. Ancak daha sonraki yıllarda üzüm bağlarının adedi artmıştır. Nitekim 1890-1891'de Tarsus'ta 200 üzüm bağına rastlamaktadır. 1900 ve 1902'de Tarsus'ta 1000 adet üzüm bağının bulunduğunu görüyoruz.¹⁷⁸

¹⁷⁷ 1869'da Tarsus'ta 2.466.200 kıyye pamuk kozası üretilmiştir. Bu da yaklaşık olarak 3.206 ton etmektedir.: Akgündüz;Tarsus Tarihi ve Ashab-ı Kehf,s.351

2.5 . İpek Kozası

Sanayide kullanılan bir tarım ürünü olan ipek kozası üretimine Tarsus'ta 1880'li yıllarda rastlıyoruz. Kaştimur ve Kusun nahiyelerinde dut ağacı yetiştirildiğini ve bunun sonucu olarak 1887'de 15 bin kıyye ipek kozası elde edildiğini görüyoruz.1888 yılı verilerine göre ise pek çok vilayetlere ait veriler çerçevesinde ipek kozasının kıymet ve miktarlarını 39.783.990 kuruş olduğunu görmek mümkündür¹⁷⁹.

2.6. Gül

1900 yıllarında Tarsus'taki mahsulata ek olarak gül yetiştirilmeye başlanmıştır. Tarsus'ta ücretsiz gül fidanı dağıtılmış ve dikimi bizzat devlet tarafından teşvik edilmiştir.

2.7. Zeytin

Tarsus'la ilgili 1900 yılından önceki Salnamelerde zeytin ve zeytin yağı üretimi hakkında her hangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak daha önceleri Tarsus'ta zeytinliklerin bulunduğu fakat bunların zamanla harap olduğu anlaşılmaktadır¹⁸⁰

2.8. Diğer ürünler

Yukarıda saydığımız mahsulattan başka Tarsus'ta bir çok meyve-sebze ve bugün için en önde gelen turunçgillerin yetiştiğini söylemek mümkündür. Meyve olarak, elma, armut, zerdali ve şeftali; turunçgillerden limon ve portakal; sebze olarak da patlıcan, bamyaya vesaire yetiştirilmektedir. Mehmet Ali Paşanın oğlu İbrahim Paşa zamanında şeker kamışı ekimine ayrı bir önem verildiğini ve daha sonra Salnamelerde şeker kamışı üretildiği görülmektedir.¹⁸¹

1286/1869 Tarihinde Tarsus'taki Zirai Üretimi Gösterir Tablo¹⁸²

Buğday	Arpa	Burçak	Darı	Susam	Nohut	Mercime	PamukKozası	Duhan (Tütün)	Soğan	Üzüm
228.700	124.700	1540	35.800	35.800	235	450	2.466.200	3400	14.700	427

Tarsus'ta Elde Edilen Mahsulatın Miktarını Gösteren Tablo¹⁸³

NO	Ürün Cinsi	Tarsus ve Kuştimur Nah.				Ulaş Nahiyesi				Kusun Nahiyesi			
		925/1519		930/1523		925/1519		930/1523		925/1519		930/1523	
		Kile	Müd	Kile	Müd	Kile	Müd	Kile	Müd	Kile	Müd	Kile	Müd
1	Buğday	486	998	877	677	12	473	42	219	85	563	89	469

¹⁷⁸ Akgündüz; a.g.e., s.352

¹⁷⁹ Tevfik Güran, *Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yılı*, c. 5, Ankara, 1997, s. 235

¹⁸⁰ Akgündüz; *Tarsus Tarihi ve Ashab-ı Kehf*, s.353

¹⁸¹ Akgündüz; a.g.e., s.352

¹⁸² Akgündüz; a.g.e., s.355 (Ağırlıklar İstanbul Kile'sine Göre ve Kıyye Olarak belirtilmiştir)

¹⁸³ Akgündüz; a.g.e., s.356

2	Arpa	341	730	995	420	13	210	200	99	126	428	87	227
3	Sisam	451	114	201	---	25	1	71	---	57	---	144	---
4	Darı	215	37	78	6.5	35	21	30	5.5	10	4	11	3
5	Mercimek	40	---	15.5	---	---	---	---	---	25	3	3	---

II. SANAYİ

Tarsus, Türkiye'de sanayileşmenin ilk başladığı yerlerden biridir. XIX. Asrın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde sanayi kuruluşlarının büyük çoğunluğu İstanbul'da küçük bir kısmı da çeşitli kıyı şehirlerindedir. Bunun yanında Tarsus'taki tezgah ve fabrikaların bir hayli fazla olması sanayide ne kadar ileri olduğunu gösterir.

Tarsus ve yöresinde sanayii, şüphesiz tarıma dayanıyordu. Yörede pamuk üretimine önem verilmesi ve dolayısıyla pamuk üretimindeki artış, adeta sanayileşmeye geçmiş için bir itici güç haline gelmişti. Çünkü pamuk işleme ve presleme işleri, ilkel yöntemler kullanıldığından günde çok az pamuk işlenebiliyordu. İşlenip ihraç edilen pamuk da standartlara uymamaktaydı. Bu ilkel metotlara son vermek amacıyla ilk defa 1863'te Gont adlı bir İngiliz tüccar Adana, Mersin, ve Tarsus'ta birer çırçır fabrikası açmıştır.

Osmanlı Devleti'nde ilk Salnamelerden olan 1868 tarihli Salnamede Tarsus'la ilgili oldukça kıymetli istatistiki bilgiler mevcuttur. Bu tarihte sanayinin ne kadar ileri bir seviyede olduğunu göstermesi bakımından, sanayii ilgilendiren kuruluşları şu şekilde sıralamak mümkündür: 2 pamuk fabrikası, 50 akmişe tezgahı (kumaş işleme tezgahı), 3 basmahane, 12 ma'sere, 1 un fabrikası, 11 değirmen, 7 boyahane, 1 bedesten, 9 han, 3 mağaza ve 830 dükkan

Tarsus'ta bu tarihlerde sanayide işlenen hammadde iplik, yün ve pamuktur. İplikten bez yünden aba, pamuktan ve kıldan ise şalvar dokunarak imal edilmektedir. Üretilen bu mamulat, mahallinde veya Adana, Mersin taraflarında satılmaktadır.

XIX. asrın sonlarında ve XX. Asır başlarken Tarsus'ta sanayinin sadece tarıma bağlı değil, başka sahalara da kaymış olduğunu görüyoruz. Bunların başında da, makinistlik gelmektedir. Tarım ürünlerini işleme makinalarının fazla oluşu, ister istemez bu makinalardan anlayan bunları kurup çalıştıracak insanlara ihtiyacı da beraberinde getirmiştir. Bu da dolayısıyla makinacılığın bir sanayi dalı olarak gelişmesine sebep olmuştur.

Bunu takip eden sanayi dalı ise; marangozluk, dülgerlik, demircilik, kunduracılık, mimarlık gibi sanayi dalları yanında; kilim, seccade buna benzer şeylerle hamam takımı dokunarak imal edilir olmuştur. Bu meslekler, bir sanayi okulu olmadığı için, bazı ustaların yanında ve fabrikalarda çalışarak öğrenilmektedir.

III. TİCARET

Anadolu'ya ulaşan yolların kavşak noktasında olan Tarsus şehri ve bölgedeki diğer şehirler, hem bu yönleri ve hem de yetiştirmekte olduğu zirai ürünleri ve bunlardan sanayinin gelişmesinde önemli olanlarının bolluğu nedeniyle devamlı olarak ticari, iktisadi, siyasi ve benzeri etkilerin ve canlılığın ilgi odağı olmuştur. Tanzimat'tan sonra, Tarsus'un iktisadi ve ticari durumunun incelendiği bölümde ve diğer ilgili yerlerde belirtildiği üzere, bu devrede Mersin'in ticari ve iktisadi bakımdan Tarsus'un aleyhine bir gelişme göstermesine rağmen, Tarsus şehri, halen ticari iktisadi ve diğer yönleriyle önemini devam ettirmektedir.

Şehir, Osmanlı Devletinin uygulamaya başladığı yeniliklerin yürürlüğe konulduğu ilk şehirlerden birisi olma özelliğini taşıyordu. Bu durum, konumuzla ilgili ticari çerçevenin dışında da kendini gösteriyordu. Mesela Rüşdiye mekteplerinin başarılı öğretimlerine binaen bu eğitim müesseselerinin 1853 yılından itibaren diğer büyük kentlerde de açılmasına karar verildiği zaman, birkaç sene içinde açılan 58 okuldan biri de Tarsus'ta açılmıştı.

Yabancı devletler de Tarsus şehrinin ticari, iktisadi ve sosyal durumuyla ilgilenmekteydiler. Mesela 1854 yılına ait bir belgede İran devletinin Adana ve Tarsus taraflarına bir şebender yani ticari konsolos tayin ettiğini görüyoruz. Yine Tarsus'taki Fransız konsoloslğunun tercümanının, bazı kanuni hükümlerin vardığı serbesti sonucu berathlı tüccar olarak kabul edildiğine ve faaliyetine izin verildiğine şahit oluyoruz.¹⁸⁴

Bölgenin, hem siyasi hem de ticari ve iktisadi bakımdan dış devletlerin gelecekteki politikalarının belirleyici bir kilit noktasında bulunduğunu ve bu durumun da bölgedeki çeşitli faaliyet ve gelişmelerin meydana gelmesinde büyük rol oynadığı görülmektedir.

¹⁸⁴ Akgündüz; Tarsus Tarihi ve Ashab-ı Kehf, s367

Kazanın ziraî alanlarının genişliği tahmini olarak yediyüz bin (700.000) dönümden ibarettir. 300.000 dönüm de boş arazidir. Buraları otlak, yaylak, kışlak mer'a olup, kasabanın güney doğusunda doksan bin (90.000) dönüm de sazlıktır. Bu sazlık kasabaya yakın olduğundan, şehrin havasını bozmakta ve genel sağlığı tehdit etmektedir. Birkaç seneden beri ziraî fen ve tekniklerin gelişmesi sonucu, civar köylerin halkına verilerek ıslah edilmiştir¹⁸⁵.

Kasabanın çevresindeki köylerde 300 kadar bahçe ile bin kadar da üzüm bağları vardır. Birkaç seneden beri kasabanın çevresindeki bazı köylerde "zeytinlikler" ihdas olunarak emsaline gıpta edilecek halde zeytin bahçeleri yetiştirilmiştir. Bakımsız zeytin bahçeleri de ıslah edilmiştir. Böylece çevreye zeytin ihracatına başlanmıştır¹⁸⁶.

Burada üretilen ziraî ürünler; buğday, arpa, yulaf, susam, pamuk, ipek kozası, ak darı, mısır darısı, nohut, mercimek, zeytin, portakal, limon, badem, elma, armut, turunç, şeker kamışı, ve daha pek çok sebzedden ibarettir. Bunlardan, mahalli ihtiyaçlardan fazla olan buğday, arpa, yulaf, pamuk, susam, ak darı, mısır darısı, nohut, mercimek dışarıya ihraç edilmektedir.¹⁸⁷

Eski zamanlara ait olan ziraat usulleri, bugün tamamiyle değişime uğramıştır. Bundan dolayı, Adana vilayetinde de ziraat usullerinin yeni tekniklere göre olması gayet tabiidir. Vilayetin genel iktisadî vaziyetine bakıldığında, ziraatin en önemli kaynak olduğu görülecektir¹⁸⁸.

Hükümetin de bu alanda halkı özendirmeye başlamasıyla bölgedeki pamuk ekimi hızla gelişti. Bunun sonucu olarak, 1864'te Fransızlar tarafından Adana'da ilk pamuk işleme (çırçır) fabrikası, 1865'te de İngilizler Tarsus ve Mersin'de çırçır fabrikaları açtılar. Böylece bölge, yavaş yavaş daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi dünya pazarlarına açılmaya ve sanayileşmeye başladı. Özellikle XIX. Yüzyılın sonlarına doğru bu gelişme doğru bu gelişme oldukça hızlandı. Tarımda makineleşme ve çağdaşlaşmasonucu Çukurova bölgesi, devletin önde gelen bölgelerinden birisi oldu.

¹⁸⁵ Adana Vilayet Salnamesi, (AVS) 1315 (1900) s. 189

¹⁸⁶ AVS), 1315 1315 (1900), (s. 190

¹⁸⁷ AVS), 1315 1315 (1900) s. 192

¹⁸⁸ AVS), 1315 1315 (1900), s. 253

Nitekim, 1840'lerde Tarsus'tan yapılan dış alım 40 bin Sterlin, dış satım ise 60 bin Sterlin dolayına çıkmıştı.¹⁸⁹

1. Tanzimat'tan Sonra Tarsus'ta ki Ticari Teşekküller, Teşekküllerin Tarihçesi

Tanzimat'tan itibaren Osmanlı Devleti teşkilatının büyük bir değişikliğe uğradığı herkesçe malumdur. Bu devreye, genel olarak ve ticari teşkilatlanma açısından değerlendirilecek olursa bu döneme "serbest teşkilatlanma devri" denilebilir.

1856 Islahat Fermanının metninde iktisadi ve ticari durumla ilgili olarak "ziraat, çiftçilik, sanayi ve ticaretin ıslah ve geliştirilmesi Ticaret Nezaretinin asli vazifesi" olduğu kabul edilmişti. Bilahare, 13 Haziran 1875 tarihli kararname ile "Meclis-i Ticaret ve Ziraat" adıyla yeni bir meclisin kurulması kararlaştırılmış ve bu meclisin görevleri, ziraata ait vazifeler, sanayie ait vazifeler ve ticarete ait vazifeler olmak üzere üçe ayrılmıştı.¹⁹⁰

Yukarıda belirtilen kararnamenin ticaretle alakalı maddeleri şunlardır.

1. Bir ticaret okulu tesis etmek ve resmi ticaret gazetesi çıkarmak.
2. Ticari emtia ve eşyanın muhafazası için lazım gelen yerlerde mağaza açmak ve acele olarak ticaret borsa tellallarının nizama sokulması imkanlarını mütalaa etmek ve bunlara dair konulacak nizamnamenin tatbikine nezaret etmek.
3. Ticaret Nezaretinin teklifi üzerine Ticaret kanunlarının günün ihtiyacına göre değiştirilmesi ve genişletilmesi hakkında Bâb-ı Âliye verilecek lahiyalara esas olacak malumatı müzakere etmek.
4. Ticaret Borsalarının tesisine çalışmak ve Avrupa'da olduğu gibi kambiyo tellallarının muntazam usullere göre tayini ve tellallara müteallik müesseseler ile bunların tarife ve diğer nizamnamelerini yapmak.
5. Ticaretçe ehemmiyetli olan mevkilerde Ticaret Mahkemeleri teşkili için Adliye nezaretine mütalaa vermek.
6. Bankalar ve şirketler teşkiline ve fondoların ikramiyelerine ait muamelata yönelik nizamnameler yapmak.
7. Ticarete yönelik borsaları idare etmek ve icab ettikçe patent tarifelerini değiştirmek ve sigortaları ve emniyet sandıklarını idare etmek.

¹⁸⁹ Tarsus'un bu devredeki önemini ve durumunu göstermeye yarayan birkaç örnek olmakla birlikte, bu durumuna paralel olarak şehirde bazı ticari ve benzeri teşekküllerin kurulması da bir zaruret halini almış Hükümetin bu yöndeki çalışmaları ve bazı nizamnameler çıkarılması da, mahalli teşekküllerin kurulmasını teşvik edici mahiyette olmuştur. İşte, Tarsus Ticaret Meclisi ve Ticaret Mahkemesi de böyle bir ortamda kurulmuştur.

¹⁹⁰ Akgündüz; Tarsus Tarihi ve Ashab-ı Kehf, s363

8. Yabancı memleketlerin ticari muameleleri hakkında şebhenderler vasıtasıyla malumat toplamak.

9. Memleketin ecnebi memleketlerle olan ticari muamelelerinin genişlemesi ve deniz ticaretinin inkişafı için lazım gelen tedbirleri araştırmak.

10. Balıkçılık ve diğer deniz mahsullerine dair kaideler koymak.

11. Yabancı memleketlerde tatbik edilen kanunlar, muahedeler ve diğer resmi ve gayri resmi ticari neşriyatı getirterek mütalaa etmek ve lüzum hasıl oldukça bunları memleketin ticari muamele ve münasebetlerine numune olarak almak.

12. İthalat ve ihracata dair istatistikler tanzim etmek.

Ticaret ve ziraat cemiyetlerinin açılması hakkında Ticaret ve Ziraat nezaretinin bir tamimine göre, Vilayet merkezlerinde kurulacak Ticaret Cemiyetlerinin on iki, Liva merkezlerinde kurulacak cemiyetlerin sekiz ve Kaza merkezlerinde kurulacakların dört azası olacaktır. Bu cemiyetlere seçilecek azaların reşit olmaları ve kindi sahalalarında muteber zürra ve tüccardan bulunmaları şarttır. Seçim İdare ve temyiz meclisleri azasıyla mümeyyizler tarafından icra olunacaktır. Bu cemiyetlerin haftada en az bir defa toplanmaları mecburidir. Kaza cemiyetlerinin vazifesi, ticaretin inkişafı için nezarete mutalaa ve tavsiyelerde bulunmaktır. Bu cemiyetlerin vazifesi ve maksadı, ticaret ve ziraatin geliştirilmesi, memleketin imarı, ahalinin gelir seviyesinin yükseltilmesi için vatan ve millet yolunda hizmet edecek ayrıca bu yolda nezarete mutalaa ve tavsiyelerde bulunmak ve nezaret tarafından verilen görevleri yerine getirmektir.

Meclis-i Ticaret ve Ziraat, 1880'de lağvedilmiş ve vazifeleri yeni teşkil olunan Sanayi, Ticaret ve Ziraat Müdürlüklerine verilmiştir. Bundan sonra ayrı ayrı Ticaret ve Ziraat odaları kurulmaya başlanmıştır. Bunlara ilk örnek de 1880 tarihli nizamnameyle kurulan "Dersaadet Ticaret Odası" olmuştur.

Tarsus Ticaret Odası¹⁹¹na da örnek teşkil eden bu müessesenin vazifeleri şöyle belirtilmiştir:

¹⁹¹Tarsus Ticaret Odası, 1292/1875 tarihli nizamnamenin üçüncü maddesine göre, "vilayetlerde ve kaza merkezlerinde, diğer memleketlerde olduğu gibi, tüccar arasında en muteber kimselerden seçilmiş ve Ticaret Nezaretinin tasdiğiyle tayin olunmak üzere, ticaret cemiyetleri teşkil etmek" serbestisi getirilmişti. Bu serbestiden sonra, 1293/1876 yılında Tarsus şehrinde bir Ticaret Odası (meclisi) kurulduğu ve bu meclisin memleket dahilinde kurulan ilk meclislerden biri olduğu bildiriliyor. Ancak Tarsus Ticaret Meclisinin 1302/1885 yılında kurulmuş olan Mersin Ticaret Meclisinin kurulduğu yıllarda veya biraz daha önce kurulmuş olması mutemeldir. Bu bölümden sonra incelenecek olan Tarsus Ticaret Mahkemesinin 2 Şaban 1278/1861'de kurulmuş olması ihtimalini kuvvetlendirir. Ayrıca kendisine bağlı bir köy iken XIX. Yüzyılda gelişen Mersin'de 1302/1885 yılında Ticaret Meclisi kurulduğuna göre Tarsus'ta daha erken bir tarihte kurulmuş olması ve bu tarihin de 1293/1876 yılının olabirliğini daha da kuvvetlendirmektedir. Nitekim yukarıda metni verilen 1292/1875 tarihli ve ticaretle ilgili nizamnamenin altıncı maddesine göre, ticaretçe ehemmiyetli

1. Sanat ve Sanayinin ilerlemesi için icab eden tedbirleri re'sen veya Nezaret istediği zaman düşünmek ve Nezarete bildirmek.

2. Gümrük tarifeleri, limanlar yapılması, nehirlerde nakliyat işleri, posta ve telgraf ve demir yolları hatları yapılması, her nevi karayolları yapılması, Borsalar tesisi, ticaret gazeteleri çıkartılması gibi hususlarda nezarete re'sen veya talep vukuunda mütalaasını bildirmek.

3. Her çeşit mallar, meskukat ve pay senetleri ile ticaretle ilgili diğer hususlar hakkında muntazam tetkikler yapmak ve Nezaret tarafından bu sahada istenilecek malumatı bu tetkikata istinaden vermek

Görülüyor ki, bu nizamname ile İstanbul Ticaret Odasına ve Ziraat Nezaretinin istişari bir uzvu mahiyeti verilmiştir. İstanbul Ticaret Odası dahili nizamnamesi 3 Ağustos 1297 tarihlidir. Bu nizamname ile odanın kuruluş, maksat ve vazifeleri daha esaslı bir şekilde meydana çıkmış bulunmaktaydı.

Birinci madde, Odanın maksadını şöyle tarif ediyor: “*Dersaadet Ticaret Odası hükümet-i saniyenin Ticaret nezareti vasıtasıyla ticarete ve tüccara müteallik istihsal edeceği malumatın membaı ve işbu nizamname bir nevi amme müessesesi*” olduğu kabul ediliyor.

Odaya bu temsil selahiyeti yanında, bir de hükümetin istişari bir uzvu olmak sıfatı tanınmıştır. Gerçekten üçüncü madde odanın esaslı vazifesini şöyle göstermiştir.

1. Azaların sicillerini tutmak,

görülen mevkilerde ticaret mahkemeleri açılması istenmesine karşılık, bu tarihin çok öncesinde 1278/1861'de Tarsus'ta bu mahkemenin açılmasına ihtiyaç duyulmuş olacak ki, Tarsus'ta ve Adana Vilayeti'ndeki diğer kaza merkezlerince ticaret mahkemelerinin açılması yönünde karar almıştır. Bu karar, Sadaret'in arzıyla saraya sunulmuş ve 2.5.1278/4 Ocak 1862'de padişahın iradesi emriyle kabul edilmiştir. 31 Mayıs 1326 Tarihli Ticaret ve Sanayi Odalarına Dair Nizamnamesi:

Yukarıda maksat, kuruluş ve işleyiş şekillerini tetkik ettiğimiz Ticaret ve Sanayi odaları, 1326 tarihine kadar yeni bir değişmeye maruz kalmadılar. Meşrutiyetin ilanından sonra ise, bu teşkilat esaslı bir şekilde ve yeni baştan ele alındı. Ayrı ayrı olan odalar birleştirilerek “Ticaret ve Sanayi Odası” ismi altında yeniden teşkilatlandırıldılar. Bu değişme 31 Mayıs 1326 tarihli nizamname ile yapılmıştır. Nizamname 4 fasıl ve 48 maddeden ibarettir. Nizamnameye göre, bir yerde ticaret ve sanayi odası teşkiline ya mahalli hükümetçe görülecek lüzum, ve yahut tüccarlar tarafından yapılacak talep üzerine o yerin mensup olduğu vilayet idare meclisince karar verilir. Bu karar ticaret nezareti tarafından kabul edildiği takdirde oda kurulmasına müsaade edilir. (Madde1).

1326 tarihli Ticaret ve Sanayi Odaları Nizamnamesi bütün meşrutiyet devrinde birkaç ehemmiyetsiz tadilat ile, tatbik edilmiş ve 655 numaralı Ticaret ve Sanayi Odaları Kanununun neşrine kadar mesleki teşkilatımıza esaslı mesned olarak kalmıştır.

Bu nizamnamelerin amir hükümlerine ve verilen serbestiye binaen Osmanlı Devleti'nin ticari önemi olan şehirlerinde gittikçe çoğalan bir şekilde ticaret, ziraat ve ticaret odaları açılmaya başlandı. I. Dünya harbinden sonra elden çıkan yerlerle birlikte 160 kadar Ticaret ve Sanayi Odası kurulmuş durumdaydı. 1341/1922 yılındaki sınırlarımız dahilinde ise 221 mahalde “Ticaret ve Sanayi Odası” kurulmuş hale gelmişti. Elbette ki bunlardan Biriside Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası idi. Akgündüz;Tarsus Tarihi ve Ashab-ı Kehf,s364-371

2. Fiat endeksleri tanzim etmek,
3. Ticarete ait kefalet ve şahadetname ve ilmi haberlerde kefillerin iktidar derecelerini parasız olarak bildirmek ve tasdik etmek.
4. Tüccar, banker ve fabrikatörlerin imzalarıyla verilmiş bono, emre muharrer senet ve poliçelerin ödenmemesinden dolayı tanzim olunan protestoları lazım gelen mahallinden ticaret nezareti vasıtasıyla getirterek hususi defterlerine yazmak,
5. İstenildiği takdirde şirket mukavelelerini kaydetmek,
6. Ticaret gazeteleri çıkarmak, icabeden yerlerde ticaret borsaları açılmasını talep etmek,
7. Ticaret kanunu ile ticaret mahkemelerine dair olan nizamnamelerin devletçe değiştirilmesi ve düzeltilmesinde ve taşra ticaret odaları teşkilinde ve borsalar tesisinde ve kambiyo acenteleri ve tellaklık ve sair muamelelerin nizamname ve tarifeleri ve şehir bankaları ve ticarete müteallik muameleler hakkında mütalaa bildirmek,
8. İcabeden hallerde aza haricinde komisyonlar teşkil etmek.¹⁹²

2.: Elde Edilen Ürünlerin Pazarlanması

Üretilen zirai ve sanayi malları, Tarsus'un ihtiyacından fazla olduğundan, bunların dışarıya pazarlanması gerekiyordu. Bunun için de iki yol vardı. Birincisi; Tarsus'un çevre şehirlerine; İkincisi; Dış ülkelere yapılan pazarlamadır. 1840'ta Tarsus'tan yapılan dış satım 60 bin Sterlin dolayında idi. 1870'e gelindiğinde ise bu rakamda yüzde yedi artış görülmektedir.

1860'lı yıllarda Tarsus'tan tarım ürünleri yanında dokuma sanayi mamulü olan iplikten bez, yünden aba ve pamuktan şalvar denilen bir çeşit kumaş imal edilerek çevre şehirlere pazarlanmakta idi. Ayrıca Avrupa'ya ihraç edilen mallar şunlardı: Buğday, arpa susam, pamuk, akdarı, Mısır darısı, nohut ve mercimek idi.

VIII .BÖLÜM

ANTAKYA

İdari taksimat bakımından Çukurova'ya dahil edilmezse de, iktisadi şartları ve Antakya ve çevresinin Çukurova ile olan yakın münasebetinin verdiği sarurettten dolayı Antakya ve çevresini de araştırma alanımıza dahil ettik

İlin gerek tarihsel deneyimi ve coğrafi konumu, gerekse doğal şartların elverişliliği ve tarım dışı kesimlerdeki gelişmeler, tarımsal gelişmenin kolay ve çabuk olmasını sağlamıştır¹⁹³.

Çukurova Bölgesinin verimli topraklarında yer alan Antakya İli'nde bölgenin öteki illeri gibi, gelişmiş bir tarım kesimi vardır. Özellikle, bitkisel üretimin ağırlıklı olduğu tarımsal faaliyet, ilin en temel ekonomik etkinliğidir.

Elbette Antakya denilince Amik ovası akla gelmektedir. Amik Ovası'nda mülk sahibi münhasıran Amik Türkmen Beyleri olduğu gibi, Asi Vadisi bahçelerinin sahipleri de hemen hemen Antakya eşrafıdır. Bunlar Antakya'da ikamet edip, kendi işleriyle meşgul olurlar. Antakya'da bunlara Türkmen Beyleri derler. Amik Ovası'nda büyük arazi sahipleri, Türk aileleridir Bu beyler, Antakya eşrafının Kuseyr çiftliklerinden daha vasi arazi sahibidirler. Bu ailelerden her birinin bazen birkaç köyü olur.

¹⁹² Akgündüz;Tarsus Tarihi ve Ashab-ı Kehf,s362-367

¹⁹³ Antakya'nın I.Dünya Savaşı sonrasında Fransız işgalinde kaldığı sürede, ulaşım bağlantıları daha da gelişti.1929 ekonomik buhranı il ekonomisini büyük ölçüde aksattı. 1930'lardaki siyasal olaylar da, ekonomik durgunluğa yol açan nedenlerden biri oldu.İlin,1939'da Türkiye'ye bağlanması ile,ekonomi yeniden canlandı ve gelişti. II.Dünya Savaşı yıllarının da bu gelişmede önemli bir etkisi oldu. Bu dönemde, İstanbul ve İzmir Limanları Alman donanmasının tehdidi altındaydı. Oysa İskenderun çok daha güvenilir konumda idi. Bu nedenle, Türkiye'nin tüm dış ticareti buradan yapılmaya başladı. Limanın genişletilmesi de bu yıllardan hemen sonra oldu. İskenderun, daha XIX. yüzyılda Ortadoğu ülkeleri için bir liman ve ticaret merkezi idi. 1914'te Bağdat Demiryolu'ndan İskenderun'a bir hat çekilmesi, yetiştirilen sebze, meyve, ipek kozası, zeytin gibi ürünlerin pazarlanmasını kolaylaştırıyordu

Bu geniş arazi sahiplerinin tarlaları işlerin yoğun olduğu mevsimlerde, mal sahibi ortakçıya yardım etmek için amale tutmasına mukabil, Asi vadisindeki mal sahipleri bahçelerine yardımcı olarak kimseyi göndermez¹⁹⁴.

İlin belli başlı bitkisel ürünlerinde verim, Türkiye ortalamalarının üstündedir. Özellikle turunçgiller, zeytin ve pamukta verim Çukurova bölgesi ortalamalarından fazladır. Bu da ilde, tarım girdi ve yöntemlerinin daha çok ve etkin bir biçimde kullanıldığını göstermektedir¹⁹⁵.

Ayrıca, Amik Ovası'ndaki meyve bahçelerinin tümü pamuk tarlasına çevrilmiştir. Bu arada, önce kendi çırçır fabrikalarını kuran büyük toprak sahipleri, daha sonra pamuk ipliği ve pamuklu dokuma fabrikaları kurmaya girişmişlerdir. Ancak, Antakya'da pamuklu dokuma sanayii Adana'daki kadar gelişkin değildir. Üretim, daha çok pamuğun çekirdeğinden ayrılması ve iplik yapma aşamalarında kalmakta, ürün bundan sonra yurt içine ve yurt dışına gönderilmektedir¹⁹⁶.

¹⁹⁴ Asi vadisindeki her bahçede bir Alevi Türk ailesi oturur. Bunlar, kadın, erkek, çoluk çocuk çalışır. 1918 Fransız işgaline kadar bu bahçelerin yüzde doksanından fazlası Antakya Kasabası'nda oturan Sünni Türkler'in malı olup, Alevi Türkler bu bahçelerde amale vaziyetinde çalışırlardı. Fakat bugün bu bahçelerde çalışan Alevi Türkler epeyce mülk sahibi olmuşlardır.

Antakya, büyük toprak mülkiyetinin eskiden beri var olduğu ve hala sürdüğü yörelerden biridir. 1930'lardan kalma bir kaynaktan, o dönemde Amik Ovası'nın tümüyle "Amik Beyleri"de denilen Türkmen Beyleri'nin, Asi Vadisi'ndeki bahçelerin tümünün de Antakya eşrafının elinde olduğu belirtilmektedir. Kuseyr Yaylası'nın çok büyük bir bölümü de yine Antakya eşrafının, zengin ve orta halli ailelerinin ve Kuseyr eşrafınınındır. Yörede ortakçılık, marabalık, hatta azaplık son derece yaygın toprak işleme biçimleriydi. Burada arazi Amik Ovası'na nispetle daha az ve dolayısıyla daha kıymetlidir. Çünkü Kuseyr Yaylası'nın büyük bir kısmı zeytinliklere ve bağlara tahsis edilmiş olduğundan, burası Amik'e nispetle daha kesif bir insan kalabalığı Burada Amik'te olduğu gibi geniş arazi sahibi beyler yoktur. Toprağın büyük bir kısmı Antakya eşrafının, zengin, orta halli ailelerin ve hatta esnafın tasarrufları altındadır. Köylerde oturan ve köy ağası olan Kuseyr eşrafının da oldukça geniş arazileri vardır. Bu vaziyet karşısında, Amik'te tespit ettiğimiz iş bölümü şekilleriyle mal sahibi ve çiftçi arasındaki anlaşmalar burada aynen görülmez. (Geniş bilgi için **Yurt Ansiklopedisi**; Hatay Maddesi, İstanbul, 1981)

¹⁹⁵ İlde, bitkisel üretimde, değişik özellikleri nedeniyle ürün desenleri de farklı olan iki bölge ortaya çıkmaktadır. Alçak, ovalık kesimler ve yüksek dağlık kesimler. Ovalık kesimler, sebze, meyve ve sanayii bitkileri üretiminde başta gelir. Daha yüksek dağlık yörelerde daha çok tahıl ve şartların elverdiği ölçüde meyve, sebze ve sanayii bitkileri üretilir. Ancak, buralarda ürün tablosu daha tekdüze, verim de genellikle daha düşüktür.

¹⁹⁶ 1950'ler, Türkiye genelinde olduğu gibi, Antakya'da da tarımda önemli ilerlemelerin gerçekleştiği yıllar oldu. İskenderun Limanı'nın genişletilmesi pazarla ilişkileri güçlendirirken, traktörleşmenin başlaması, eskiden beri küçük çapta üretilen ve 1930'lardan sonra yavaş yavaş gelişerek ipekçiliğin yerini alan pamuk üretiminin iyice artmasına neden oldu. Önceleri pamuk, Adana'da ki çırçır fabrikalarına yollanırken, birkaç çırçır fabrikasının açılmasıyla ilde işlenmeye başlanmıştı. Daha sonra pamuk ipliği ve pamuklu dokuma üreten fabrikalar kuruldu. Pamuklu dokuma sanayii geliştikçe, pamuk üretimi arttı. Öyle ki, 1970'lerde sulanan ovaların hemen tümünde pamuk yetiştirilir oldu. Pamuk üretiminde zararlılarla mücadele hayli etkindir. Pamuk tarımında kullanılan gübre miktarı bakımından Antakya İli, Çukurova bölgesinde en başta gelen ildir.

Bunun yanında Amik Ovası'nda yaklaşık 21.400 dekar toprağın ürün niteliğini yükseltmek, tarımsal verimi artırmak, üreticilere iyi nitelikli tohumluk, fide, fidan sağlamak için bir Devlet üretim çiftliği de açılmıştır¹⁹⁷.

Antakya'da toprakların verimliliği ve sulama kaynaklarının bolluğu, elverişli iklim şartları ve teknik tarımın gelişmiş olması, bitkisel üretimin çeşitlenmesini sağlamıştır. Pamuktan tütüne, turunçgillerden zeytine kadar, yetiştirilen bütün ürünler zengin bir tarımsal doku sergilemiştir¹⁹⁸.

I. TARIM

Tarım ürünleri, il sanayiinin önemli bir bölümünün hammaddesini oluştururken, bu ürünlerin alım-satımı da ticaret ve taşımacılığa canlılık getirir

Bu topraklarda ziraat işleri şu şekillerde yapılırdı. Tarım ürünleri arasında belirtmek gerekirse¹⁹⁹, şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır.

¹⁹⁷ Antakya Devlet Üretim Çiftliği, 1942'de kurulmuş, 1950'de 5433 Sayılı Kanunla Tarım Bakanlığı Devlet Üretim Çiftlikleri Genel Müdürlüğü'ne bağlanarak, Antakya Devlet Üretim Çiftliği adını almıştır. Kuruluş çalışmaları üç şubece yürütülmektedir. Tarla tarımı şubesi, Meksika tipi buğday, pamuk, mısır ve ayçiçeği üretimi ile ilgili çalışmalar yapar. Hayvancılık şubesi, kümes hayvanları ile büyükbaş hayvan yetiştiriciliği konusunda çalışmaktadır. Bahçe kültürleri şubesinde ise, sebzeçilik alanında çalışmakta ve çeşitli sebzeler üretilmektedir.

¹⁹⁸ İlin bitkisel ürün deseninde en önemli ürünler buğday ve pamuktur. Tahıl üretimindeki artış, asıl olarak buğdaydan kaynaklanmaktadır. Amik Ovası hemen tümüyle pamuk tarlaları ile kaplıdır. Sebzeçilik ve meyvecilik, özellikle turunçgil üretimi kıyı kesimindeki dar şerit ovalarında toplanmıştır. İç kesimlerde ve yükseltisi daha fazla olan yerlerde, çokluk tahıl ve baklagil türleri ekilir. Sebze meyve üretimi buralarda da Yayladağı tütün üretiminde önde gelen ilçedir. Zeytincilikte oldukça gelişmiştir. Kıraç eğimli topraklar zeytinlik olarak değerlendirilmektedir. Hemen her yörede zeytin ağaçlarına rastlanmakla birlikte, zeytinciliğin en yoğun olarak yapıldığı yer Altınözü ve Reyhanlı'dır. İklimin yağışlı ve nemli olması nedeniyle bağcılık fazla gelişmemiştir. (Geniş bilgi için *Yurt Ansiklopedisi* Hatay Maddesi)

¹⁹⁹ **Ortakçılık Usulü:** Bu usulde mal sahibi tarlasını bir senelik için çiftçiye verir. Tohum mal sahibine hayvanat biçin ücreti ve hayvanların bütün masrafı tamamen ait olup, mal sahibi tohumdan başka hiçbir şeye karışmazdı. Yalnız hasat zamanı vergi çıkarıldıktan sonra mahsulün nisfını alır.

Maraba Usulü: Bu usulde tohum, hayvanat ve gerek hayvanata ve gerekse ziraata ait bütün masraflar mal sahibi tarafından verilir. Çiftçi yalnız emeğini koyar. Neticede vergiler çıktıktan sonra mahsulün dörtte birini çiftçi alır.

Azab Usulü: Bu usulde mal sahibi çiftçiye muayyen bir ücret mukabilinde angaje etmiştir. Çiftçi karısı ve çocukları ile birlikte mal sahibinin gösterdiği evde oturur. Ve mal sahibi tarafından iase ve ibate edilir.

Muvakkat Amale: Amik marabalarının zararına olan hadiselerden birisi de hasada zamanı gelen muvakkat amalelerin kazançlarının da kısmen bunlara yüklenmiş olmasıdır. Antakya'nın diğer üç mıntkasından hatta Halep civarından buraya amale kabileleri üşüşür. İşte bunlar Amik'teki muvakkat amale tipini teşkil ederler. Geniş bilgi için Bkz, A.Faik Türkmen, *Mufassal Antakya "Coğrafyası ve Edebiyatı"*, 1937: (Geniş bilgi için *Yurt Ansiklopedisi* Hatay Maddesi)

Kesimcilik (Maktu İcar): Bu usulde mal sahibini tarlasını muayyen bir miktar buğday ve para mukabilinde bir çiftçiye icar eder. Fakat bu vaziyette icar müddetinin üç seneden aşağı olduğu görülmez. Çünkü müstecir ancak uzun bir müddet zarfında tarlayı istediği gibi kullanmaya imkan bulur, dinlendirir veya eker. Bu taktirde mal sahibi hiçbir masrafa müdahale etmez. Tohum, aşar, çift

1. Buğday: Başlangıcı tarih öncesi zamanlara çıkan ve eski dünyanın muhtelif alanlarına yayılmış bulunan çok eski bir ziraattir. Buğday türü olarak yumuşak tür ve sert tür olarak iki kısımda mütalaa edilebilir. Ancak çoğunu yumuşak tür teşkil eder Sert buğdaylar daha çok Akdeniz iklimi bölgesinde daha iyi yetişir. Yine yazlık ve kışlık buğday olarak da ayırdedilmektedir. Kışlık Akdeniz bölgesinde, yazlık tür ise kışları uzun ve sert bölgelerde daha çok ekilir²⁰⁰.

En çok ekilen tahıl olan buğday ekim, kasım, aralık aylarında ekilmektedir. Yerli tür buğdaylar erken, yabancı türler ise yabancı tür buğday olarak "Floransa" adı verilen yumuşak bir buğday türü ekilmekteydi. Sonraları Floransa türü buğdayın yerine Sonora-64 Meksika buğdayı ile az miktarda Rus buğdayı ekilmeye başlanmıştır. Yerli buğdayda 1.200 ton, Meksika buğdayında 10.000 ton, Rus kökenli buğday da ise 20 ton/yıl dolayındadır. 1950'de 34.000 ton üretim gerçekleştirilmiştir²⁰¹.

2. Arpa: İlde, buğdaydan sonra en çok ekilen tahıl türleri olan arpa ve yulaf, ilde hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. Arpa ekim alanları, daha çok hayvan yemi olarak üretilir. Arpa ekim alanlarının daralmasına karşılık, arpa üretimi cumhuriyet döneminde azda olsa artmıştır.

3. Yulaf: Bilhassa Yulaf ekim alanları 1950'de yaklaşık 11.700 hektardı. Söz konusu dönemde yulaf alanları ülke genelinde %15 oranında daralırken, ilde bu oran % 50'ye ulaşmıştır. 1950'de 11.600 ton olan üretim, 1970lerin sonunda 7.500 ton dolayına gerilemiş, ilin, Türkiye yulaf üretimindeki payı da % 4.4'ten % 2.1'e düşmüştü²⁰².

masrafı hep müstecire aittir. Mal sahibi yalnız toprak vergisini verir. Geniş bilgi için *Yurt Ansiklopedisi* Hatay Maddesi)

Ortakçılık: Bu usul, Amik ovasından daha ziyade mal sahibinin lehinedir. Çünkü tohum da müstecire ait olduğuna halde gene mahsulün yarısı müstecire aittir.

Maraba Usulü: Amik'te kinin aynı olup, yalnız anlaşma şartlarında daima mal sahibinin menfaatine uygun maddeler konur. Kuseyr marabaları, daha çok sabit vaziyette olup, senelerce aynı mal sahibi ile beraber çalıştığı görülür Kuseyr marabalarının Amik'in daha karlı şartlarını kabul etmeyip, Kuseyr marabalığında kalmalarının daha birçok sebepleri vardır. Kuseyr köylerinde mahsul daha mütenevvi olup, amale için her mevsimde iş ve kazanç yolu bulunabilir.

Küçük Toprak Sahibi Aileler: Bunlar Kuseyr'in orta halli ailelerini teşkil ederler. Kuseyr'de halkın büyük bir kısmı orta halli denebilecek vaziyettedir. Bunların biraz zeytinlikleri, küçük bir parça bağları, tarlaları, az miktarda hayvanları bulunur.

Kuseyr amelelerinin en karlı işi mülk yetiştirmektir. Kuseyr arazisi çok münbit ve mahsuldar olduğundan, hemen her toprak zeytin, badem, incir ve üzüm bağlarına ifrağ edilmeye müsaittir. Geniş topraklara sahip şehirlilerden bazıları, tarlalardan bir kısmını böylece mülk yetiştirmeye terk ederek, uzun seneler iradını almamayı göze alırlar. Geniş bilgi için Bkz. A.Faik Türkmen, *Mufassal Antakya "Coğrafyası ve Edebiyatı"*. (Geniş bilgi için *Yurt Ansiklopedisi* Hatay Maddesi)

²⁰⁰ Ali Tanoğlu, *Ziraat Tarihine Bir Bakış ve Orta İklim Memleketlerinde Ziraat*, İstanbul, 1968, s. 80-100

²⁰¹ (Ali Tanoğlu, *a.g.e.*, s. 110-120

²⁰² Ali Tanoğlu, *a.g.e.*, s. 120, 125

4. Pirinç: Amik Ovası'nda ,özellikle Kırıkhan İlçesi'nde üretimi yapılan pirinç,1950 li yıllara kadar 2.300 hektarı aşkın bir alana ekilmişti. Sulu tarım şartları gerektiren pirinç ekimi,ilde pamuk ekim alanlarının genişlemesi yüzünden önemini yitirmektedir. Nitekim pirinç ekim alanlarının il ekim alanları içinde 1950'de % 2'lik bir paya sahipti.. 1950'de 5.300 ton pirinç üretilmiştir.

5. Baklagiller: Sanayii bitkileri ekim alanlarının hızlı gelişmesi,yalnızca tahıl alanlarını değil baklagil alanlarını da etkilemiştir. Pamuk alanları geliştikçe baklagil ekim alanları daralmıştır. Baklagil ekilen alanlar 1950'de 5.300 hektardı ve il ekim alanları içinde %4.5'lik pay oluşturuyordu. 1960'ların başından beri düşmektedir.1950'de 4.200 ton olan toplam baklagil üretimi 1960'ların başında 13.000 tona yükselmiş, 1970'lerin sonlarında ise 4.000 tona düşmüştür. İl baklagil üretiminin ülke içindeki payı söz konusu yıllarda sırasıyla %1.3, %2.2 ve binde 5 olmuştur

5.1. Mercimek: 1950'de mercimek alanları 1.500 hektardı. Söz konusu dönemde mercimek alanlarının il ekim alanları içindeki payı binde 13'tü. Mercimek üretimi 1950 ile 1970'lerin sonu arasında 1.100-1.800 ton arasında dalgalanmıştır. İlin Türkiye toplamındaki payı 1950'de % 3.2 olmuştur.

5.2. Nohut: Nohut üretimi 1950'de 1.300 ton iken,1970'lerin sonunda 640 tona gerilemiştir. İl nohut üretiminin Türkiye içindeki payı % 22'den binde 3'e inmiştir.Ekili alanın ürün türlerine göre dağılımında da,1950'den sonra önemli değişiklikler olmuştur²⁰³.

1950'de ekili alanda tahılların payı %63.4, baklagillerin payı %4.5, sanayii bitkilerinin payı ise % 32.1 idi.1970'lerin sonlarına gelindiğinde tahılların payı %53.4'e, baklagillerin payı % 1.5'e inerken,sanayii bitkilerinin payı %45.1'e yükselmiştir. Antakya'da 1950'de yaklaşık 75.000 hektar alanda tahıl ekimi yapılmaktaydı.

Tahıl üretime daha çok sulanmayan alanlarda yapılmakla birlikte,ilin hemen her yöresinde yaygındır. Ancak, Amik Ovası'nın kıyı kesimleriyle, Kuseyir Yaylası ve Dört Yol yakınları, Reyhanlı, Kırıkhan, Antakya ilçeleri ilin başlıca tahıl

²⁰³ Ali Tanoğlu, *Ziraat Tarihine Bir Bakış ve Orta İklim Memleketlerinde Ziraat* :123

alanlarıdır.1950'de 63.600 ton olan il toplam tahıl üretimi,sürekli artarak 1970'lerin sonunda 257.000 tonu bulmuştur²⁰⁴.

Ana Ürünler Bakımından Antakya Ekim Alanlarının ve Üretiminin Türkiye Toplamındaki Pay²⁰⁵

Toplam Ekili Alan	1,40	--	1,14	--
Toplam Tahıl	1,07	1,07	0,84	0,96
Buğday	1,01	1,14	0,98	1,12
Arpa	0,86	0,75	0,71	0,94
Yulaf	4,52	4,41	2,30	2,76
Pirinç	9,66	6,59	0,78	1,01
Toplam Baklagiller	1,20	1,32	1,67	2,23
Nohut	1,9	2,15	0,63	0,63
Mercimek	2,54	3,16	1,99	1,90
Burçak	1,18	1,66	4,32	7,20
Tütün	0,96	0,97	0,78	0,91
Yerfıstığı	4,60	1,30	--	--
Pamuk	4,85	3,83	7,26	7,04
Saf				

Bütün bu gelişmelerin en olumlu etkisi tarım kesiminde olmuştur..O dönemde, tarım ürünleri işleyen, genellikle küçük çaplı özel kesim imalathaneleri dışında,büyük ölçekli fabrikaların olmamasına karşı,hem altyapı,hem de yetişmiş eleman açısından ticaretin çok gelişmiş olması tarım ürünlerinin pazarlanmasını kolaylaştırmıştır.

Tarım kesiminde,özellikle ovalık yerlerde,çok öncelerden beri Pazar içi üretime başlanmıştı. Bu arada,ovalık kesimlerdeki üretimi denetleyen beylerin ve ağaların, ticaret kesimi ile iç içe gelmiş olması da, ticarete yönelik tarımı özendiren bir başka etmen olmuştur.

²⁰⁴ Ali Tanoğlu, *a.g.e*, s. 125-127

²⁰⁵ Ali Tanoğlu, *a.g.e*, s.130

SONUÇ

Sonuç olarak Tanzimat döneminde yurdumuzda zirai hayatın gelişmesini engelleyen bir diğer sebep te yol şebekesinin yetersiz ve bozuk olmasıydı. Bu sebepten dolayı çeşitli bölgelerden elde edilen mahsuller, memleketin ihtiyacı olan diğer kısımlarına ya da yabancı memleketlere ucuz ve kolay bir şekilde nakil edilemiyordu. Nakil masrafları çok fazla olduğundan, buğday vs. gibi hububat cinslerinin fiyatı da yüksek oluyordu ve mahsulün ihtiyaçtan çok olduğu zamanlarda bile yabancı memleketlerden alıcı bulmak kolay değildi. Böylece yurdumuzun özellikle kıyı bölgeleri dışında kalan büyük bir kısmında kendi kendine yeterlik, başka bir deyişle kapalı ekonomi hüküm sürüyordu.

Yol şebekesinin ve taşıma araçlarının geriliği yurdumuzu zaman zaman tehdit eden kıtlıkların tahribatının daha da artmasına yol açıyordu. Bu yüzden kurak ve yarı kurak iç bölgelerdeki köyler büyük sıkıntıyla karşılaşıyorlardı. Bu devirlerde kıtlık çekilen bölgelerdeki hububat fiyatları da çok artıyordu. Hububat fiyatlarının kıtlık döneminde normalin on katına çıktığı görülmüştür.

Önemli bir tesbit te Tanzimat döneminde büyük ekonomik sıkıntılar içinde bile vergilerin alınabilmesi idi. Bu ise daha çok köylü ve çiftçiler üzerine yükleniyordu. Gerçekten bu dönemde Osmanlı Devletinin bütçesinin çok büyük bir kısmını ziraat işlerinden alınan vergiler oluşturmaktaydı. Ancak önemli olan çiftçilikle uğraşanların, ticaretle geçinen zenginlerden daha çok vergi ödemeleriydi.

Yine Aşar vergisi bütün mahsullerden onda bir nispetinde alınmaya başlanmış ve köylünün daha da sıkıntı çekmesine yol açmıştı.

Bütün bunların yanında köylülerin yükümlü olduğu angarya işler vergi tahsilinde yapılan yolsuzluklar, ziraat işlerini geliştirmek için gerekli kredilerin yokluğu memleketimizin ziraat hayatı üzerinde menfi etki yapmıştı.

Ziraatın geri kalmasının diğer bir sebebi de bu dönemde çiftçinin ziraat alanındaki yeniliklerden habersiz ve onlara yabancı olması idi. Batıda tohum ıslahı, toprağı gübrelemek, makine ile işlemek ve mahsulü makine ile toplamak gibi

yeniliklerle ziraat, Orta-Çağ kılığından çıkarak modern bir hale gelmesine karşılık, Osmanlı topraklarında çiftçi göreneğe bağlı kalmakta devam ediyordu: Dededen ve babadan gördüğü suretle toprağı işliyor, ekiyor ve mahsulünü topluyordu. Bu mahsulü de her yıl alamıyor veya aldığı nispet gittikçe azalıyordu.

Memleketimizde ziraat hayatında görülen sönük durum, meşrutiyet devrinde de (1908) esas itibari ile devam etmiştir. Tanzimat'ta olduğu gibi, mazinin bütün geri ve kötü müesseseleri ve başta aşar olmak üzere bir çok fena vergi ve ananeleri aynen sürmüştür

Ancak bu tespitlerden hareketle Osmanlı Devletinin siyasi bakımdan olduğu kadar, iktisadi bakımdan da kalkınması, teşkilatlanması ve bağımsızlığını koruması, bütün halkını istisnasız refaha kavuşturması ve faal bir şekilde gelişmesini yürütebilmesi için köy ve ziraat hayatında da esaslı ve hızlı bir kalkınma zaruri idi. Bu durumu Cumhuriyet döneminde sezen Atatürk şu cümlelerde gayet veciz bir şekilde açıklamıştır. Nitekim bu sözünde, *"Kılıç ve saban: Bu iki fatihten birincisi ikincisine daima mağlup oldu". " Milletleri vatanlarında takarrür ettirmenin, millete istikrar vermesinin vasıtası sabandır". " Çiftçi ve çoban bu millet için unsuru aslidir". "Kılıç kullanan kol yorulur, nihayet kılıcı kınına koyar ve belki kılıç küflenmeğe mahkum olur. Saban kullanan kol ise, gün geçtikçe daha kuvvetlenir ve daha çok kuvvetlendikçe daha toprağa malik ve sahip olur. Kılıç ile fütuhat yapanlar sabanla fütuhat yapanlara mağlup olmağa ve bin netice terki mevki etmeğe mecburdurlar. Eğer milletimizin ekseriyeti azamisi çiftçi olmasaydı, bugün dünya yüzünde bulunmayacaktık".*

Gerçekten Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren, ziraat işlerine büyük önem verilmeğe başlandı. Böylelikle köy ve ziraat hayatımızda hızlı bir kalkınma devresine geçildi. Öşür kaldırıldı, vergilerde köylüler lehine değişiklikler yapıldı. Demiryolu, karayolu ve deniz yolu tesisleri geliştirildi. Güven, asayiş ve istikrar tesis edildi. Sanayileşme ve makineleşme alanında büyük hamleleri yapıldı. Kapitülasyonlar kaldırıldı. Mali ıslahatlara girişildi. Toprak mahsullerini değeri üzerinden alan

kuruluşlar açıldı. Ankara'da yüksek ziraat enstitüleri adı altında ziraat, orman, veteriner, ziraat sanatları, tabii ilimler fakültelerini içine alan bir ziraat fakültesi kuruldu. Keza başta Ankara, İzmir, Bursa, Adana, Erzurum olmak üzere çeşitli illerde tatbiki ziraat okulları açıldı. Yurdumuzun birçok yerinde, çevre ziraat şartlarını daha iyi inceleyebilecek ziraat istasyonları faaliyete geçti. Meyvecilik ve bağcılığı geliştirmek

için çeşitli fidanlıklar tahsis edildi Özellikle elma, incir, zeytin, fındık, turunçgiller, fıstık ve kayısı yetiştiriciliği konusunda çalışmak üzere; Arifiye, Aydın, Giresun, Antalya, Gaziantep, Malatya ve İzmir'de fidanlıklar kuruldu. Yine çay ziraatını incelemek ve çay fidanı yetiştirmek için Rize'de bir fidanlık tahsis edildi.

Osmanlı döneminde görülen hatalardan bazı dersler çıkaran Cumhuriyet idaresinde, ilk yıllardan itibaren hayvancılığa da büyük önem verilmiştir. Hayvan yetiştiriciliği cinslerinin ıslahı ve hastalıkları ile mücadele için birçok deneme istasyonları kurulmuştur. Böylece Cumhuriyet devrinde ziraat işlerinde de hızlı kalkınma hamleleri geliştirilmiştir. Çiftçilerin toprak sahibi olmaları ziraat işlerinde gittikçe daha çok makineleşme, sulanan ve gübrelenen sahaları genişletme, çeşitli ziraat bölgelerine uygun metotlar geliştirme, iyi kalitede ve ucuz mahsul elde edebilme için büyük gayretler sarf edilmiş ve yoğun çalışmalar yapılmıştır. Bu kesif çalışmalar neticesinde Türkiye'nin ziraat hayatında büyük gelişmeler kayıt edilmiştir.

Mesela 1943 yılında 12,5 milyon hektarı kaplayan tarla sahaları tam 30 yıl sonra 1973 yılında, nadas sahaları dahil olmak üzere iki mislinden daha çok genişlik kazanmış ve 25 milyon hektarı geçmiştir.

Netice olarak denilebilir ki yurdumuzda ziraat hayatı çok eski tarihlere inmektedir ve ülkemiz ile çevresinde talan sahalardan en eski medeniyetlerin doğmasına ve gelişmesine zemin oluşturmuştur. Özü ziraata dayanan bir çok medeniyetin beşiği haline gelmiştir.

Bu yüksek zirai kültüre sahip olanlar uzun zaman yurdumuz ve çevresini egemenlik altında tutmuşlardır. Osmanlı Devleti' de ilk kurulduğu zamandan başlayarak toprak işleme ve hayvan yetiştirilmesinde çok ileri gitmiştir. Böylece yurdumuzun toprakları asırlardan beri işlenmiş parlak zirai medeniyetler sürmüştür. Köylü sıkıntından uzak rahat bir yaşam sürmüştür. Osmanlıların ilerleme dönemindeki tımar ve zeamet sistemi de o devrin sağlam düzeninin ve bir yüksek teşkilatının ifadesi olmuştur

Tarihten anlaşılmaktadır ki, yurdumuza hakim olan güçlü ve uzun siyasi organizasyon kuran bütün toplumlar daima ziraatta ileri gitmişlerdir. Hele Anadolu'nun fethedilmesinde Türkler devlet kurucusu olduğu kadar yurt yapıcısı da olmuşlar ve sadece maharetle silah kullanmamış aynı zamanda büyük ustalıkla saban kullanmasını da bilmişlerdir. Ancak çeşitli siyasi ve iktisadi sebeplerle gerileme devresinde ziraat faaliyetleri gerilemiştir.

Bu durum Cumhuriyetin ilanından sonra düzelmeye başlamıştır. Dağılan Türk köyleri yavaş yavaş yeniden gelişmeye yönelmiştir. Yurt çapında emniyet ve sükun sağlanmış, çiftçiyi koruyan bir çok kanunlar çıkarılmış, aşar kaldırılmış, vergiler indirilmiş, yol şebekesi genişletilmiş, bataklıklar kurutulmuş, yeni sulama şebekeleri kurulmuş, ziraata makineleşmeye girilmiş, çeşitli ve çeşitli mektep ve fakülteler kurulmuştur. Bu suretle ziraat hayatında gelişen yeni bir devir açılmış ve zamanla yurdumuz ziraatı daha ileri usuller tatbik edilmek sureti ile gelişmiştir.

Yurdumuzda toprak ve buna sahip olma meseleleri, çok eskiye kadar inmektedir. Ülkemiz yakınlarında,tarihin en eski zamanlarından beri büyük siyasi topluluklar meydana gelmiş ve ziraata dayanan büyük medeniyetler kurmuş bütün topluluklarda; toprakların mülkiyeti hemen daima ekonomi ve toplum bakımından büyük meselelerin başında gelmiştir

Cumhuriyetin ilanından sonra medeni kanunun yürürlüğe girmesi neticesinde miri toprak sistemi kaldırılmış ve bunun yerine özel mülkiyet rejimi getirilmiştir. Bu rejimde her mülk sahibi arazisini istediği gibi kullanma yetkisine sahip olmuştur.

Avrupa'da özel mülkiyet hakkı tanınan bir çok ülkede bu mahzurlarından ötürü mirasta real taksim usulü terkedilmiş ve yerine babadan miras yolu ile ziraat işletmesinin en büyük erkek çocuğu intikali getirilmiş ve bu büyük oğul diğer kız ve erkek kardeşlerine malın değerini hisseleri nispetinde nakdi olarak ödemesi usulü konmuştur. Böylece topraklar aileden büyük erkek evlada, yani bir kişiye intikal etmekte ve ziraat işletmelerinin hem küçülmesi hem de parçalanmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Halbuki Türk Medeni Kanununun kabul edilmesinden sonra memleketimizde ziraat işletmeleri gün geçtikçe parçalanmakta ve küçülmektedir. Bu suretle bir süre sonra ziraat işletmelerinin büyük bir kısmının iktisadi bakımdan değeri azalmakta ve rantabl olmaktan uzaklaşmaktadır.²⁰⁶

Günümüzde ziraat işletmelerinin çoğu, ileride görüleceği gibi, bir çiftçinin ailesinin ihtiyacını karşılamanın altına düşmüş, yani rantabl olmaktan uzaklaşmıştır. Çoğu cüce veya küçük işletmeler halindedir. Bu durum karşısında bazı çiftçiler yeni

²⁰⁶ Süha Göney: a.g.e,s.101-104

arazi satın almak için büyük gayretler sarf etmekte ve neticede maddi imkanları olan bazıları ziraat alanlarını gittikçe genişletirken diğer bir çoğu ise zamanla küçülen ve parçalanmış ziraat sahaları dolayısıyla maddi imkanları daha da kısıtlanmakta ve güç şartlar içine itilmekte, arazilerini elden çıkarmak mecburiyetinde kalmakta ve topraksız ailelerin sayısı bu sebeple gün geçtikçe artmaktadır.

Şüphesiz bu durumu hızlandıran bir diğer amil de, memleketimizde hızlı nüfus artışıdır. Nüfus artışının özellikle kırsal kesimde daha da fazla olduğu dikkate alınır ise, meselenin önemi ve ciddiyeti daha da belirgin duruma gelmektedir.

Memleketimizde de parçalanmış ve küçülmüş ziraat toprakları artmakta ve bu topraklar üzerinde dengeli ve verimli ziraat yapabilmek imkanları da zamanla sınırlanmaktadır. Bir ailenin bir ömür boyu çalışarak elde ettiği ferah durum, miras sistemi dolayısıyla bozulmakta ve bölünen, parçalanmış araziler üzerinde rantabl ziraat yapılabilmesi hayli sınırlanmaktadır.

Şüphesiz özel mülkiyet sisteminde, şahsa ait ziraat işletmelerinin parçalanmasında, sadece medeni kanunun ortaya çıkardığı hukuki durum etkili olmamaktadır. Bunda aynı zamanda memleketimizin coğrafi şartlarından bazılarının da tesiri büyük ölçüdedir. Memleketimizde iklim ve toprak çeşitliliği yanında yer şekillerinin de kısa mesafelerde çok çabuk ve büyük değişiklik arz etmesi, ziraat sahalarının parçalanmasına zemin hazırlamıştır. Böylece çiftçiler hububat yetiştirdikleri sahalardan başka, sebze ve ağaç ziraatı yapılan veya çayır ve mera olarak kullandıkları, yahut sulama suretiyle mahsul yetiştirebildikleri sahalara sahip olma gayreti içindedir. Türkiye'de ziraat sahalarının parçalı oluşu verimi düşürmektedir Çünkü yurdumuzda miras hukuku, ziraat işletmelerinin çok küçük boyutlarda olması ve de coğrafi şartlar önemli birer engel oluşturmaktadır. Söz konusu batılı ülkeler ise çok geniş ve birleşik ziraat sahalarına sahip olduklarından tarımda verimliliği yakalayabilmektedirler. Ayrıca bu ülkelerde zirai nüfus yoğunluğu son derece düşük olduğundan çiftçilerin ekonomik tatmini de mümkün olmaktadır. Bu zirai sahaları işleyenler pek çok kurum ve kuruluşlarca gerek teknolojik gerekse ekonomik olarak desteklenmektedir. Yurdumuzda ise bütün bu alanlarda büyük reformlar yapılması gerekmektedir.²⁰⁷

²⁰⁷ Süha Göney: a.g.e,s.104-105

Dünyada ziraat işletmelerinin tasnifi için yapılan çalışmalarda dört ayırım kabul edilmiştir. Bunlardan

- Birincisi; ziraat işletmelerinden elde edilen gelire göre yapılan tasniftir.
- İkincisi; Ziraat işletmelinde çalışan işçi sayısına göre yapılan tasnif,
- Üçüncüsü; İşletmede kullanılan Hayvan ve makine gücüne göre tasnif,
- Dördüncüsü; İşletmenin yüzölçümüne göre yapılan tasniftir.

Yurdumuzda ziraat sahalarının genişlik esasına göre yapılan tasnif kullanılmaktadır. Bu sisteme göre ülkeden ülkeye hatta yöreden yöreye kesimin coğrafi yapısı nedeni ile büyük değişiklikler ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla standarda yakın bir çiftçi ailesinin ihtiyacı olan toprak miktarını belirlemek oldukça güç olmaktadır. Bu ayrıca toprak reformunun da en önemli konusudur.

Mülkiyet genişliği esasına göre, Orta Avrupa Ülkeleri için kullanılan tasnif aşağıdaki şekildedir ²⁰⁸

- 2 Hektardan aşağı olan işletmeler: Parsel İşletmeleri
- 2-5 Hektar arasında olan Küçük Köylü işletmeleri ve ya küçük işletmeler
- 5-10 Hektar arasında olan: Orta Köylü işletmeleri ve ya küçük işletmeler
- 10-50 Hektar arasında olan: Büyük Köylü işletmeleri ve ya küçük işletmeler
- 50-500 Hektar arasında olan: Orta ziraat işletmeleri
- 500-1000 Hektar arasında olan: Büyük ziraat işletmeleri
- 1000 Hektardan büyük olan: Çok büyük ziraat işletmeleri

Bu tasnifte yüzölçümünün yanında ziraat işletmesinde çalışan işçilerin sayısı ve bir ziraat işletmesinde çalışan işçilerin sayısı ve bir ziraat işletmesinin orta nüfuslu bir aileyi geçindirmesi durumu da dikkate alınmıştır.

Son yıllarda bu konuda çalışmaların artmasına rağmen yine de yurdumuzun her bölgesindeki ziraat işletmelerinin durumunu ortaya koyacak durumda değildir. Yağış durumu az olan bölgelerimizden biri olan İç Anadolu Bölgesinde 400 dönümlük arazi az sayılırken bu miktar kıyı bölgelerimizde çok diye nitelenmektedir.

Türkiye'de küçük zirai işletmelerin elindeki toprakların ortalama %80'ini tarla arazisi oluşturmalarına karşılık büyük ziraat işletmelerinde mera arazisi daha büyük yer

²⁰⁸ Süha Göney: Türkiye Ziraat'ının Coğrafi Esasları, İstanbul, 1987, s.106-108

kaplamaktadır. Küçük işletmelerin ziraat sahalarının az olası nedeni ile bu işletmecilerin umuma açık meralardan yararlanması büyük önem taşımaktadır.

Özellikle yurdumuzun batı ve güney kıyı bölgelerinde seralarda turfanda sebzeçilik ile çiçekçilik de hemen hiç dikkate alınmamaktadır. Ayrıca arıcılık, mandıracılık, tavukçuluk, alabalık yetiştiriciliği ve kıyı kesimlerde yer alan köylerde balıkçılığın yanı sıra ziraatında yapılması bilhassa kıyı köylerinde son 10-15 yıldır gittikçe yaygınlaşan ve gelişen turizm hareketleri de yurdumuzda çiftçi ailelerinin bir kısmının tarla şeklindeki ziraat sahalarından başka gelir kaynaklarına sahip olduğunun örnekleridir.

Cumhuriyetin ilanından sonra yurdumuzda zirai işletmelerin sayıları ve genişlikleri hakkında ilk istatistikler Tarım Bakanlığı tarafından yapılan iki anket neticeleridir. Bunlardan ilki, 1938 yıllarında yapılan ve çiftçiyi topraklandırma kanununa gerekçe olan, öteki 35 ilde yaptırılan anket sonuçlarını diğer ilere yayılarak o zamanki toprak mülkiyetinin dağılımını aşağıdaki gibi tespit etmek mümkün olmaktadır

Türkiye'de 1938 yılında toprak mülkiyetinin dağılımını gösterir çizelge.-

Genişlik (dönüm)	Mülk Sayısı	Mülk sahiplerinin % nispeti	Kapladıkları Alan (Dönüm)	Genel Alana Oranı	Ortalama Mülk Genişliği
5000denyukarı büyük mülkler	418	0,01	6.400.000	3,70	15.000
500-5000 arası orta mülkler	5.764	0,23	17.200.000	9,95	3.000
500 den aşağı küçük mülkler	2.493.000	99,75	149.180.000	86,34	60
Genel Toplam	2.499.182	100,00	172.780.000	100,00	-

Bu tablodan da anlaşılacağı üzere Türkiye'de 2.499.182 ziraat işletmesine ait 17,27 milyon hektar genişliğindeki arazide ziraat yapılıyordu.²⁰⁹

Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde yapılan arazi çalışmalarında günümüzden 40-50 yıl öncesine ait devrede yurdumuzdaki çiftçilerin çok büyük bir kısmının sadece kendi imkanları ve teknik seviyeleri nispetinde toprak edinmek eğiliminde oldukları görülmektedir. Zira işleyebilecekler sahadan daha çok arazi elde bulundurmanın hiçbir iktisadi kıymeti yoktu.

Bunun dışında balkanlardan mübadele yolu ile yurdumuza giriş yapan göçmenlere dana önce sahip oldukları toprak nispetinde devletçe çok geniş araziler

²⁰⁹ Süha Göney: *Türkiye Ziraat'ının Coğrafi Esasları*, s.110-111

verilmiştir. Ayrıca hazine arazisinin çok büyük bir kısmına bazı kişilerce sahip çıkılmış ve toplam mülkün %2'si bu kişilerin elinde toplanmıştır. Ellerinde geniş ziraat sahasına sahip olanlar ise toprağın büyük bir kısmını mera olarak hayvancılıkla geçinen göçerlere kiralyorlardı. Cumhuriyetin ilanından çok kısa bir zaman sonrasında beliren bu durum, şüphesiz başka amillerle birlikte memleketimizde mülkiyet durumu üzerinde büyük ölçüde etkili olmuştur.

Cumhuriyetin ilanını takiben ilk yıllarda yapılan bu toprak dağıtımı, 1935 yıllarında esasa bağlanmış iskan ve toprak kanunu hazırlanmıştır. Çiftçilerin kendi topraklarında ekip biçmesine Atatürk de büyük özen göstermiş ve bu konuda fikirlerini "Her Türk çiftçi ailesinin geçineceği ve çalışacağı toprağa malik olması behemehal lazımdır" şeklinde ifade etmiştir. Atatürk, "bu görüş ve düşünceleri çerçevesinde yurdumuzda toprak reformu niteliğindeki çalışmalar, 1945 yılında mecliste tartışmalı geçen müzakereler sonunda kabul edilmiş ve her yılın 11 Haziranı izleyen Pazar gününde "Toprak bayramı" olarak kutlanacağı olarak kutlanacağı bir kanunla ilan edilmiştir. Hatta bu olay Türkiye'de çok partili rejimin de başlangıcı olmuştur. Fakat kanun çeşitli sebeplerle gereği gibi uygulanamamıştır.

Kanunun ilk çıktığı günlerde gereğinde 50 dönümü aşan mülklerin kamulaştırılabileceği halde daha sonra bu kaldırılmış ve kanuna "geniş topraklı bölgeler için 5000 dönüm ve dar topraklı bölgeler için 2000 dönümlük" bir kamulaştırma sınırı konulmuştur ki tahmin edileceği üzere bu sınırlar yurdumuzun içinde bulunduğu şartlarda bir toprak reformu uygulanması için kafi değildi. Zira çiftçinin %86,3 ü nün elinde 60 dönüm civarında toprak bulunuyordu.

Devlet İstatistik Enstitüsünün verilerine göre, 1947 yılından 1965 e kadar çiftçiyi topraklandırma kanunu gereğince 369.445 aileye 1,81 milyon hektar arazi dağıtılmıştır. Bu dağıtım 1949 yılından sonra hazırlanmış ve 1960 yılından sonra hemen hemen tamamı ile durmuştur.²¹⁰

Böylece 1950 ile 1963 yıllarına ait ziraat sayım neticelerine karşılaştırıldığında Bütün ziraat işletmelerinde yüzde nispetlerinde bir büyüme, başka kelimelerle çiftçi ailesine ait ziraat işletmelerinde küçülme, daralma yaygındır. Bu özellik bütün ziraat işletmeleri için geçerlidir. Türkiye'de ziraata tahsis edilen tarla sahaları 1950 ile 1963

²¹⁰ Süha Göney: *Türkiye Ziraat'ının Coğrafi Esasları*, s.112-115

yılında 14.54 milyon hektardan 23.82 milyon hektara yükselmesine yani 9.28 milyon hektar kadar genişlemesine rağmen çeşitli genişlik dilimlerindeki ziraat sahalarının çiftçi aileleri yüzdeleri karşılaştırıldığında,1963 sayım yılındaki yüzdelerden bir artma temayülü ortaya çıkmaktadır. Bu temayül 1970 yılında,daha da kuvvetle kendini belirtecektir.

Her iki ziraat sayımına göre derlenen tabloda dikkati çeken diğer bir husus 500 dönümden az olan küçük işletmelere işlenen toprakların 1950 yılında % 75,2 sini,1963 yılında ise %86,8 ini kaplamış olmasıdır

1963 tarım sayımından anlaşılmaktadır ki,yurdumuzda 5000 dönümden geniş ziraat işletmelerinin sayılarında düşüş görülmektedir. Ayrıca 1000 dönümden çok ziraat sahasına sahip çiftliklerin,Türkiye'de illeri göre dağılışı da 1961 yılındaki tarım anketinden ortaya konulabilmektedir²¹¹.

Bu istatistiğe göre özellikle 1000-1500 dönüm genişliğindeki çiftçilerin Adana ovalarında yaygın olmasına karşılık,5000 dönümden geniş çiftliklerin Güneydoğu Anadolu'da Urfa ve Diyarbakır illerinde toplandığı anlaşılmaktadır. Türkiye 1950 ziraat sayımında çiftçi ailelerin sayısı 3.898.986 olarak tespit edilmiştir²¹².

Topraksız aile sayısı 308.899 a düşmüş bulunmaktadır. Buradan şu neticeye varmak mümkündür. Yurdumuzda 1950 ile 1963 yılları arasında ziraata tahsis edilen sahalar gittikçe genişlerken bir yandan toprağa sahip çiftçi ailelerinin sayısı artmış diğer yandan ise topraksız aile sayısı azalmıştır. Fakat bu durum 1963 ten sonra yine değişmiştir. Zira bu tarihten sonra yurdumuzda ziraat sahalarının yıldan yıla genişlemesi çok azalmış buna karşılık nüfusumuz gittikçe ve hızla artmaktadır. Bu durum köylerden şehirlere doğru göçü arttırdığı gibi,kır kesiminde topraksız çiftçi ailelerinin sayısı da çoğalmaktadır.

Memleketimizde topraksız çiftçi ailelerinin mevcut olduğu ve az toprağa sahip çiftçi aileleri sayısının gün geçtikçe arttığı yerlerde eski devirleri hatırlatan, hatta doğu ve güneydoğu Anadolu'da birkaç köyü içine alan feodal ve yarı feodal intibamı veren ziraat işletmeleri memleketimiz şartlarına uymamaktadır. Buna karşılık makul bir

²¹¹ Süha Göney: a.g.e,s.117

²¹² Devlet İstatistik Enstitüsü - İstatistik Bülteni. Ankara, No.91,Say.139

genişlikteki büyük ziraat işletmeleri, özellikle güney ve batı Anadolu'da küçük işletmelerden daha farklı hedeflere yönelmiştir

Ziraat tekniği ile zirai kültür büyük işletmeler sayesinde daha çabuk gelişebilmektedir. Bu sebeple büyük ziraat işletmelerinin bazı hallerde Türkiye ziraati üzerinde müspet etkisi mevcuttur. İleri ziraat usullerini uygulayan, sahip olduğu meşru ve makul genişlikteki arazisini devamlı olarak işleyen ve sürekli olarak yüksek verim elde eden toprakları; diğerlerinden, yani ekstansif ziraat usullerinin uygulandığı, araziye gerektiği zamanlarda değil, istediği zaman işleyen, bir kısmını boş bırakan, kiraya ve ortakçıya veren kişilerin sahip olduğu büyük ziraat işletmelerinden ayırmak gerekmektedir ve öncelikle bu ikinci gruptaki toprakların makul esaslar dahilinde kamulaştırılması ve topraksız çiftçiye dağıtılmasında büyük fayda vardır.²¹³

Türkiye'de Ziraat Topraklarının Tasarruf Şekline Göre; Çiftçi Ailelerinin Durumuna baktığımız zaman Türkiye'de ziraat topraklarının durumu çok çeşitli olduğu görülmektedir Sahibi olduğu toprakları işleyenlerden başka, kiracı, marabacı olarak da memleketimizde ziraat sahaları işletilmektedir. Bu durumlar çok çeşitlidir. Bazı hallerde toprak peşin olarak kiralanmaktadır. Fakat bu usul memleketimizde pek yaygın değildir. Türkiye'de genellikle ortakçılık usulü hakimdir. Burada kiracı mal sahibine yetiştirdiği mahsulün bir kısmını vermektedir. Toprak sahibi ile kiralayanın hisseleri yetiştirilen mahsule göre çok değişiktir. Mahsulün yarı yarıya paylaşılması haline yarıcılık denir ve bu durumda ortakçı tohum vermez , fakat kendi ziraai aletlerini kullanır. Bazı yerlerde ortak, sadece kendi emeğini ortaya koyar ve böylece mahsulün üçte birini alır. Buna marabacı denir..²¹⁴

Türkiye'de ziraat işletmelerin Ufalanma ve Dağılma Durumuna gelince görüleceği gibi bu konuda kısaca çiftçi ailesine ait ziraat sahasının, çeşitli sebeplerle ufalanmış ve parçalanma durumuna da kısaca temas etmek gerekir. Memleketimizdeki ziraat işletmelerinin çok büyük bir kısmı, parça sayısı 2 ile 9 arasında kalan gruplar içinde bulunmaktadır.Şüphesiz bunun mahzurları yanında, bazı faydaları da mevcuttur.

Hakikatte çiftçilerin işlediği sahaların küçük ve parçalı olması çiftçi ailelerinin emeğinin bölünmesine zemin hazırlamaktadır. Böylece ilk bakışta işlene toprağın ufalanıp dağılması ziraat işlerinde emek ve zaman kaybına yol açmakta ve bunun

²¹³ Süha Göney: a.g.e,s.118-120

yanında hem makine kullanmayı hem de ziraat işlerinde yeni teknikler uygulamayı önlemekte ve böylece verimi azaltmaktadır şeklinde ifade edilmektedir

Aslında ziraat işletmelerinin ufalanması ve dağılması, mülklerin parçalanma ve küçülmesinin bir neticesidir. Memleketimizde uygulanan miras hükümleri ziraat işletmelerimizin parçalanma ve küçülmesi ile ufalanma ve dağılmasını birlikte Hazırlamaktadır. Ancak memleketimiz de ekseriyeti teşkil eden küçük işletmelerde daha verimli olmasa bile daha istikrarlı ziraat yapabilmek için bin çiftçi ailesine ait bir mülkiyetin ufalanması ve dağılması bir dereceye kadar faydalı, hatta gerekli görülebilir.

Böylece, tabii ve beşeri şartlardaki sapmalar neticesi ziraat hayatında vukuu muhtemel aksaklıklar ve zararlar değişik sahalarda birbirinden farklı mahsuller yetiştirmek suretiyle kısmen de olsa telif edilebilmektedir.

Toprakların makul ölçüler dahilinde kalmak suretiyle parçalanması ve dağılması, Türkiye gibi kırsal sahalarda fazla nüfus barındıran memleketlerde ziraat hayatında fazla nüfus barındıran memleketlerde ziraat hayatında bir çeşit emniyettir. Keza toprak dağıtımında da bir parça yerine, çeşitli yerlerde birkaç parça toprak verebilmek, memleketimiz şartlarına daha uygun görünmektedir. Böylece iklim, toprak, pazar şartlarında zaman zaman meydana gelen ve büyük sıkıntılara neden olan olayların etkileri hafifletilmiş olacaktır.

Çiftçi ailesini geçindirebilmek için bir parçadan ibaret toprak dağıtımı yapılması halinde, zikredilen amillerin zaman zaman ortaya çıkan menfi etkilerini de hesaba katmak ve buna göre bir marj bırakmak gerekir. Halbuki çiftçi ailesine toprak birkaç parça dağıldığı takdirde, bırakılacak marj daha küçük tutulacak ve böylece çiftçi ailesini rahat şekilde geçindirecek toprak miktarı daha az olacak ve neticede dağılabilecek topraklardan daha fazla sayıda topraksız çiftçi ailesi yararlanacaktır. Çiftçi ailelerine ait toprakların köy arazisinin muhtelif yerlerinde birkaç parçadan ibaret olmasının bir diğer faydası da çeşitli mahsuller yetiştirebilmek için ziraat işlerinin belirli zamanlar yerine bütün sene içine nispetin yayılmış olmasıdır. Mesela memleketimizin batı ve güney kıyı bölgelerinde delta ve taşkın ovalarında yaz mevsiminde pamuk, susam, mısır, darı, pirinç ve yer fıstığı yetiştirilirken; sonbaharda zeytin, incir ve narenciye bahçelerinde

çalışır; kışın hububat ekilir ve böylece bütün seneye yayılan ziraat işleri neticesinde çeşitli mahsul yetiştirilir.

Memleketimizde ziraat işlerinde makine kullanmanın gittikçe fazlalaşması, sulamalı ziraat sahalarının genişletilmesi bazı yerlerde çiftçileri daha değişik bir ziraat sistemine yöneltmekte ve buna bağlı olarak parçalı ziraat işletmelerini karşılıklı olarak birleştirme zarureti ortaya çıkmaktadır. Nitekim 1970 senesinde toprakları bir parçadan ibaret çiftçi ailelerin nispetin artması bunu belirtmektedir. Keza çok ufalandığı için verimli ziraat yapmaktan çıkan ve fazla dağıldığından ötürü işlenmesi de güçleşen topraklar, satın alma veya takas etme suretiyle birleştirilmekte ve dolayısıyla ziraat işletmelerinde parça parça sayısının çok artmasının ortaya çıkardığı mahzurlar, kendiliğinden bertaraf edilmektedir.

Netice olarak denilebilir ki, memleketimizde toprakların özel mülkiyete geçişi, uzun süren ve zaman zaman büyük meseleler doğuran bir tarihi gelişimin neticesidir. Fakat bu gelişimde bazı eksiklikler ve boşluklar bulunmaktadır. Bunlar memleketimiz topraklarının dağılmasında bazı adaletsizliklere zemin hazırlamıştır. Böylece topraksız ve az topraklı köylü sayısı zaman zaman büyük miktara varmıştır. Evvelce belirtildiği üzere bu konuda Cumhuriyetin kuruluşundan sonra yapılan çalışmaların ilk ciddi sonucu 11 Haziran 1945 tarihinde kabul edilen 4753 sayılı çiftçiyi topraklandırma kanunudur. Bu kanunda özel mülkiyetin sınırları çok geniş tutulmuş ve daha ziyade kamu arazisinin çiftçiye dağıtılması yoluna gidilmiştir. Bu sebeple orta ve büyük ziraat işletmelerine fazla dokunulmamış ve hazine arazisi bazı yerlerde geliş güzel dağıtılmış ve neticede günümüzde sistemli ve adil bir toprak reformu yapılabilmesi hayli zorlaşmıştır. Çiftçiyi topraklandırma kanunu yürürlükte kaldığı 1945 ile 1973 yılları arasındaki 28 yıl içinde toplam 432.117 aileye 2.2 milyon hektar arazi dağıtmış ve bunun 1.87 milyon hektarı ise, sadece 1950 ile 1960 yılları arasına tesadüf etmektedir. Fakat toprak dağılımı çeşitli sebeplerle yetersiz kalmış, daha sonraları kanunun yürütülmesi gevşetilmiş ve esastan saptırılmıştır. Neticede 1973 tarihli ve 1757 sayılı toprak ve tarım reformu kanunu yürürlüğe konmuştur.

Böylece görülüyor ki, bazı yerler dışında memleketimizde dağıtılacak toprak miktarı pek fazla değildir. Bunun için sadece toprak reformuna fazla ümit bağlamak gerçekçilikten uzaklaşmak demektir. Zira dağıtılacak toprak kaynağımız pek mahduttur. Bu sebepten dolayı meselenin sadece bazı yerlerde toprak dağıtımı şeklinde mütalaa edilmemesi gerekmektedir. Toprağın dağıtımı yanında, yeniden parçalanması ve

ufalanmasının da önüne geçirmelidir. Ayrıca küçük ziraat işletmeleri sahiplerinin mülkiyet haklarına saygı gösteren bir mülk irtifak sisteminin kurulması ve bunların kredi ve satış kooperatifleri kurularak bir araya getirilmesi, sulama ve gübreleme sahalarının genişletilmesi, ziraatta münavebe sistemlerinin uygulanması, toprak erozyonunun tahribatının azaltılması ve tuzluluk ile alkalilik etkilerinin hafifletilmesi gerekmektedir.

Bunun yanında topraksız çiftçi ailelerinin ziraattan başka sektöre çekilmesi, sıkıntıları da hafifletecektir. Özellikle ziraata dayalı sanayi faaliyetleri ile ziraat işleri arasındaki ilişkiyi daha da kuvvetlendirmek gerekmektedir. Zira. Topraksız çiftçilerin şehirlere yığılmasına meydan vermeden, kır sahalarında elverişli yerlerde kurulacak ve zirai faaliyetlerle kombine çalışacak sanayi tesisleri yardımı ile, çiftçi nüfus yoğunluğu azaltılır ve topraklar üzerindeki nüfus baskısı hafifletilir ise, memleketimizde daha sağlıklı ve hızlı bir kalkınma gerçekleştirilecektir

BİBLİYOGRAFYA

- Adana **İl Yıllığı**; Adana 1968 Tarihli
- Adana **Vilayet Salnamesi**, 1287 (1870-1871) Tarihli, İstanbul
- Adana **Vilayet Salnamesi**, 1289 (1872) Tarihli, İstanbul
- Adana **Vilayeti Salnamesi**, 1309 (1894) Tarihli, İstanbul
- Adana **Vilayet Salnamesi**, 1315 (1900) Tarihli, İstanbul
- Adana **Vilayet Salnamesi**, 1316 (1901) Tarihli, İstanbul
- Ahmet Cevdet, **Kıyas-ı Enbiya**, (Hazırlayan: Mahir İz), C.2, Kısım II, Ankara, 1985
- Akalın, Güneri; **Tarımımızın Sosyo Ekonomik Yapısı, Vergilenme ve gelişme**, Ankara, 1975,
- Akdağ, Mustafa; **Türk Halkının Dirlik ve Düzen Kavgası**, İstanbul, 1975
- Aktan Coşkun; Osmanlı Tımar Sisteminin Mali Yönü, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.52, İstanbul, 1988, s.74-84
- ; İktisadi Sistem, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.44, İstanbul, 1986
- Akgündüz, Ahmet : **Tarsus Tarihi ve Ashab-ı Keef**, İstanbul, 1993
- Alptekin, Coşkun ; **Dımaşk Atabegliği (Toğ-Teğineliler)**, İstanbul, 1985
- Aydın **Vilayeti Salnamesi**. 1324 (1908-1909) Tarihli
- Ayhan, Yusuf ; **Mustafa Kemal'in Pozantı kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu**, Adana, 1963
- Barkan, Ömer Lütfi ; **Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar**, İstanbul, 1953, Cilt 15
- ; **Vakıf Maddesi, İslam Ansiklopedisi** C.13, Ankara, 1986, s.157-168
- ; Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları. **Ülkü Mecmuası**, İstanbul, 1938, Cilt XI.
- Barkan, Ömer Lütfi; **Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi**. İstanbul, 1940
- ; **XV. VE XVI. Asırlarda Osmanlı Devletinde Zirai Ekonominin Hukuki ve Mahalli Esasları**, 1943, İstanbul,

- Bayur, Yusuf Hikmet; **Türk İnkılap Tarihi,C.3**, Ankara,1967
- Cem, İsmail ; **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, İstanbul, 1989, s.255-267
- Coşkun Cem, Aktan; Osmanlı Tımar sisteminin Mali yönü **Türk Dünyası Dergisi,S. 52**, İstanbul,1988
- Devlet İstatistik Enstitüsü - **İstatistik Bülteni**. Ankara, No.91
- Devlet Su İşleri-**Aşağı Seyhan Projesi**: Ankara 1970
- Düstur-Birinci Tertip**, Cilt 3 Sayı 570 ,571
- Eldem ,Vedat ; **Osmanlı Devletinin iktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik,s.27-28**
- ; **Osmanlı Devletinin iktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik;**
Ankara,1994
- Ener, Kasım; **Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi** Ankara 1970:
- Göney SÜHA: **Sıcak Bölgelerde Ziraat Hayatı**, İstanbul, 1986
- Göney, SÜHA: **Adana Ovaları,I**, İstanbul, 1976
- Göney, SÜHA: **Türkiye Ziraat’ının Coğrafi Esasları**, İstanbul,1987
- Günaltay, M. Şemseddin; **Yakın Şark Elam ve Mezopotamya IV**, Ankara, 1987
- Avni, H.;**Raya ve Köylü**. İstanbul, 1941
- Hitti, Philip K; **İslam Tarihi**, (Çeviren:Salih Tuğ), C.1, İstanbul, 1989
- Karal, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, c. VI, Ankara, 1970
- ; **Osmanlı Tarihi**, c. VIII, Ankara, 1988
- Karamürsel, Z;1940 **Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler**. VIII. Seri, Ankara, 1940
- Kınal, Füzuran; “Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriye’nin Önemi”, **Atatürk Konferansları C. IV**, Ankara,1970
- ; “Yamhad Krallığı”, **Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.V, S.8-9 Ankara,1967
- Komisyon ; ‘Tımar Maddesi’ **Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi**, C.6, İstanbul, 1985
- ;‘Mukata’a Maddesi’**Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi**, C.5, İstanbul, 1985
- Kongre : Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi; **1938.Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**. İstanbul, Say.192
- Köprülü, Fuat; **Toprak Hukuku**. İstanbul,1952

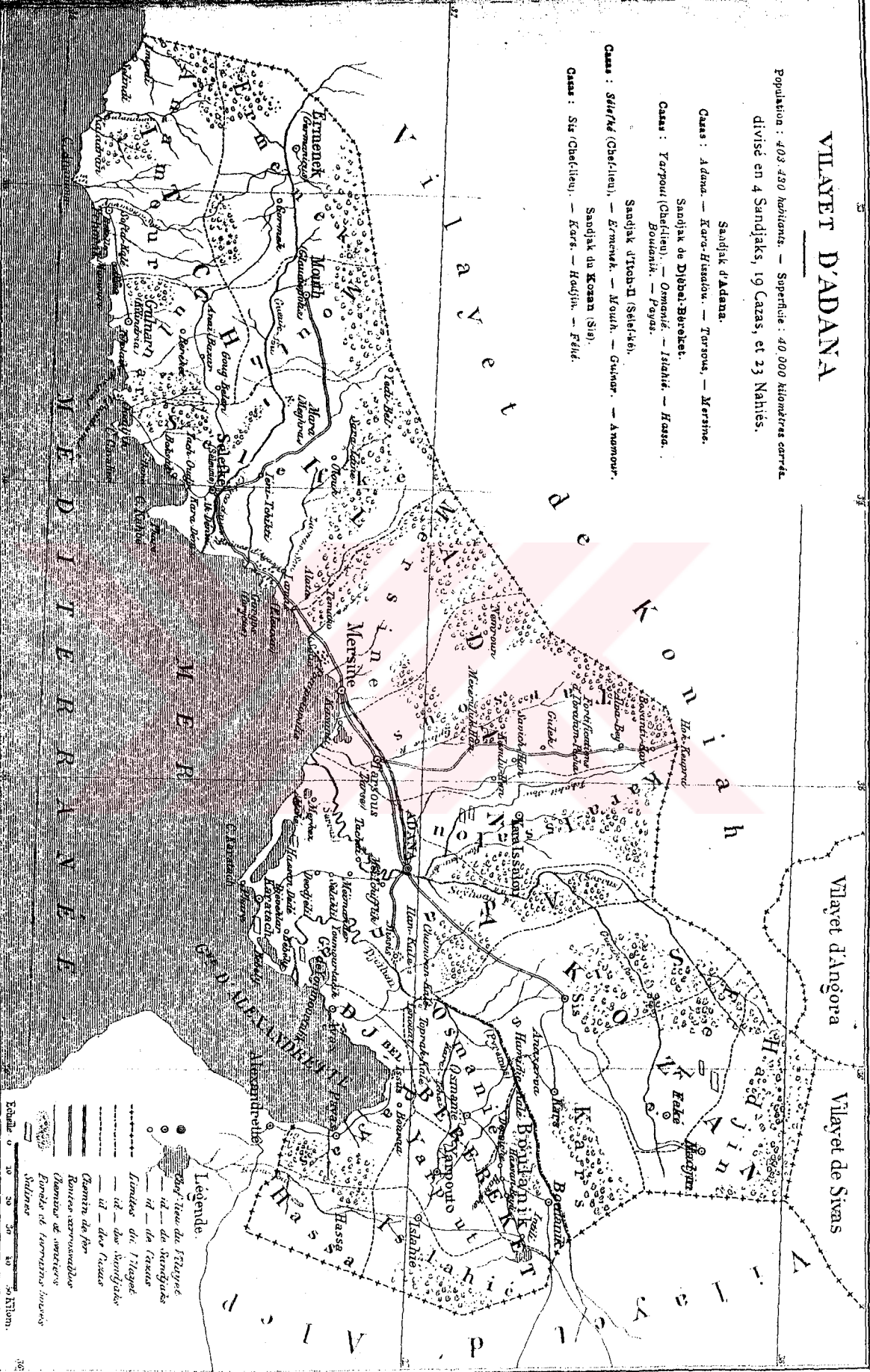
- ; **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu.** , Ankara,1959
- Köymen, Altay; **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara, 1989
- Öztuna , Yılmaz; **Devletler ve Hanedanlar**, C.3, Ankara, 1990
- Öztürk , Nazif ; “Suriye”, **TDAD**, S.56, İstanbul, (Ekim), 1988
- Pakalın, Mehmet Zeki; ‘Has Maddesi’ **Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul, 1971
- S.Tezel,Yahya ; **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi** (1923-1950), Ankara,1982
- Sevim, Ali; **Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi**, Ankara, 1989
- Sönmez , Necmi ; **Ziraat İşletmelerinde Kerpiç Yapılar ve Bunların Özellikleri**
Ankara 1961
- Sümer, Faruk; **Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, S.31, Ankara 1963
- ; **Oğuzlar Tarihleri Boy Teşkilatı, Destanları** ,Ankara, 1967
- ; **Oğuzlar Tarihleri Boy Teşkilatı, Destanları** Ankara, 1967
- ; X. Yüzyılda Oğuzlar **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Ankara, 1958, S. 148
- ; X.Yüzyılda Oğuzlar **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Ankara ,1958, Sayı, 148
- Şeşen, Ramazan; “ Selçuklulardan Önce Şam (Suriye-Filistin) Diyarında Türklerin Rolü” **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDAD)**, S.65, İstanbul, (Nisan), 1990
- Tabakoğlu, Ahmet ; **Türk İktisat Tarihi**,İstanbul, 1996
- Tanoğlu, Ali; **Ziraat Tarihine Bir Bakış ve Orta İklim memleketlerinde Ziraat**, İstanbul,1968
- Türkmen, A. Faik; **Mufassal Hatay Coğrafyası ve Edebiyatı**, 1937
- Üçok, Bahriye; **İslam Tarihi, Emeviler-Abbasiler**, Ankara, 1983
- Uzunçarşılıoğlu, İsmail Hakkı; **Osmanlı Tarihi**, C,2, Ankara,1983
- Uzunçarşılıoğlu, İsmail Hakkı; **Osmanlı Tarihi**, C,4/2, Ankara,1983
- Veldet, H ; –**Kamulaştırma Hareketleri ve İstanbul**,1940
- Yalçın , Aydın; **Türkiye İktisat Tarihi**, Ankara, 1978
- Yurt Ansiklopedisi” Adana Maddesi”**,C.1,3,5İstanbul,

EKLER

VILAYET D'ADANA

Population : 403 430 habitants. — Superficie : 40 000 kilomètres carrés.
divisé en 4 Sandjaks, 19 Cazas, et 23 Nahies.

- Sandjak d'Adana.**
 Cazas : Adana. — Kara-Hissar. — Torosus. — Mersine.
 Sandjak de Djebel-Bereket.
 Cazas : Yarpout (Chef-lieu). — Omanié. — Istanik. — Haza.
 Bouzantik. — Poyas.
 Sandjak d'Itrab II (Selaïk).
 Cazas : Selaïk (Chef-lieu). — Ermenek. — Mouth. — Guitar. — Anamour.
 Sandjak du Kosan (Sis).
 Cazas : Sis (Chef-lieu). — Kara. — Hadjin. — Féli.

Legende.

- Chef-lieu de l'Etat
- — id. — de Sandjak
- — id. — de Caza
- — id. — des Nahies
- — — Routes principales
- — — Routes secondaires
- — — Ponts et passages forcés
- — — Sables

Echelle 0 20 30 40 50 Kilom.

Impr. LEBROUX, P. de France.

Imp. Marteau, Paris.

X. Cornet, Les Vilayets de l'Asie.

LA
TURQUIE D'ASIE

GÉOGRAPHIE ADMINISTRATIVE

STATISTIQUE

DESCRIPTIVE ET RAISONNÉE DE CHAQUE PROVINCE

DE L'ASIE - MINEURE

PAR

VITAL CUINET

TOME DEUXIEME

PARIS

ERNEST LEROUX, ÉDITEUR

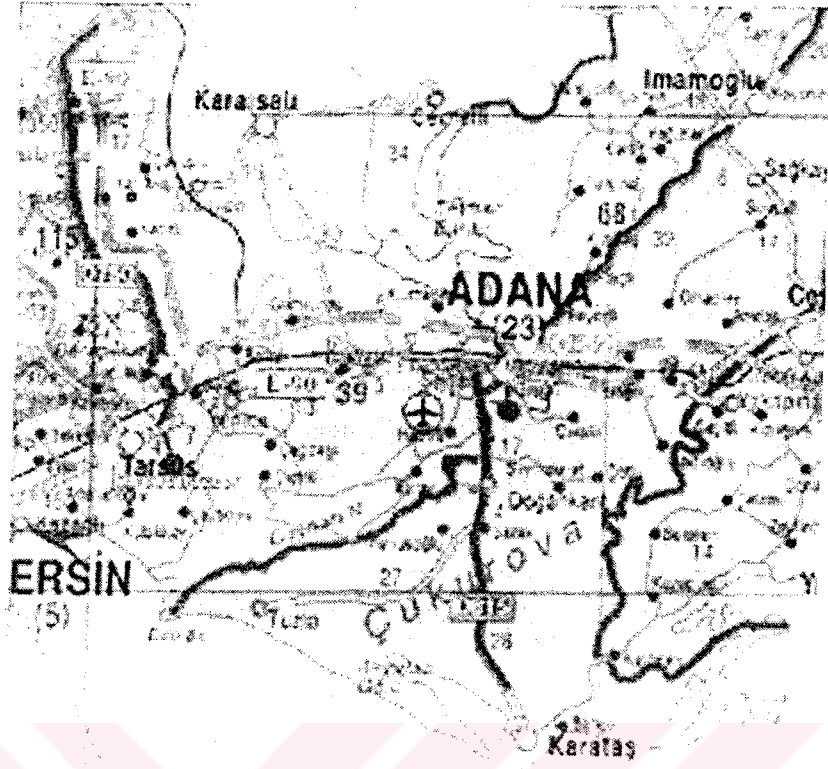
28, RUE BONAPARTE, 28

1891

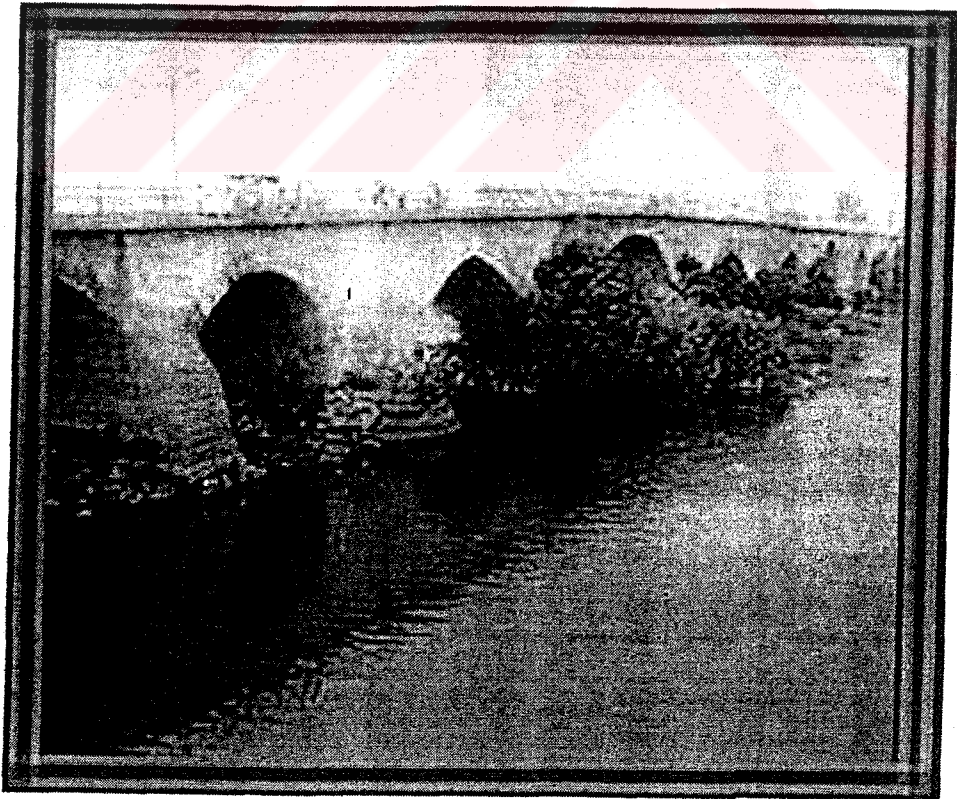
Adana, Tarsus Ve Mersin'de Ticâret Mahkemesi Kurulması İle İlgili İrâde-i Seniyye (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrâde-Meclis-i Vâlâ, No: 20763.)

مقررینو
 ایشم مقررینو
 جس والذک مقررینو منظوراً لاجاب ملکاً بپروپ: بجزه عرصه و تقسیم فغانه مقررینو متبادر الیه منابه اولیئو اوزره نفس اوزر ولحقاً بولان دروس و برسنه کلی
 اناسی و اولی برهنگه تجارت تشکیلده بیس و بعضی اولی ایخصی کونستوریه مستشارین حد عدلکه و سانه صورت مطابقته اولی
 شریعتی مناسک تجارت نظارت جیلستر هوادسی مرکز لیسیمه اولی ایخصی کونستوریه مستشارین حد عدلکه و سانه صورت مطابقته اولی
 یا بله مرکز شاری بیم قنده ایشم اولی ایخصی کونستوریه مستشارین حد عدلکه و سانه صورت مطابقته اولی

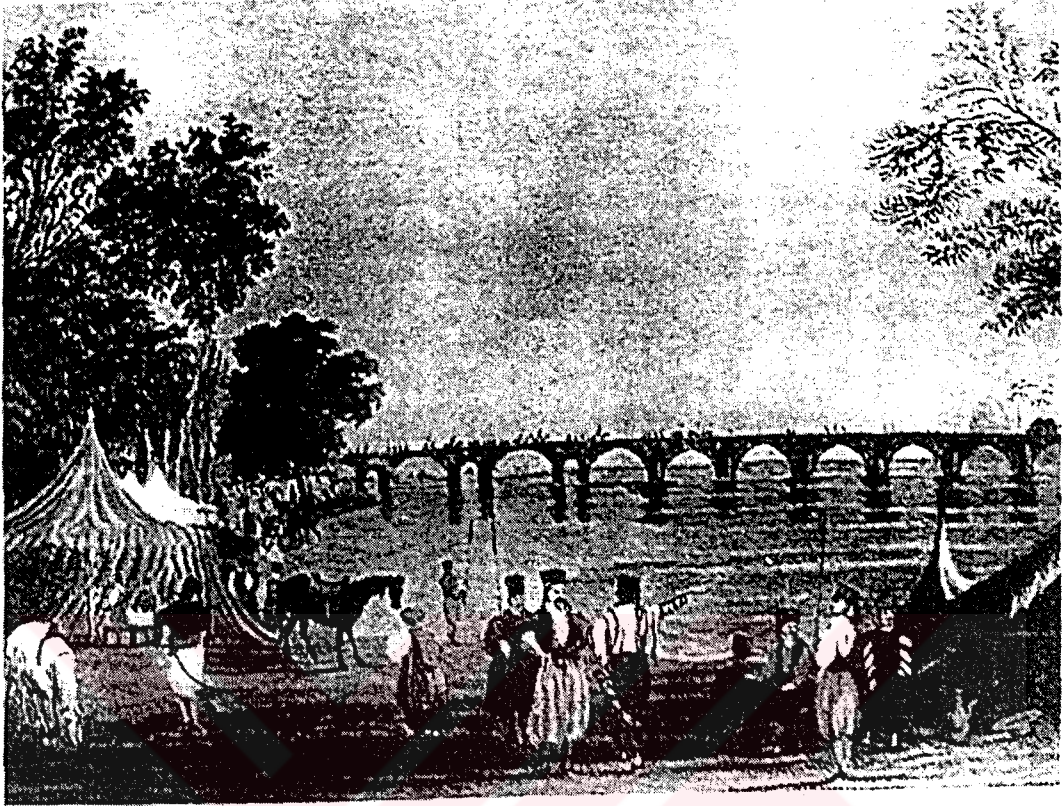
این مقررینو
 ایشم مقررینو
 جس والذک مقررینو منظوراً لاجاب ملکاً بپروپ: بجزه عرصه و تقسیم فغانه مقررینو متبادر الیه منابه اولیئو اوزره نفس اوزر ولحقاً بولان دروس و برسنه کلی
 اناسی و اولی برهنگه تجارت تشکیلده بیس و بعضی اولی ایخصی کونستوریه مستشارین حد عدلکه و سانه صورت مطابقته اولی
 شریعتی مناسک تجارت نظارت جیلستر هوادسی مرکز لیسیمه اولی ایخصی کونستوریه مستشارین حد عدلکه و سانه صورت مطابقته اولی
 یا بله مرکز شاری بیم قنده ایشم اولی ایخصی کونستوریه مستشارین حد عدلکه و سانه صورت مطابقته اولی

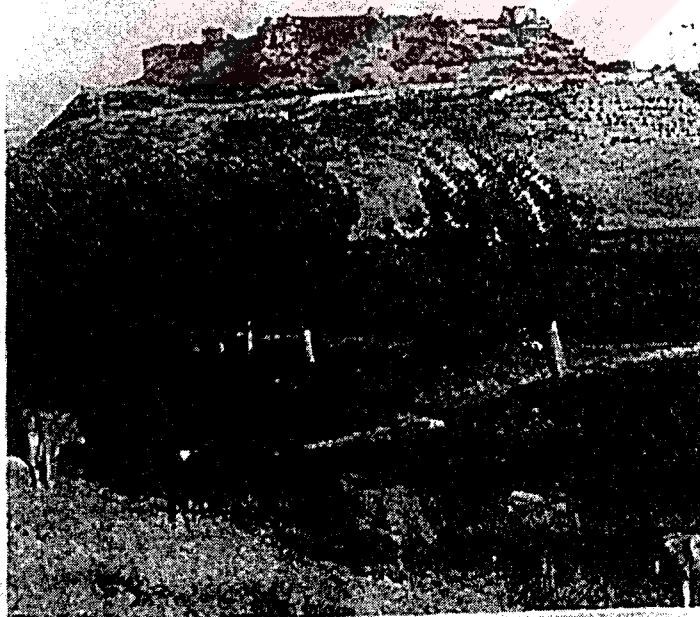
Adana Haritası

26

27

26. Hacıbaltı pazarda keşit. Toprakale
 caddesinde (Tuzluca, Toprakale,
 senkionümü, Tuzluca,
 Jotoktal, Tuzluca)

27. 28. Toprakale

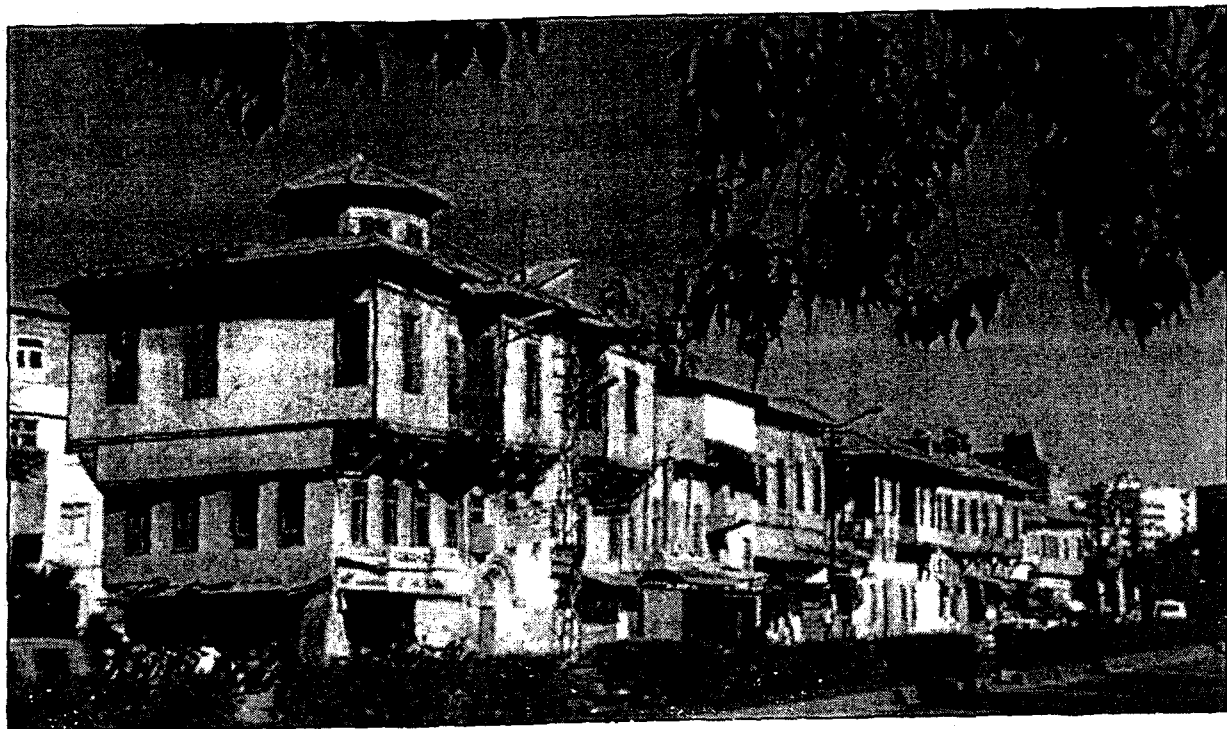

Adana'da pamuk ekiminin başlangıcı

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tutulan Tarsus Ticaret Odasının Gelir-Gider Defterlerinden Bir Sayfa (Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası Arşivi)

№	İşin Adı	Alınan	Verilen	Bakiye	Notlar
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

Eski Adana

ÖZGEÇMİŞ

1951 yılı Gaziantep doğumlu Orta ve Lise öğrenimini Antakya'da gördüm

Yüksek öğrenimini Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Enstitüsü Matematik Bölümünde Yaptım

Ayrıca Polis Akademisi, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi bitirdikten sonra Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisansı tamamladım

Halen aynı enstitüde Doktora çalışmam devam etmektedir.

Mesleki yaşamımda çok çeşitli illerde Terörle Mücadele, Asayiş, Kaçakçılık, Organize suçlar gibi birimlerde Şube müdürlüğü ve Müdür yardımcılıkları görevlerini yürütüm . Halen Birinci sınıf Emniyet Müdürü olarak görevim devam etmektedir.

Hilmi DÖNMEZ